

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

TANULMÁNYOK

Erdélyi főszolgabírók (1918–1925)

Ízlés- és kánonteremtés a jugoszláviai magyar irodalomban (1944–1960)

Zsidó-keresztény párbeszéd, az állambiztonsági dokumentumok nyomán (1960-as évek)

A balatonszemesi cigány táboroztatás története (1987–2002)

Az új magyar kivándorlók önazonosság változatai

KRITIKA

A Bánság kutatásról, az Oszmán Birodalom örményeiről, a MADOSZ-ról, Transznisztria Román igazgatásáról, a nők és a kisebbségek pozíciójáról a szerbiai felsőoktatásban

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

30. évf. (2022) 4. szám

TANULMÁNYOK

- PÁL JUDIT, VLAD POPOVICI
Az erdélyi főszolgabíró testület 1918 és 1925 között 3
- ROGINER OSZKÁR
Nemzetiségi magyar szépirodalmi ízlés- és kánonteremtés
a korai jugoszláv szocializmusban (1944–1960) 38
- NOVÁK ATTILA
Párbeszéd? Zsidó-keresztény (katolikus) közeledési kísérletek az 1960-as
évek Magyarországon – az állambiztonsági dokumentumok tükrében 68
- GYÖRGY ESZTER
„Nem csak strandolni” – a balatonszemesi cigánytáborok története
(1987–2002) 92
- KOVÁCS ESZTER
Identitásváltozatok az új magyar kivándorlók körében 125

KRITIKA

- HORVÁTH CSABA PÉTER
A Bánság mint tipikus köztes-európai mezorégió a Kárpát-medencében
Jegyzet Kókai Sándor Bánság-kutatásaihoz 145
- Kókai Sándor: *Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2021) –
Tanulmánygyűjtemény.* Nyíregyháza–Kiszsombor: MTA Társadalomföldrajzi
Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 2022.

FILEP TAMÁSZ GUSZTÁV	
„Törökország éppen csak lebeg az időfogyatkozás határán, mint égboltjának kóválygó sasmadarai”	155
Elke Hartmann: Örmény élet az Oszmán Birodalomban. Fordította: Reviczky-Balogh Ágnes. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Poósz Lóránd. Budapest: L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021. (Studia Armenologica Hungarica 4.).	
BARTOS-ELEKES IMRE	
Baloldali válasz az Erdély-kérdésre?	165
Főcze János: A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2020.	
L. BALOGH BÉNI	
Mintatartomány vagy kifosztott terület? Transznisztria román uralom alatt, 1941–1944	171
Solonari, Vladimir: Imperiul-satelit. Guvernarea românească în Transnistria, 1941–1944. București: Humanitas, 2021.	
RÁCZ KRISZTINA	
Magunkról másoknak (is): etnikai kisebbségek és társadalmi nem a szerbiai felsőoktatásban	179
Lendák-Kabók Karolina: National Minorities in Serbian Academia: The Role of Gender and Language Barriers. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.	

TANULMÁNYOK

PÁL JUDIT – VLAD POPOVICI*

Az erdélyi főszolgabírói kar átalakulása
1918 és 1925 között**

A román történetírás sokat foglalkozott az 1918-as fordulattal és ennek erdélyi következményeivel, de kevés olyan tanulmány született, amelynek témája kimondottan a közigazgatás, még kevesebb érinti a tisztviselőket – és hasonló a helyzet a magyarországi történetírás viszonylatában is. A közigazgatási változásokat (is) bemutató román munkák közül a legmegalapozottabbnak Gheorghe Iancu monográfiája¹ tekinthető, s szintén igen hasznosak Aurel Galea monográfiája,² illetve Lucian Leuşteannak a román–magyar kapcsolatokkal a közigazgatás és közszolgálat szempontjából foglalkozó elemzései, amelyek az 1920-tól 1923-ig terjedő intervallumot ölelik fel.³ Az újonnan Romániához kapcsolt területek jogi és közigazgatási egységesítését célzó hivatalos intézkedéseket Ion Agrigoroaiei vizsgálta.⁴

* Pál Judit, történész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár) Magyar Történeti Intézetének egyetemi tanára. E-mail: pajudit@ubbcluj.ro; Vlad Popovici, történész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár), adjunktusa. E-mail: vlad.popovici@ubbcluj.ro

** A tanulmány Pál Judit és Vlad Popovici: *The Transformation of the Mid-level Civil Servants' Corps in Transylvania in the Aftermath of the First World War: The High Sheriffs between 1918 and 1925*. In Becker, Peter et alii (Hg.): *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918 bis 1920*, Wien: Böhlau, 2020, 155–178. magyar fordítása. A szerzők köszönik a kötet szerkesztői és a Böhlau kiadó jóindulatát, amivel engedélyezték a magyar változat közlését. A tanulmány román nyelvű változata: Pál Judit – Popovici, Vlad – Sora, Florin Andrei (ed.): *Servitorii statului. Funcționari, funcții și funcționarism în România modernă (1830–1948)*. Cluj-Napoca: Mega, 2022. 241–275.

¹ Iancu, Gheorghe: *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului unitar național român* [A Kormányzótanács hozzájárulása az egységes román nemzetállam megszilárdításához]. Cluj: Dacia, 1985.

² Galea, Aurel: *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria: 2 decembrie 1918–10 aprilie 1920* [Erdély, Bánát és a magyarországi román vidékek Kormányzótanácsának megalakulása és tevékenysége 1918. dec. 2.–1920. ápr. 10.]. Târgu Mureș: Tipomur, 1996.

³ Leuştean, Lucian: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920–1923)* [Románia és Magyarország az „Új Európában”]. Iași: Polirom, 2003, 126–133.

⁴ Agrigoroaiei, Ion: *Măsuri de unificare legislativă și administrativă în România Întregită* [Jogi és közigazgatási egységesítő intézkedések Nagy-Romániában]. In *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Seria Istorie*, 44–45., 1998–1999. 59–76.

A tisztviselőkkel foglalkozó kutatások köréből föltétlenül említést érdemel Andrei Sora a romániai prefektusok testületével és a funkciót betöltőkkel (prefektusok, prefektúraigazgatók, alprefektusok) foglalkozó monográfiája.⁵ Ezt egészíti ki egy tanulmány, amely az utolsó főispánokat és az első prefektusokat, valamint az erdélyi közigazgatásban bekövetkező változásokat elemzi az 1918–1920-as időszakra vonatkozóan.⁶ Kevés prozopográfiai munka jelent meg ebben a tárgykörben, azok is általában egy-egy megyében bekövetkezett változásokra összpontosítanak.⁷ A magyar történetírás ezzel a témával foglalkozó szintén nem túl számos munkája közül megemlítjük Bárdi Nándor egyik tanulmányát⁸ és Romsics Ignác 2018-ban megjelent monográfiájának vonatkozó részeit.⁹ Szintén igen hasznos Egry Gábor komparatív történelmi munkája, amely a közigazgatásra is kitér.¹⁰ Az Ábrahám Barna és Egry Gábor által közölt dokumentumkötet érdekes információkat tartalmaz, bevezető tanulmánya pedig az erdélyi államhatalmi és közigazgatási átmenet kérdését is taglalja.¹¹ Hiányoznak azonban a közigazgatásban döntési joggal felruházott tisztviselők – alprefektusok, megyei főjegyzők, (fő)szolgabírók – személyével foglalkozó kutatások; a tisztségek betöltőire vonatkozó információk csak a helyi sajtóban közölt szűkszavú biográfiákban vagy helytörténeti kötetekben lelhetők fel. A nemzeti kisebbségekhez tartozó tisztségviselők témája csak mostanában tart számot élénkebb érdeklődésre, anélkül azonban, hogy megjelent volna erre vonatkozó átfogó munka.¹²

⁵ Sora, Andrei Florin: *Servir l'État roumain. Le corps préfectoral, 1866–1940*. Bucarest: Editura Universităţii din Bucureşti, 2011.

⁶ Pál Judit: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben: a közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok*, 2018/6. 1179–1214.

⁷ Lásd például: Györke Zoltán: Prefecţii Clujului: analiză prosopografică [Kolozs megye prefektusai: prozopográfiai elemzés]. In *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu” din Cluj-Napoca. Series Historica* LI, 2012, 305–323.; Onofreiu, Adrian – Băndean, Ana Maria: *Prefecţii judeţului Bistriţa-Năsăud (1919–1950; 1990–2014) – ipostaze, imagini, mărturii* [Beszterce-Naszód megye prefektusai 1919–1950; 1990–2014) – emlékek, képek, vallomások]. Bistriţa: Charmides, 2014; Nagy Botond: Háromszék közigazgatása 1918–1940 között. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIV.* Székelyudvarhely: Areopolisz Egyesület, 2015. 159–194.; László Márton: Maros-Torda/Maros megye közigazgatása 1919–1938 között. Uo. 195–223.; Gidó Csaba: Udvarhely megye közigazgatás-története impériumváltástól impériumváltásig (1918–1940). Uo., 225–277.

⁸ Bárdi Nándor: Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. *Magyar Kisebbség*, 1998/1. 123–156.

⁹ Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest: Helikon, 2018.

¹⁰ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest, Napvilág, 2015.

¹¹ Egry Gábor: Posztbirodalmi átmenetek? In Ábrahám Barna – Egry Gábor (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés. Dokumentumválogatás. I. Románia*. Budapest: Napvilág, 2019, 13–44.

¹² Sora, Andrei Florin: Les fonctionnaires publics roumains appartenant aux minorités ethniques dans la Grande Roumanie. In: Marton, Silvia – Oroveanu, Anca – Ţurcanu, Florin (dir.): *L'État*

Főszolgabírók – a közigazgatás kulcsfontosságú tisztségviselői

Magyarországon és Erdélyben is a legfontosabb közigazgatási egységet a vármegyék képezték. A 16. századtól kezdve a vármegyéket 30-40 faluból álló járásokra osztották, de ez a felosztás csak a 17. században szilárdult meg és vált általánossá. A járások határa és területe elég gyakran változott a dualizmus idején is, hiszen felosztásuk a vármegye hatáskörébe tartozott. Az utolsó ilyen változás Erdélyben Kolozs vármegyében történt 1918 augusztusában. A járások tisztségviselőit a megyegyűlésen választották. Az első világháború előtt Magyarország 63 vármegyéjében 443 járás létezett, ebből Erdélyben 15 vármegye keretében 86 járás működött.

Egy járás működéséért felelős tisztségviselő kezdetben a szolgabíró (románul *pretor*, németül *Stuhlrichter*), majd a főszolgabíró (románul *prim-pretor*, németül *Oberstuhlrichter*). Maga a funkció jóval előbb jelent meg, első ismert említése 1232-ből származik. A szolgabíró – ahogyan az latin elnevezéséből (*iudex nobilium*) is kitűnik – elsősorban jogi meghatalmazásokkal bírt (idézetek, tanúkihallgatás), és csak később kapott közigazgatási jogköröket. A 18. században kisebb jelentőségű perekben vagy szabályszegések esetében is bíraskodhatott, ítéletei ügyében a vármegye volt a fellebbezési fórum.¹³ Erdélyi sajátosság volt a főbíró intézménye, amely csak részben felelt meg a magyarországi szolgabíró hivatalának.¹⁴

A szolgabírók státuszát és szerepkörét a dualizmus alatt az 1870. évi XLII. törvény csak nagy vonalakban határozta meg.¹⁵ A szolgabíró az ún. „külső” tisztségviselők közé tartozik, (székhelye nem a vármegye központja), a járás legmagasabb rangú hivatalnoka, „felügyel a hatósága alatt álló községekre”.¹⁶ Munkáját kisegítő személyzet – kezdetben leginkább *írnokok* – támogatta. A vármegye közgyűlése választotta, és a törvényhatósági bizottság teljes jogú tagja volt. Közvetlenül a vármegye önkormányzatának feje, az alispán alárendeltségébe tartoztak, végrehajtották

en France et en Roumanie aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé au New Europe College – Institut d'études avancées les 26-27 février 2010. Bucarest, New Europe College, 2011. 167–178.; Sora, Andrei Florin: Être fonctionnaire „minoritaire” en Roumanie. Idéologie de la Nation et pratiques d'État (1918–1940). In: *New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook.* Bucarest, New Europe College, 2009–2010. 205–232. Lásd még Egry Gábor fent idézett és más munkáit.

¹³ Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Budapest: Akadémiai, 1976, 41.

¹⁴ Lásd Dáné Veronka: „Az Őnagysága széki így deliberalá”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata.* Kolozsvár – Debrecen, Erdélyi Múzeum Egyesület – Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2006. 58–60.

¹⁵ A járások történetét és működését a dualizmus korában átfogóan ismerteti: Pétervári Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2021.

¹⁶ A törvény 61. paragrafusa: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87000042.TV&targetdate=&printTitle=1870.+%C3%A9vi+XLII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés ideje: 2022. 07. 22.)

ennek rendelkezéseit, valamint gyakorolták azokat a jogokat, amelyekkel a törvény és a vármegyék statútumai felruházták őket. A szolgabíró rendelkezései ellen fellebbezéssel az alispánhoz, és onnan a belügyminiszterhez fordulhattak.¹⁷ Az 1886. évi XXI. törvény változásokat hozott a közigazgatásban, bővítette a járási tisztviselők számát is. A járás élén ezután a főszolgabíró állt, akinek nevében a szolgabírók is tevékenykedtek, de akinek munkáját segítették a járási orvos, állatorvos, számvevő, a másolók, napidíjasok és a kisegítő személyzet más kategóriái. A törvény kötelezte a főszolgabírót arra, hogy lakása a járás területén legyen. A főszolgabírót és a szolgabírókat továbbra is a megyegyűlés választotta. A szolgabírókat és írnokokat – az alispánnal és a főszolgabíróval való konzultálás után – a főispán osztotta be a járásokba, ugyancsak ő helyezhette át őket egyik járásból a másikba, vagy esetenként elrendelhetette helyettesítésüket. Továbbra is a felettük fegyelmi joggal rendelkező alispán alárendeltségébe tartoztak, de a főispánnak a törvény új jogokat biztosított, amelyekkel lehetőséget kapott a járási közigazgatás felülvizsgálatára. A főszolgabírók hatáskörét is kiterjesztették, joguk lett fellebbezés kizárásával a községi közigazgatási szervek megbüntetésére (5 forint erejéig) „szolgálati engedtlenség és kisebbfokú hanyagság esetében”.¹⁸

A községi, vagyis az 1886. évi XXII. törvény értelmében a főszolgabíró, aki már amúgy is ellenőrizte a községek közigazgatását, állította össze a választói névjegyzéket, tűzte ki a választás napját, ő volt a választási bizottság elnöke, szintén ő nevezte ki az igazoló választmány tagjainak felét stb.¹⁹ Az 1883. évi I. törvény jogi (egyetemi vagy jogakadémiai) végzettséget írt elő a szolgabírók és főszolgabírók számára, de ekkor többségüknek már megvolt a megfelelő végzettsége. Bár a törvény előír bizonyos közigazgatási-gyakorlati képzést is, végül ilyen tanfolyamokat csak a jegyzők számára hoztak létre. A szolgabírók és főszolgabírók úgymond „menet közben”, közigazgatási gyakornokként, vagy már megválasztott tisztségviselőként sajátították el a közigazgatásban felmerülő gyakorlati teendőket.²⁰

A főszolgabíró volt tehát a központi és helyi közigazgatás, illetve a vármegye és a községek közötti kapocs. Ő közvetítette a törvényeket és a rendelkezéseket a községek felé, és ugyancsak ő ellenőrizte betartásukat. Ha a szükség úgy hozta, rendelkezhetett a csendőrség fölött is, ezenkívül látens politikai funkciója is volt, hiszen gyakran a főispán ügynökként cselekedett úgy, hogy a helyi és parlamenti választásokon a kormánynak leginkább kedvező eredményeket ériék el.²¹

¹⁷ Uo.

¹⁸ A főszolgabírók jogkörét az 1886. évi XXI. törvénycikk 71. §-a szabályozta: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88600021.TV&targetdate=&printTitle=1886.+%C3%A9vi+X-XI.+%C3%B6rv%C3%A9ny&referer=1000ev> (letöltés ideje: 2019. július 22.)

¹⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D32> (letöltés ideje: 2022. 07. 22.)

²⁰ Csizmadia, *A magyar közigazgatás fejlődése*, 174–175.

²¹ Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest: Pannonica, 2005. 202.

Gyakorlatilag – a községi jegyzők mellett – helyi szinten ő testesítette meg az államhatalmat, valamint az autonómiájukat részben megőrző vármegyék hatalmát is. A dualizmus korával foglalkozó történetírás nagyrészt egyetért szerepe fontosságának elismerésében: „Hatásköre, bár területileg valóban korlátozott, és más szempontból is meglehetősen csökkentettnek látszik, gyakorlatban igen nagy, hiszen a járás területén minden, akár az önkormányzat, akár a központi igazgatás által kezdeményezett intézkedés az ő kezében fut össze, ő hajtja, illetve hajtja végre azokat a községekkel, és megfordítva is – csaknem minden, a községek által kezdeményezett, felső megerősítésre szoruló ügybe van valamilyen beleszólása.”²²

Végül is pontosan a nem egészen világosan behatárolt hatáskörük, amely a közigazgatás valamennyi reszortjára és az emberek életének különböző aspektusaira – a legelők és erdők őrzésétől a járványmegelőzésig és a közegészségügy felügyeletéig – kiterjedt, növelte befolyásukat és határozta meg a főszolgabírók helyi hatalmának és szerepének fontosságát.²³

A régi közigazgatás felbomlása 1918 folyamán. A főszolgabírók az új államban

1918. október 31-én Budapesten kitört az őszirozsás forradalom. November folyamán Erdélyben – főleg a többségben románok lakta vidékeken – szétesett a helyi közigazgatás. A háború alatt nagymértékben megnövekedett a jegyzők és főszolgabírók hatalma a katonai szolgálat alóli felmentések kiadása, a fronton szolgáló katonák családjának, a hadiözvegyek és árvák számára érkező segélyek elosztása következtében. Ezzel együtt azonban megnőtt a visszaélések és a korrupció lehetősége is. A háború okozta szenvedésekért, az alapvető szükségleti cikkek (lábbeli, világításra használt petróleum stb.) és az élelmiszer hiányáért a lakosság a tisztviselőket hibáztatta, és tette meg bűnbaknak. November első napjaiban – még a magyar többségű vármegyékben is – a forradalom során a községi jegyzőket, szolgabírókat és sokszor a főszolgabírókat is elkergették, vagy egyszerűen elmenekültek az atrocitásoktól való félelmükben. Háromszék Orbai és Kézdi járásának főszolgabírói például jelentéseikben a közigazgatás jelentős mértékű akadályoztatásáról számoltak be: személyzet-hiányról, a községi jegyzők többségének elmeneküléséről, és felpanaszolták, hogy

²² Vörös Károly (összeáll.): *A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás*. Budapest: Levéltárak Országos Központja, 1956, 14.

²³ A szolgabírók sokoldalú szerepéről és a velük szemben megnyilvánuló bizalomról: Vörös László: „Veszedelem pánszlávok”. A magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról a 19–20. század fordulóján. In Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2017, 179–192.

a csendőrség – vonatkozó parancsok hiányában – semmit sem tesz.²⁴ A románok lakta vidékeken a helyzet ennél súlyosabb volt, főleg, ha a helyi tisztviselők különben is népszerűtlenek voltak. Az Erdélyi-középhegység környékéről, a Mócvidékről, főleg Abrudbánya és Verespatak környékéről valamennyi közigazgató elmenekült. „Verespatakról vett jelentés szerint jegyzők elmenekültek, főszolgabíró nép dühe elől elrejtőzött, hivatala brutálisan leszerelve, polgárőrség egy pár egyén képtelen rendet tartani, állapotok rettenetesek” – jelentette az alispán.²⁵

Ha megmaradtak is hivatalukban, a tisztviselők hatásköre nagyon beszűkült. Egy, a közéleti miniszterhez küldött november végi jelentésben arról számolnak be, hogy a tövisi főszolgabíró nem akadályozhatja meg a parasztokat a kukorica szabadpiaci értékesítésében, részben azért, mert ennek súlyos következményei lennének a hegyvidéki román lakosság élelmezésére nézve, de nem teheti meg azért sem, mert ez fokozná a nemzeti ellentéteket, és megfelelő eszközei sem lennének hozzá: „Különben is adásvételt karhatalom hiányából, nemzeti ellentétek még nagyobb kiélesedésének elkerülése miatt főszolgabíró megakadályozni nem tudja.”²⁶ A hatóságok kétségbeesetten kérték a csendőrség vagy a katonaság segítségét a rend helyreállítására különösen ott, ahol gyilkosságok vagy ismételt rablások fordultak elő, de a hadsereg is felbomlófélben volt, a csendőrök pedig maguk is menekülésre kényszerültek. Ráadásul a decemberi 1-i gyulafehérvári román nemzetgyűlés során megalakult Kormányzótanács, amely egyfajta ideiglenes román regionális kormány szerepét töltötte be, ismételten és határozottan követelte a csendőrség teljes kivonását az erdélyi és partiumi vármegyékből.

Problémát jelentett az is, hogy nem különültek el egyértelműen a hatáskörök a régi vármegyei adminisztráció és az újonnan alakított nemzeti tanácsok között. Így a nemzeti tanácsok beleszólhattak a közigazgatásba, annál is inkább, mivel a nemzeti gárdák fegyveres erőinek támogatását is maguk mögött érezhették. A kormány rendeleteit nem, vagy csak nehezen hajtották végre, a jogkörök körüli viták mindennaposak voltak. Csak fokozta a zavart, hogy sok vármegyei tisztviselő a nemzeti tanácsoknak is tagja volt. Beszterce-Naszód vármegyében például az alispán a magyar, a vármegyei főjegyző, az eljövendő alprefektus (1919) pedig a Román Nemzeti Tanácsé. A két említett szervezet mellett itt még egy Szász Nemzeti Tanács is működött.²⁷

1918 decemberétől kezdve egész Erdélyben elkezdődött az új tisztviselők a Kormányzótanács általi kinevezésének folyamata. Ez kezdetben eléggé lassúnak

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 803 PTI 606 3. f. A megyei jogú városok táviratai, 24-es egység Háromszék I, 21–22. Az Orbai és a Kézdi járás főszolgabíróinak jelentése az alispánnak 1918. nov. 7. és 8.

²⁵ Uo. Alsó-Fehér vármegye, 124. sz. Alsó-Fehér vármegyei alispán jelentése, 1918. nov. 11.

²⁶ Uo. 238. sz. Az Alsó-Fehér vármegyei alispán jelentése, 1918. nov. 23.

²⁷ Salvan, Andreea – Tofan, Pavel: Memorii din 1918 [Emlékek 1918-ból]. In *Bistrița – 90 de ani de la Marea Unire*. Bistrița: Barna's, 2008. 81.

bizonyult, nem irányult az egész tisztviselői kar elleni nagyarányú „tisztogatásra”, célja inkább a kulcsfontosságú pozíciók fölötti ellenőrzés és a közigazgatás működőképességének fenntartása volt, akár a meglévő tisztviselőkkel is, akikről azonban szigorúan megkövetelték, hogy felesküdjének I. Ferdinánd királyra és a román államra. Erre vonatkozóan már 1918 decemberében kiadtak egy rendeletet, amit 1919 januárjában enyhítettek: már csak a főbb tisztviselők számára tették kötelezővé a hűségeskü letételét²⁸ – valószínűleg azért, hogy elkerüljék a nagymértékű tisztviselőhiány kialakulását. Az 1919-es év folyamán az erdélyi magyar tisztviselők számára a román államra leteendő hűségeskü létkérdéssé vált. Legtöbbjüknek a megélhetés és családfenntartás érdekében szüksége volt az állásra, de a magyar állam iránti lojalitásuk – különösen mivel a béketárgyalások még folyamatban voltak – súlyos akadályt képezett. Ez ellen hatott különben a magyar közvélemény erős nyomása is, hiszen azokat, akik letették a hűségesküt, hazaárulóként bélyegezték meg nemzettársaik. A kilátástalan helyzet végül is kiváltotta a magyar tisztviselők Magyarországra való tömeges áttelepülését, ahol ez az elszegényedett réteg később a revíziós politika egyik fő támogatójává vált.²⁹ A megüresedett állásokat románok foglalták el, kinevezés, más földrajzi régiókból való áthelyezés vagy nyugdíjból való visszahívás folytán. Így például Aurel Morát, a Radnai járás írnokát 1919 februárjában a Kolozs megyei Kolozs község levéltárosaává nevezték ki.³⁰ George Vertic, a dualizmus korában a Naszódi járás volt szolgabírója újra megkapta ezt az állást 1919 januárjában, majd áprilisban a járás tiszteletbeli főszolgabírója lett.³¹ Annak következtében azonban, hogy a régi adminisztráció román tisztviselőinek száma viszonylag csekély volt, a legtöbb új alkalmazott – különösen a jogi végzettséggel rendelkezők – a magánszférából jött.

A tisztviselői kar átszervezésének első lépései közé tartozott a volt főispánoknak az új prefektusokkal való felcserélése,³² amit később a prefektusok hatáskörének – a vármegye autonómiájának kárára való – kibővítése követett. Ezekkel a ki-nevezésekkel kezdődően végleg megszűnt a központi hatalom (főispán/prefektus) és a helyi autonómiák (alispán/alprefektus) közötti régi egyensúly, és ezzel együtt eltűnt a megyék autonómiájának maradéka is.

1919. január 24-től a közigazgatás menetét a Kormányzótanács rendeletek sorozatával szabályozta. Ezek közül az első (I. sz.) elrendelte – egy sor kiegészítő rendelkezéssel korlátozva – a magyar törvények érvényességének fenntartását.

²⁸ Iancu, Gheorghe: *Contribuția Consiliului Dirigent*, 127–132.

²⁹ A legújabb, e kérdést is érintő tanulmány: Bavouzet, Julia: The Hungarian Ministry of the Interior and its Civil Servants in the Post-war Turmoil. In Peter Becker et alii (Hrg.): *Hofrats-dämmerung*, 130.

³⁰ Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Bistrița-Năsăud, fond Prefectura Județului Bistrița Năsăud – Documentele prefectului (Román Nemzeti Levéltár. Beszterce-Naszód megyei levéltár. Prefektusi iratok) (a továbbiakban: ANR-BN-Prefect), dos. 71/1919, f. 3.

³¹ ANR-BN-Prefect, dos. 134/1919, 1–2.

³² Lásd Pál: *Főispánok és prefektusok*.

A közigazgatás hivatalos nyelve a román lett, de megőrizték az 1868. évi XLIV. (nemzetiségi) törvény rendelkezéseit is (felcserélve persze a magyar államnyelvet a románnal), így a hivatalos iratok és levelezés 1919-ben még jórészt magyar és német nyelvűek voltak. Ezzel szemben az átmeneti bizonytalanságot erősítette az a rendelet, amely előírta, hogy bármelyik tisztviselő bármikor rendelkezési állományba helyezhető.³³

Ha 1918-ig a megyei közigazgatás központi tisztviselőit a törvényhatósági bizottság választotta, az új rendelkezések értelmében a megyei és községi tisztviselők a prefektusok és a Kormányzótanács belügyi ügyosztályának főnöke általi kinevezéssel foglalták el helyüket.³⁴ A Kormányzótanács II. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes működését szabályozta. Ennek értelmében egyelőre, újabb rendelet kiadásáig, valamennyi tisztviselőt megtartották a helyén – ez persze nem vonatkozott a főispánokra, akik helyett prefektusokat neveztek ki. Az új választási törvény elfogadásáig feloszlatták viszont a régi törvényhatósági bizottságokat, melyek jogkörét a prefektus vette át.³⁵ Csak 1919 novemberében, a XXII. sz. dekrétumban szabályozták a városi és községi képviselők megválasztásának ügyrendjét.³⁶ A IV. számú rendelet megállapította a közigazgatási szervek és funkciók román nyelvű hivatalos elnevezését.³⁷ Mivel az anyakönyvi hivatalok számos tisztviselője elhagyta helyét, a Kormányzótanács úgy döntött, hogy az egyház által bejegyzett házasságokat tekintsék érvényesnek mindaddig, amíg – a későbbiekben – az állami hivatalok is bejegyzik ezeket.³⁸ A közigazgatási hivatalok személyzetének státuszát utólagos rendeletekben szabályozták, kikötve, hogy bármely hivatal csak versenyzővizsgálattal foglalkozhat el. Ennek a látszólag meritokratikus rendelkezésnek hatását azonban nagyban csökkentette az, hogy a kinevezést illető végleges döntés joga a prefektusok kezében maradt, valamint az a pontosítás is, amely előírta, hogy az üres állásokra való pályázáskor a már alkalmazásban lévők előnyben részesülnek.³⁹

1920 áprilisában a Kormányzótanácsot feloszlatták, és a miniszterelnök hivatalának alárendelt Egyesítési Bizottság lépett a helyébe.⁴⁰ Normatív szempontból

³³ Decret nr. I despre funcționarea în mod provizoriu a serviciilor publice, aplicarea legilor, despre funcționari și întrebuințarea limbilor. *Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria (retipărire)* [a továbbiakban: *Gazeta Oficială*]. 1, 1919, nr. 6., 14/27 ianuarie, 25–26.

³⁴ Decret nr. II despre funcționarea în mod provizoriu a serviciilor publice administrative. Uo. 26. Uo.

³⁶ Decret nr. XXII despre alegerea reprezentanților comunale și a primăriilor. Uo. nr. 65, 12 noiembrie, 1.

³⁷ Decret nr. IV pentru statorirea unor denumiri românești în administrație și justiție. Uo. nr. 7–12, 22 februarie, 9.

³⁸ Circular privitor la conducerea materialelor de stat în absența matriculanților vechi. Uo. nr. 6, 14/27 ianuarie, 28.

³⁹ Normativ pentru salarizarea, numirea, încadrarea, înaintarea și pensionarea funcționarilor de stat. Uo. nr. 69–70, 25 noiembrie, 1–8.

⁴⁰ Iancu, Gheorghe: *Contribuția Consiliului Dirigent*, 301–303.

és a közigazgatás megszervezését illetően a következő, 1920-tól 1925-ig tartó periódus nem változtatta meg számottevően a megyék közigazgatását az 1919 előtti állapotokhoz képest (változások az árvaszékek és a pénzügyi hivatalok működésében történtek), de maga a tisztviselői kar jelentős átszervezésen ment át. Az elkövetkezőkben pontosan ezt a folyamatot fogjuk követni egy, a közigazgatást érintő kulcspozíció, a főszolgabírói funkció elemzésének segítségével.

Erdélyi főszolgabírók 1918–1925 között

Kiterjedt hatáskörük miatt a főszolgabírók kategóriája azok közé a tisztviselői kategóriák közé tartozott, amelyek már az 1919. év folyamán a legnagyobb személyi változásokat szenvedték el. A dualista periódus végén Erdély főszolgabíróinak túlnyomó része magyar nemzetiségű volt. Kivételek a szászok lakta területeken fordultak elő, román nemzetiségű személy viszont nagyon kevés volt közöttük. A szolgabírók között már nagyobb volt a románok és szászok (németek) száma, de közülük csak nagyon kevesen kaptak főszolgabírói rangot. 1918-ban a magyar főszolgabírók száma 67, a szászoké 12, a románoké 4 (négy további főszolgabíró nemzetisége bizonytalan). Feltűnő viszont az örmény eredetű főszolgabírók nagy száma. Az örmények első nagyobb csoportja a 17. század második felében telepedett le Erdélyben, ahol kiváltságokat kaptak. Kezdetben főleg kereskedelemmel és bizonyos mesterségekkel foglalkoztak (híresek voltak tímármestereik). Hamar beilleszkedtek az erdélyi társadalomba, az akkulturációs folyamat már a 18. században megindult, az örmény elit köréből sokan nemességet szereztek, és így a magyar rendi nemzet részét képezték. A dualizmus korára már jórészt elmagyarosodtak, fenntartva csoporttudatuk bizonyos elemeit.⁴¹ Az általunk vizsgált főszolgabírók közül nyolcra tudjuk teljes bizonyossággal, hogy örmény eredetűek, ez a szám a „magyarként” nyilvántartott főszolgabírók 10%-a, míg a statisztikák szerint az örmények alig 1%-át képezték a magyar nyelvű népességnek.⁴²

A főszolgabírók felekezeti hovatartozása – bár jelentős részüknél hiányzik ez az adat – eléggé megosztott (főleg római katolikusok, de vannak reformátusok, valamint unitáriusok is közöttük), tükrözve az erdélyi magyar népesség felekezeti struktúráját. A törvény előírása szerint valamennyien jogi végzettségűek.

⁴¹ Lásd Pál Judit: *Armenian Image – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries*. In Barszczewska, Agnieszka, Peti Lehel (eds.): *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities – Kriterion, 2011, 13–32.

⁴² A hivatalos statisztikákban az örmények száma alacsony volt, mivel 1880-tól kezdve a népszámlálás folyamán az anyanyelvet/beszélt nyelvet jegyezték, és akkor ez már esetükben kevés kivétellel a magyar volt.

A Kormányzótanács által kinevezett főszolgabírókról nem maradt pontos nyilvántartás; bizonyos megyékben a levéltárak még most sem kutathatók ilyen szempontból, ezért 1919 első hónapjainak helyzete elég nehezen rekonstruálható. Külön nehézséget jelent, hogy a forrásokban – és ezek nyomán a szakirodalomban – nem mindig különböztetik meg a főszolgabírókat a szolgabíróktól, részben a funkciók magyar megnevezéséről a románra való áttérés okozta zavar folyamánként.⁴³ A hivatalos iratok néha csak azt közlik, melyik megyébe nevezték ki az illetőt, nem téve említést a járásokról;⁴⁴ egyes esetekben pedig még ezek az adatok is pontatlank.⁴⁵ Néhány esetben a régi főszolgabírók egészen 1919 tavaszáig hivatalukban maradtak. Bizonyos viszont, hogy 1920-ban, a Kormányzótanács működésének utolsó hónapjaiban Erdély megyéiben már csak két-három magyar és hét német főszolgabíró volt, tehát a kategória etnikai összetételének aránya – a háború végi helyzethez viszonyítva – teljesen megfordult.

A tisztviselői kar átszervezése a megyékben más-más módon zajlott le. Kulcsfontosságú volt ebben a folyamatban a prefektusi hivatal és a prefektus személye, hiszen hatáskörét 1918-ban a törvényhatósági bizottságok megszüntetése után kiszélesítették. Ennek következményeként most már hozzá került a megyei és községi tisztviselői személyzet kérdésével kapcsolatos döntések nagy része is.⁴⁶ A főszolgabírók megtartották az 1918 előtti törvények által biztosított hatáskörüket, de most már közvetlen függőségi viszonyba kerültek a prefektussal, hiszen a vármegyék önkormányzati szervei – amelyektől előzőleg függtek – már nem működtek. A helyzet következményei 1920-ban váltak egyértelművé, akkor, amikor a Kormányzótanács megszűnt, és a prefektusok maguk is közvetlenül a bukaresti Belügyminisztériumnak lettek alárendelve.

Az előzőleg már említett körülmények miatt a megüresedett állásokra jelentkezőkben nem volt hiány sem helyi, sem megyei szinten. A jelentkezők leveleiben, amelyekben személyüket az új hatóságok figyelmébe ajánlották, egy, a háború által traumatizált és radikalizálódott világ elvárásszintje tükröződik.⁴⁷

⁴³ Netea, Vasile: *Mureșul superior, vatră de cultură românească* [A Felső-Maros vidéke, a román kultúra fészke]. Târgu Mureș: Cuvântul, 2006, 126.; Filipașcu, Alexandru: *Istoria Maramureșului* [Máramaros története]. București: Tipografia ziarului Universul, 1940, 236–240., Iuga, Nicolae: The „Sfatul” Newspaper, a part of the Romanian National Council of Maramureș County (7th of December 1918 – 31st of May 1919). In *Diacronia. Journal of Romanian Literary Studies*, 2018/14., 18–28.

⁴⁴ *Monitorul Oficial (MOF)*, 1925, nr. 224, 11 octombrie, 31–34.

⁴⁵ ANR-BN-Prefect, inv. 785, Registru 182 (state de salarii pentru perioada 1919–1925).

⁴⁶ Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice locale în statul român modern* [A helyi adminisztráció története a modern román államban]. București: All Beck, 2005, 240. A prefektusok szerepéről Óromániában és Nagyromániában: Sora, Andrei Florin: *Servir l'État roumain. Le corps préfectoral, 1866–1940*, 211–248. Az első prefektusok és a volt főispánok kara közötti összehasonlításhoz: Pál: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben.

⁴⁷ Onofreiu, Adrian: 1918 – o lume în schimbare [1918 – egy átalakulóban levő világ]. *Revista Bistriței*, 2008, 358.

A közigazgatásban a megüresedett állások betöltése valamennyivel egyszerűbbnek bizonyult a pénzügyhöz vagy más speciális tudást igénylő intézményekéhez képest. Az új tisztviselők kiválasztása a jelentkezők nagy száma miatt viszonylag egyszerű volt. Ráadásul az előző évtizedekben a felsőfokú képzésben részt vevő románok (is) leginkább jogi tanulmányokat végeztek, s így megfeleltek a törvényben előírt végzettségnek. Az ügyvédi irodák képzett személyzetének egy része is beáramlott a közigazgatásba, ahogy ezt két, Beszterce-Naszód megyei, családi kapcsolatban álló ügyvéd (sógorok), Victor Man és Victor Moldovan esete is példázza. Victor Man 1919 tavaszán szolgabírói, majd főszolgabírói kinevezést kapott a Besenyői járásban, míg Victor Moldovan községi jegyzői tanfolyamra járt, később viszont politikusi karrierre váltott, és a román parlament tagja lett.⁴⁸ Esetük jól illusztrálja azt a nagymértékű szocioprofesszionális változást, amelyen az egyetemi tanulmányokkal rendelkező erdélyi román középosztály átment. Az 1918 előtt gyakorolt szabad foglalkozásokról (jogi, orvosi, műszaki) köztisztviselői státuszra való tömeges átállásról beszélhetünk, ennek valamennyi lélektani és gyakorlati következményével együtt (vállalkozókedv csökkenése a bürokratikus mentalitás javára, az államtól való függőség, politikai kiszolgáltatottság, korrumpálhatóság stb.).

A főszolgabírói kar románosítása több szakaszban követte a kormányváltásokat. A Kormányzótanács a magyarok helyett román főszolgabírókat nevezett ki, hivatalukban megtartva vagy ugyancsak szászokkal helyettesítve a szász főszolgabírókat, oly módon, hogy a szászok által lakott megyékben a német főszolgabírók száma nem csökkent. Ugyanakkor 1919–1920 között a magyar főszolgabírók gyakorlatilag eltűntek.

A szászok által lakott megyékben a főszolgabírók románokkal való felcserélése óvatos lépésekkel kezdődött még az Alexandru Averescu által vezetett kormányok idején (1920 márciusa–1921 decembere), azután a Tache Ionescu vezette kormány (1921. december–1922. január) alatt néhány kinevezéssel; az etnikai arányok csak 1922–1925 között fordultak meg, a liberális kormányzat alatt. 1918-ban ezekben a megyékben a főszolgabírók 67%-a volt német (12 a 18-ból), 22%-a magyar (4) és 11%-a (2) román.⁴⁹ Hivatalos adatok szerint 1925-ben az említett megyékben a helyzet gyökeresen megváltozott – a román főszolgabírók aránya 67%, a fennmaradó 33% német.⁵⁰ Ugyanebben az évben egész Erdélyben csak három magyar főszolgabíró maradt (a Székelyföldön). Érdekes ugyanakkor a Beszterce-Naszód

⁴⁸ Moldovan, Victor: *Memoriile unui politician din perioada interbelică* [Egy két világháború közötti politikus emlékei], I., ed. a 2-a, Buta, Mircea Gelu – Onofreiu, Adrian (ed.): Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2015. 82.

⁴⁹ *Magyarország tisztí czim- és névtára*, XXXVII, 1918. 71., 74–75., 92–93, 106–107.

⁵⁰ Longaver, Tímea – Popovici, Vlad: *Considerații privind corpul funcționarilor administrativi județeni din zonele cu populație săsească în perioada 1919–1925* [Megjegyzések a szászok által lakott megyék köztisztviselői karáról 1919–1925]. In *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 15, 2018, 159–172.

megyei Besenyői járás főszolgabírójának, Karl/Károly/Carol Dörnek az esete, aki hosszú karrierje után 1919 márciusában tűnt el a fizetési listáról, hogy 1922-ben újra megjelenjék mint főszolgabíró, de már a Kolozs megyei Mócson.⁵¹ A liberális kormány hatalomra jutása utáni hirtelen feltűnése ugyanabban a funkcióban, de más megyében arra utal, hogy abban a három évben, melyről nincsenek információink, valószínűleg a közigazgatás alkalmazottja maradt, és sikeresen dolgozott politikai kapcsolatai építésén.

A főszolgabírói kar etnikai megoszlásának kérdéséhez kapcsolódva érdemes kitérni egy másik, a főszolgabírók nemzetisége és az általuk vezetett járások etnikai összetétele közötti viszony elemzésére (lásd az 1. és 2. táblázatot).⁵²

1. táblázat. Az erdélyi járások etnikai struktúrája

	magyar	román	német
Demográfiai többség	19	64	4
Több mint 20%	20	7	8

2. táblázat. A főszolgabírók nemzetisége

	magyar	román	német	bizonytalan
1918	67	4	12	4
1920	2	70	7	8
1925	3	72	5	7

Az 1918-as évben a főszolgabíró nemzetisége és a járások demográfiai összetétele között a következő arányokat látjuk: a járások egyharmadában a főszolgabíró és az abszolút vagy relatív többség nemzetisége megegyezett, további egyharmadában megegyezett a járást lakó nemzetiségek legalább 20%-ával. A járások egyharmadában pedig egy teljességében kisebbségi (20% alatti) etnikumhoz tartozott. Minden ilyen járásban a főszolgabíró magyar volt, a lakosság pedig román többségű. 1919-től kezdve a közigazgatás románosítása nyomán a főszolgabíró nemzetisége 50 járásban megegyezett a többségi nemzetével (57%), 1925-ben ez a szám már 62 (70%). Ebben az évben Erdély területén 72 román főszolgabíró szolgált a 87 járásban, azt mondhatjuk tehát, hogy a főszolgabírók nemzetiségi összetétele ugyan gyökeresen megváltozott, de a nemzetiségi arányokhoz viszonyítva kiegyensúlyozottabb volt, mint 1919 előtt. A magyarok erőteljes visszaszorulása is jól látható a táblázatból. Ez azért alakult így, mert az egykori Királyföld területének járasaival ellentétben a székelyföldi járások többségébe román főszolgabírokat neveztek ki, hiszen bennük jobban megbíztak, és rajtuk keresztül hatékonyabbá

⁵¹ *Revista administrativă*, 1922, nr. 7., 108.

⁵² A számítások az 1910. évi népszámlálás adatai alapján készültek: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Magyar Statisztikai Közlemények 42, 1912. 372–457.

akarták tenni a vidék állami ellenőrzését, de a magyar tisztviselők tartózkodása a román közhivataloktól szintén nem elhanyagolható ok. Az egykori Monarchia más régióival összehasonlítva az erdélyi közhivatalnokok nemzetiségi arányának változása némileg a morvaországihoz hasonlít, a legjobb összehasonlítási alapot azonban bizonyosan a szlovákiai megyék képezik.⁵³

A közigazgatás magyarosításának szándéka 1918 előtt nyilvánvaló, mint ahogy 1918 után a románosítási szándék, tehát arányos nemzetiségi reprezentáció nem valósult meg Erdélyben (sem) sem a dualizmus korában, sem pedig a két világháború között. Ez jól látszik a főszolgabírói pozíció szintjén is. Az 1919 utáni románosítás sokkal gyorsabb és radikálisabb volt. Bizonyos fokú egyensúly fennmaradt még a Kormányzótanács idején, de miután a közigazgatás egésze a bukaresti Belügy-minisztérium alá került, azoknak az erdélyi kisebbségi hivatalnokoknak a száma, akik főszolgabírói pozícióban voltak, ekkor már elenyésző. A helyzet változásához hozzájárultak a Kormányzótanács rendelkezései is, amelyek a főszolgabírók (és a tisztviselők többségének) kinevezését a prefektus kezébe adták, kiszolgáltatva annak, így ez a közigazgatás-politikai kulcspozíció az éppen kormányzó párt ellenőrzése alá került.

Ami a főszolgabírók és az általuk igazgatott járások lakosságának felekezeti megoszlása közötti kapcsolatot illeti, ennek elemzése adatok hiányában nehézségekbe ütközik. 1918 után a főszolgabírók 40%-ának ismerjük a felekezeti hovatartozását, az esetek mintegy háromnegyedében kimutatható az egyezés, de ez valószínűleg inkább a hivatalnokok származási helyének (ugyanabban a vármegyében, sokszor azonos járásban születtek) tulajdonítható, mint valamiféle erre irányuló, célzott személyzeti politikának.

A főszolgabírók 80%-ának cseréje 1918 decemberétől 1919 márciusáig nemcsak ennek a szakmai csoportnak az etnikai összetételét változtatta meg; lényegesen módosította társadalmi összetételét és szakmai felkészültségét is. 1919 előtt a főszolgabíróknak kötelező módon jogi végzettséggel, legalább államtudományi államvizsgálóval kellett rendelkezniük. Az 1918. év végén hivatalban levő 87 főszolgabíró közül 15 rendelkezett jog- vagy államtudományi doktorátussal. Szakmai gyakorlatuk átlaga a vármegyei közigazgatásban mintegy 15 év, legtöbbjüknek több mint 10 éves tapasztalata volt.

Abból a 152 főszolgabíróból, akiket az 1919–1925 közti időszakból azonosítottunk, 109-nek pontosan ismerjük a képzettségét: 83 jogi vagy államtudományi egyetemi szintű tanulmányokat folytatott, két teológust is találunk köztük, 21 személy közjegyzői tanfolyamok után 1918 előtt kör- vagy községi jegyzőként működött, a többiek kereskedelmi akadémiák végzettjei voltak. Ötvenen közülük

⁵³ Klečacký, Martin: Im Dienste des neuen Staates? Beamtenkarriere im Prozess des Aufbaus der tschechoslowakischen Staatsverwaltung 1918–1920 [Új állam szolgálatában? Hivatalnokkarrier a csehszlovák államigazgatás kiépítésének folyamatában]. In: P. Becker et alii (Hrsg.): *Hofratsdämmerung?* 137–154.

jog- vagy államtudományi doktorátussal rendelkeztek. Mintegy ötödüknek volt alacsonyabb iskolai végzettsége, mint az 1918 előtt hivatalban levő főszolgabíróknak, de szintén kb. 20% a doktoráltak aránya, tehát jóval magasabb, mint 1918 előtt. Ha a tanulmányok terén mutatkozó különbség csekélynek mondható is, annál nagyobb a közigazgatás terén felhalmozott tapasztalat esetében. Az új főszolgabírók közül csak 25%-nak volt közigazgatási gyakorlata az előző korszakból, többségük a főszolgabírónak alárendelt kör- vagy községi jegyző, illetve jegyzői hivatalok alkalmazottja volt. Az új főszolgabírók között találunk olyanokat is, akik két évtizede dolgoztak a vármegyei közigazgatásban, de ők kevesen voltak, így nem tudták ellensúlyozni a nagy számban érkező diplomás újoncoknak (ügyvédek, vállalati tisztviselők, papok vagy különböző szabad foglalkozásúak) a közigazgatási gyakorlatban való tapasztalatlanságát.

3. táblázat. A főszolgabírók legmagasabb iskolai végzettsége

Tanulmányok	1919–1925	Százalék
Jog- és/vagy államtudományi egyetemi diploma	83	55%
Közjegyzői tanfolyam	21	14%
Teológiai vagy kereskedelmi akadémiai tanulmányok	5	3%
Ismeretlen	43	28%

Ennél érdekesebb az, ahogyan ezek a strukturális változások több szakaszban, a kormányváltásokat követve lejátszódtak. A Kormányzótanács idejében az újonnan kinevezett főszolgabírók 80%-ának volt felsőfokú jogi végzettsége. Ez az arány kissé csökkent 1920-ban (75%-ra) az Averescu-kormány által eszközölt változások hatására, majd 1922–1925 között, a liberális kormányzat idején az új főszolgabírók mindössze 55%-a volt jogvégzett. A többiek kivétel nélkül a volt kör- vagy községi jegyzők közül kerültek ki. Az utóbbiak száma viszonylag állandó (10–12 minden új kormányzás alatt), ami arra utalhat, hogy a főszolgabírói funkció fokozatosan elvesztette vonzerejét a felsőfokú jogi végzettséggel rendelkezők szemében. Valószínű, hogy a kiépülő új román adminisztráció a városokban anyagi és társadalmi vonatkozásban is vonzóbb perspektívákat kínált nekik. Az is igaz, hogy a Nemzeti Liberális Párt hatalomra kerülését Erdélyben ellenséges légkör fogadta, ami hivatali lemondásokhoz vagy lemondatásokhoz vezetett. Sok (fő)szolgabíró a karrierjét a Kormányzótanács idején kezdte, többen közülük már 1918 előtt kötődtek a Román Nemzeti Párthoz, amelynek konfliktusa a Nemzeti Liberális Párttal a közigazgatás személyi összetételére is hatással volt.⁵⁴ Erre csak egy példa: Vasile Filipciucot, a Máramaros vármegyei Felsővisói járási ügyvédet – aki 1918 decemberében a Máramaroszigeti Román Nemzeti Tanács sajtóorgánumát finanszírozta,

⁵⁴ Scurtu, Ion: *Iuliu Maniu. Activitatea politică* [Iuliu Maniu. Politikai tevékenysége]. București, Editura Enciclopedică, 1995. 33–39.

és később Máramarost képviselte a Kormányzótanácsban – kinevezték főszolgabírónak. Filipciuc azonban teljesen nyíltan szót emelt a regáti politikusoknak az erdélyi politikába való beavatkozása ellen, ez pedig a liberálisok hatalomra kerülése után rögtön a hivatalából való felfüggesztését vonta maga után. Testvére és biográfusa, a történész Alexandru Filipaşcu szerint ezután felhagyott minden politikai tevékenységgel és – egészen az 1932-ben bekövetkezett haláláig – kizárólag üzleti tevékenységgel foglalkozott.⁵⁵ A politikai lojalitás azonban sokszor alárendelődött a személyes érdekeknek. 1925-ben egy Vasile Filipciuc (valószínűleg nem más személyről van szó) a *Monitorul Oficial*-ban (Hivatalos Közlöny) mint Maros-Torda megye egyik főszolgabírója jelenik meg.⁵⁶ A változások pontos arányának megállapításához tehát a teljes időszakot vizsgálni kell.

Statisztikai elemzések elvégzéséhez túl kevés információnk van az új főszolgabírók társadalmi eredetéről, ám arra elegendő, hogy kiemeljük túlnyomóan falusi származásukat (papok, tanítók, kis- és középparasztok leszármazottjai). Ez maradéktalanul beilleszkedik abba a képbe, amit a 20. század elejének magyarországi román diákjairól tudunk.⁵⁷ A foglalkozások történelmi osztályozásának (HISCO)⁵⁸ perspektívájából az 1919–1925 közötti időszak főszolgabíróinak szülei a foglalkozási spektrum középszintjén helyezkednek el (20210-es kód, közigazgatási végrehajtó), közülük fele a 'minor' csoportokba sorolható: 13 (tanárok) és 14 (egyháziai); a másik fele pedig a 61-es 'minor' csoporthoz tartozik (gazdálkodók). Mindössze kis csoportot képeznek a közigazgatásban vagy jogi pályákon dolgozók (falusi előjárók, szolgabírók, bírók) leszármazottjai. Többségük tehát olyan családokból származott, melyek nem állami intézményekből szereztek jövedelmüket, és 1918 előtt ők is szabad foglalkozásuként (ügyvéd, jogász) vagy helyi kistisztviselőként (jegyzők) tevékenykedtek. Ez is jellemző a magyarországi románság helyzetére a dualizmus korában.

Amikor hirtelen megnyíltak előttük az új karrierlehetőségek, 1919-ben, úgy tűnik, a két nagyobb csoport más-más utat járt be. A volt jegyzők, pópák vagy az egyetemi végzettséggel nem rendelkezők részére a főszolgabírói kinevezés (néha rövid szolgabírói vagy megyei jegyzői intermezzo után) karrierjükben jelentős előrelépést jelentett. Ez a tény a közigazgatáshoz kötötte őket, annyira, hogy nagy többségük még 1925-ben is hivatalban volt, elkerülve a kormányváltásokkal járó változásokat. Ez jellemző a funkcióban levő megyei tisztviselők többségére.

⁵⁵ Filipaşcu, Alexandru: Luptătorul maramureşean Dr. Vasile Filipciuc [A máramarosi harcos, dr. Vasile Filipciuc]. *Transilvania*, 1944/10–12., 849–850.; Iuga, Nicolae: The „Sfatul” Newspaper, 18–28.

⁵⁶ *Monitorul Oficial (Mof)*, 1925, nr. 224, 11 octombrie, 31–34.

⁵⁷ Sigmirean, Cornel: *Istoria formării intelectualităţii româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă* [Az erdélyi és bánsági román értelmiség kialakulásának története]. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000. 219–228.

⁵⁸ van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke – Miles, Andrew: *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press, 2002.

Az ügyvédek számára azonban a főszolgabírói pozíció csak ideiglenes pénzkereseti lehetőség vagy ugródeszka a további karrierlehetőségek felé. Az 1919-ben ügyvédként azonosított főszolgabírók közül csak nagyon keveset találunk ugyanebben a hivatali funkcióban 1925-ben is.

Az 1919–1925 közti időszak erdélyi román főszolgabírójának portréja egy, az alsó középosztályból származó 35-45 éves férfi képét tárja szemünk elé, aki felsőfokú jogi vagy államtudományi tanulmányokat folytatott, valószínűleg tartalékos tisztként megjárta a frontot, erősen nacionalista érzelmű, volt ügyvéd vagy községi jegyző, 10-15 éves tapasztalattal a helyi közigazgatásban vagy a jogász pályán. A különböző társadalmi és művelődési egyleti tagság a dualizmus korában, helyi vagy regionális (nemzetiségi) bankok igazgatótanácsai tagsága csak kiegészíti a vázolt képet, és fontos a karriert elősegítő politikai kapcsolatháló.

A rendelkezésünkre álló viszonylag kevés adat miatt eléggé nehéznek tűnik az 1918 előtti főszolgabírók statisztikai, illetve prozopográfiai elemzése, ennek ellenére felvázolhatunk egy általános képet. A főszolgabírók jogi vagy államtudományi tanulmányokat végeztek – a törvény követelményeinek megfelelően. A főszolgabírói hivatalban eltöltött idő eltérő volta arra utal, hogy a főszolgabírók korfája sokkal szélesebb, mint azoké, akik 1918 után követték őket ebben a funkcióban. Úgy tűnik, többségük abból a vármegyéből származik, ahol betöltötte hivatalát – ami a magyarországi közigazgatási rendszer jellegzetességeivel magyarázható. Az a tény, hogy a dualizmus végéig a főszolgabírókat a többi vármegyei (főbb) tisztviselővel együtt választották – nagymértékben megnövelte a helyi családi és társadalmi kapcsolatokkal bíró jelöltek esélyeit. Bár a 19. század végén és a 20. század első éveiben új emberek is megjelennek, a vármegyék politikai- és közéletét még mindig jelentős részben a volt nemesi (dzsentrí), egymással rokoni kapcsolatban levő családok vezették, amelyek közül sokan földtulajdonnal már nem vagy alig rendelkeztek. Természetesen nem mindegyikük származott ilyen családokból – egy részük családi hátterét pedig nem tudtuk teljes bizonyossággal beazonosítani –, de az általunk vizsgált mintában még mindig markáns csoportot képeztek. Az egykori Királyföldet viszont nagyrészt a szászok uralták a magyar kormányok és a szász vezetők közötti kompromisszum eredményeként.

Az 1918-ban hivatalban levő főszolgabírók karrierje és utóélete

1918 előtt a legtöbb főszolgabíró karrierjének tipikus útja ez: az egyetem vagy jogakadémia elvégzése után szülőhelyük vármegyéjében – vagy néha egy másik vármegyében – gyakornokként kezdték közigazgatási pályájukat, utána vagy vármegyei aljegyzők, vagy szolgabírók voltak, majd néhány év múlva főszolgabírónak választották őket. Néha a Belügyminisztérium (segéd)foglalmazójaként kerültek a vármegyébe főispáni titkárként – ahogyan az a továbbiakban bemutatandó

Eckhardt Tibor esetében történt. Amennyiben sikerült az illető vármegyében megfelelő kapcsolatokat kiépíteniük és népszerűvé válniuk, esélyt szereztek arra, hogy néhány éven belül megválasszák őket szolgabírónak, majd főszolgabírónak. A főszolgabírók általában ezzel a pozícióval karrierjük csúcsára értek, előrejutási lehetőségeik eléggé korlátozottak voltak, de ezt kompenzálhatta magas presztízszük a vármegyében. Legtöbbjüknek az időszakos választások ellenére is sikerült huzamosabb ideig (10-15-20 vagy még több évig) hivatalban maradnia. Lázár Farkas Hunyad vármegyei főszolgabíró szinte négy évtizedet töltött a vármegye adminisztrációjában, 1887-ben szolgabíróként, majd 1889-től főszolgabíróként találkozzunk nevével a tiszti cím- és névtárakban.

A korábbi évtizedekben a főszolgabírók egy részének még volt esélye az előrelépésre: alispán vagy országgyűlési képviselő lehetett belőlük, néhányukból még főispán is válhatott. Az általunk bemutatott csoport tagjainál azonban az 1918-ban bekövetkezett fordulat következménye a legtöbb esetben a vármegyei közigazgatási karrier hirtelen megszakítása lett. Arra kényszerültek, hogy más pályák felé forduljanak, azért is, mert az 1918-ig szolgált főszolgabírókra mint a többnemzetiségű állam magyarosítási ügynökeire tekintettek. Ez nem is volt alaptalan feltevés, hiszen például amikor 1906-ban a körösbányai főszolgabíró, Lázár Farkas negyedszázados közigazgatási karrierjét ünnepelték, az újságok kiemelték, hogy pályafutása során mindig az „állam magyar jellegét védelmezte” a „románizmus fészkeben”.⁵⁹

Érthető tehát, hogy a román adminisztráció – amely ugyanazt a politikát folytatta, csak éppen fordított irányban – nem bízott lojalitásukban. Másrészt, főleg az első időkben, ők sem voltak hajlandók arra, hogy együttműködjenek az új államhatalommal, és elutasították a hűségeskü letételét. A hűségeskü kérdése igen érzékeny téma volt, mert – ahogyan azt már említettük – azokat, akik letették az esküt, a magyar közvélemény nemzetárulóként bélyegezte meg. Székelyudvarhelyi beszámolójában egy budapesti újság meglehetősen gyászos színekben mutatta be a magyar lakosság szenvedéseit, külön kihangsúlyozva a volt tisztviselők kilátástalan helyzetét. A nemzeti ügy „mártírjaival” szemben megbélyegezte azokat a „gyásmagyarokat”, akik nem voltak hajlandók bojkotálni az új adminisztrációt, sőt, még tettleg is segítették a román hatóságokat az intézmények átvételében és működtetésében. Megemlítették ezek között – néhány pénzügyi tisztviselővel együtt – Szabó Gábor szolgabíró és Sándor Ernő vármegyei aljegyzőt, akik „árulásukért” cserébe állítólag fontos állást és magas fizetést kaptak.⁶⁰ Bordás Gábor, aki főszolgabíróként szolgált az 1920-as években Bihar megyében, az 1930-as években pedig Udvarhely megyében, renegátként jelenik meg az egyik

⁵⁹ *Budapesti Hírlap*, 1906. július 8., 18.

⁶⁰ Székelyudvarhely keresztrefeszítése. Egy magyar város kálváriája. *Világ*, 1919. december 11., 6.

pesti újságban, ahol azzal vádolták, hogy románosította a nevét, és buzgó román sovínisztaként elnyomja a magyar lakosságot.⁶¹

A háború utolsó évében aktív főszolgabírók 1918 utáni sorsát elemezve két csoportot különböztethetünk meg: akik otthon maradtak, és akik Magyarországon próbálták folytatni karrierjüket. Sajnálatos módon nincs adatunk valamennyiükről, mintegy egyharmadukról semmit sem tudunk 1918 után (24 személy, illetve egy elhunyt 1918 őszén). Egyharmaduk Magyarországra repatriált (21), a harmadik harmad (25) pedig Erdélyben maradt, de közülük csak hárman dolgoztak tovább az új adminisztrációban.

A főszolgabírók némelyikét már 1918 novemberében-decemberében leváltották, tehát a Károlyi-kormány hatalomra jutásakor, még az új, román adminisztráció berendezkedése előtt. Az Udvarhely vármegyei Pálffy Jenőt, aki az 1918 előtt hatalmon levő Nemzeti Munkapárt támogatója volt, már novemberben „rendelkezési állományba” helyezte Váleentsik Ferenc, az új kormánybiztos.⁶² A politikai nézeteltéréseken túl az már csak apró adalék a történethez, hogy 1910-ben olyan párbajban vett részt, amelyben Váleentsik volt az ellenfél segédje.⁶³ Pálffy valószínűleg Erdélyben maradt hivatala elvesztése után is, és ügyvédként tevékenykedett Székelyudvarhelyen. 1937-ben megnyert egy pert, amit azért indított, hogy visszanyerje nyugdíjjogosultságát, ami 1925-től megillette volna, de amit a megye vezetése állítólag politikai okokból megvont tőle.⁶⁴

Ahogy erről már szó volt, a magasabb rangú megyei tisztviselők nagy része elutasította a hűségeskü letételét, sokan közülük a háború után Magyarországra települtek – egyikük még Egyiptomban is próbálkozott új egzisztenciát teremteni. Boér Kálmán 1918-ban a Torda-Aranyos vármegyei Torockói járásban volt főszolgabíró. További sorsát a következőképpen ecsetelte: „Huszonhárom évig voltam köztisztviselő [...]. Az impérium átvétele idején rendelkezési állományba helyeztek, majd nyugdíjaztak. A csekély nyugdíjból nem tudtam megélni és az Aradi Közgazdasági Bank tisztviselője lettem. A viszonyok nem kedveztek, az intézet felszámolt és én állás nélkül maradtam. Régi lakásomból elköltöztem, tárgyaitam elraktároztam és vártam a szerencsét. Nem sikerült elhelyezkednem és úgy éreztem, hogy itt nincs többé mit keresnem.”⁶⁵ Miután fia kivándorolt és Alexandriában élt, a szülők kiköltöztek Egyiptomba, de még indulásuk előtt kiderült, hogy fiuk, aki dobos lett egy dzsesszzenekarban, elzüllött, a kokain rabja lett, és súlyos beteg.⁶⁶ A szülők tehát a teljes bizonytalanságba mentek, miután mindenüket elkótyavetyélték Aradon. Fél

⁶¹ *Pesti Hírlap*, 1934. június 24., 6.

⁶² Gidó Csaba: Udvarhely megye, 226.

⁶³ *Székelység*, 1911. december 31., 3.

⁶⁴ Jogtalanul és törvénytelenül járt el Udvarhely vármegye időközi bizottsága. *Ellenzék*, 1937. június 17., 3.

⁶⁵ Ötvenéves fővel új élet felé. *Aradi Közlöny*, 1925. május 14., 2.

⁶⁶ Aradi fiatalember tragédiája Egyiptomban. Uo. 1925. szeptember 10., 5.

év múlva már Magyarországon találjuk őket. Boér, miután 1927-ben megnyerte az *Est* című lap hirdetési versenyének 25 milliós első díját, már üldözésről mesélt az újságoknak, arról, hogy a román hatóságok haditörvényszék elé állították, és négy évig folyt ellene a vizsgálat. Nyilatkozata jól tükrözi mind a csoport viszontagságait, mind a korszak retorikáját: „A románok elvették a kis birtokomat, elűzték szülőföldemről, valósággal kétségbeesett küzdelmet folytatok a létért.”⁶⁷

Az 1918 előtti területe harmadára csökkent Magyarországon azonban sokan nem tudtak elhelyezkedni a túlszűfolt közigazgatási pályán, vagy meg kellett elégedniük alacsonyabb pozíciókkal. Ez érzékenyen érintette társadalmi státuszukat és presztízsüket is, de a háború és a repatriálás következtében vagyonában amúgy is megtépázott réteg anyagi helyzete is jelentősen romlott. Nem csoda, hogy ezek a repatriált tisztviselők lettek a revizionista mozgalom leglelkesebb hívei, és ők oktatták ki hazafiságból az otthon maradottakat.⁶⁸

Barcsay Ákos, a Puji járás (Hunyad vármegye) főszolgabírója, az azonos nevű 17. századi erdélyi fejedelmet adó család leszármazottja is Magyarországra menekült. 1919 januárjában a magyar Belügyminisztérium ideiglenes helyet biztosított számára a bűnügyi osztályon, Bokross Elekkel, a fogarasi főszolgabíróval és más erdélyi tisztviselőkkel együtt. A „Vármegyékben, városokban és községekben kötelességük végzésében akadályoztatott tisztviselők bizottságába” is beosztottak ugyanakkor több átköltözött személyt, közöttük erdélyi szolgabírokat és főszolgabírokat is.⁶⁹ Másoknak magyarországi vármegyékben kerestek állást, főszolgabíróként vagy alispáni irodákban kaptak helyet.⁷⁰ Úgy tűnik, 1918 végén néhány erdélyi vármegyéből valamiféle kollektív pszichózis hatására a tisztviselők jelentős része elmenekült. A románok lakta vármegyékből (Hunyad, Fogaras) szinte minden tisztviselő elment. Sokan menekültek Alsó-Fehér vármegyéből is, ahol 1918 novemberében a magyarság az 1848–49-es események megismétlődésétől félt, hiszen a parasztok udvarházakat, kastélyokat, jegyzői és szolgabírói irodákat támadtak meg és fosztottak ki. Cirner Ákos tövisi (Alsó-Fehér vármegye) főszolgabíró 1922–23-ban a menekült tisztviselők között volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében; 1922-ben tiszteletbeli főszolgabírónak nevezték ki a vármegye Kalocsai járásába.⁷¹ Sokan mentek el a nem román többségű vármegyékből, sőt, még a Székelyföldről is.

⁶⁷ Torockó volt főbírája elmondja, hogyan nyerte meg az *Az Est*-lapok hirdetési versenyének első díját. *Az Est* 1927. március 15., 13.

⁶⁸ Lásd Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 86–87.

⁶⁹ *Belügyi Közlöny*, 1919/2. 58–59., 1919/4., 169–170., 1919/6. 262–264.

⁷⁰ *Belügyi Közlöny*, 1919/9., 373., 1919/11, 534., 1912/12., 584–585.

⁷¹ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1922/11. 12. 1919-ben Budapesten menekült tisztviselőkből megalakult egy „menekült vármegye” is, bár tagjai – egy főszolgabíró kivételével – soha nem voltak vármegyei tisztviselők. Ablonczy Balázs: Sérelem,

Kivételes pályát futott be Eckhardt Tibor, aki Torda-Aranyos vármegyei főszolgabíró volt 1918-ban. Makón született, a politikai elittel szoros kapcsolatokat ápoló, újonnan nemesített családban.⁷² Belügyminisztériumi fogalmazóként nevezték ki Torda-Aranyos vármegye főispánja, Betegh Miklós mellé főispáni titkárnak. Gyors előrehaladását valószínűleg az is segítette, hogy a főispán testvérének, Betegh Sándornak, az 1918. november 5-én a helyi parasztok által meggyilkolt mezőszengyeli földbirtokosnak a sógora volt.⁷³ 1916 őszén a Járai járás főszolgabírójává választották, következésképpen lemondott főispáni titkári állásáról.⁷⁴ 1918 novemberében polgárőrséget szervezett, de rögtön az impériumváltás után elhagyta Erdélyt. Járásában – Alsófüle faluban – véres, néhány halottal zárult incidens volt, amely során a lakosság összecsapott a csendőrökkel. Az esetet egy vegyes, román–magyar bizottság vizsgálta ki, amely megállapította, hogy Eckhardt pozitív szerepet játszott a konfliktus során, megelőzve a helyzet további súlyosbodását. A falu román papja dicsérte lélekjelenlétét, bölcsességét és elfogulatlanságát.⁷⁵

1919–1920-ban a szegedi és aradi magyar kormányok sajtóreferense volt. A két világháború között Magyarország egyik legaktívabb politikusa lett, ő volt a Revisionista Liga alelnöke. Az 1920-as években szélsőjobboldali szervezetekben is tevékenykedett, majd 1930-tól a Független Kisgazdapárt tagja, 1932 és 1940 között pedig a párt elnöke, parlamenti képviselő. Mivel az angolszász politikai orientáció híve volt, Horthy Miklós és Teleki Pál diplomáciai megbízatással 1940-ben az USA-ba küldték, ahol befolyásos személyiségekkel kellett felvennie a kapcsolatot. Soha többé nem tért vissza Magyarországra, és 1972-ben New Yorkban bekövetkezett haláláig ő az antikommunista magyar emigráció egyik vezetője.⁷⁶

Az Erdélyben maradtak közül legtöbben a román agrárreform után megmaradt birtokaikból, esetleg ügyvédként vagy jelentéktelen állások betöltőiként próbáltak megélni. A két világháború között többen az Országos Magyar Párt soraiban, egyházi vagy különböző magyar kulturális egyesületekben tevékenykedtek. Hankó-Veress Károly, Kolozs vármegye egykori főszolgabírója, az Országos Magyar Párt Kolozs megyei tagozatának elnöke, 1930-ban a megyei tanács tagja, 1928-ban és 1931-ben szenátusi képviselőjelölt, 1937-ben újra szerepelt – sikertelenül – az

jogfolytonosság, frusztráció. Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatósága Budapesten, 1919–1921. *Kisebbségkutatás*, 2008/2. 248–260.

⁷² Testvére Eckhardt Vilmos, 1910 és 1918 között makói képviselő, nagypapja anyai részről Ugron Lázár főispán, nagybátyjai, Ugron Gábor és Ákos is évtizedeken át képviselők voltak.

⁷³ Lásd az Országos Széchényi Könyvtár halotti jelentéseinek gyűjteményét (közöttük Betegh Sándor özvegyét, Eckhardt Máriaét) <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/342967#> (2019. április 8.).

⁷⁴ MNL OL, K 148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok, nr. 1916-12-25023.

⁷⁵ Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai [II.] *Korunk*, 1929/2. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00240/1929_02_4748.html (letöltés ideje: 2022. december 1.)

⁷⁶ *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/eckhardt-tibor-75320/> (letöltés ideje: 2019. április 2.)

OMP választási listáin. Kezdeményezője volt Kolozson – ahol lakott – egy művelődési ház építésének. 1938-ban halt meg, 77 éves korában.⁷⁷

Az általunk tanulmányozott csoportból csak nagyon kevés magyar – három – maradt meg a közigazgatásban. Ők megpróbálták alkalmazkodni az új helyzethez. Egyikük, Batternay Sándor 1910-ben közigazgatási gyakornok (tehát még elég fiatal volt 1918-ban is), 1914-ben aljegyző, majd 1917–18-ban szolgabíró Hunyad vármegyében. Mivel a vármegye túlnyomó többségében román lakosságú volt, biztosan jól tudott románul. 1921–22-ben már Udvarhely megyében találjuk. 1938-ban a kolozsvári közigazgatási törvényszéken I. osztályú osztályvezető.⁷⁸

Morvay Endre Háromszék vármegyei főszolgabíró a túlélés érdekes példája. Munkácson született, valószínűleg nemesi származású családban (alsódraskóci előnévvel szerepel). Budapesti és kolozsvári jogi tanulmányok után 1896-ban Détán (Temes vármegye) közigazgatási gyakornokként kezdi pályáját. A következő évben már Háromszék vármegye Kézdi járásában szolgabíró, de más járásokban is szolgált, míg végül 1907-ben az Orbai járásban választották meg főszolgabírónak, ahol egészen az első világháború végéig szolgált.⁷⁹ Korán anyagi gondjai adódtak, tartozásai nagyobb összegre rúgtak, mint évi fizetésének összege, így 1912-ben már fizetésének harmadát foglalták le adósságai fejében.⁸⁰ Ráadásul több fegyelmi ügye is volt. Már pályája kezdetén panaszok érkeztek ellene hivatali visszaélés, rágalmazás, a többi tisztviselővel szemben tanúsított impertinens, valamint a lakossággal szembeni durva magatartás stb. miatt. Párbajok főszereplőjeként is megjelent, amelyek következtében egy ízben néhány napos fegyházra ítélték. Többször indult ellene fegyelmi vizsgálat, és büntetésben is részesült nem is egyszer, bár a vármegye tisztii főügyésze is pártfogolta.⁸¹ Ennek ellenére a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete 1903-as budapesti alakuló gyűlésén küldötként jelent meg.⁸²

Karrierje akkor kapott igazán lendületet, amikor 1906-ban a volt ellenzéki koalíció jutott hatalomra. Annak ellenére, hogy továbbra is panaszok érkeztek ellene,

⁷⁷ *Keleti Újság*, 1938. január 19., 2.

⁷⁸ *Ministerul Internelor. Direcțiunea Administrației de Stat. Anuarul funcționarilor din administrația centrală și exterioară a ministerului* [Belügyminisztérium. A központi államigazgatás és a minisztérium külső tisztviselőinek Évkönyve]. București: Monitorul Oficial și Imprimeria Statului, 1938. 14.

⁷⁹ Nagy Gheczí Éva: *Continuitate și rupturi în viața elitelor din județul Trei Scaune în perioada interbelică – proiect de concurs școlar pentru clasele gimnaziale. Lucrare metodică-științifică pentru obținerea gradului didactic I* [Kontinuitás és megszakítottság Háromszék megye elitjeinek életében a két világháború között]. Cluj-Napoca, Universitatea Babeș-Bolyai, DPPD – Facultatea de Istorie și Filosofie, 2017–2019. 29–30. (Morvayról utólag publikált tanulmánya: A tisztviselő, aki mindig talpra esett: Morvay Endre pályája impériumváltás előtt és után. *Areopolisz, XIX.* Székelyudvarhely, Areopolisz Egyesület, 2020. 115–142.); *Pesti Napló*, 1907. december 22., 7.

⁸⁰ Nagy Gheczí Éva: *Continuitate și rupturi*, 30–32.

⁸¹ Uo. 32–39.

⁸² *Magyarország*, 1903. október 6. 6.

megválasztották főszolgabírónak az Orbai járásban. Az egyik panasztevő szerint kijelentette, hogy a járásban ő a „kisisten”.⁸³ A háború alatt dicséretet, sőt kitüntetést is kapott a hadikölcsön jegyeztetése érdekében kifejtett erőfeszítése miatt, valamint a Vöröskereszt támogatásáért.⁸⁴ 1916 augusztusában a vármegye közigazgatásával együtt ő is elmenekült a román csapatok elől. Visszatérése után megint fegyelmi vizsgálatokat kezdeményeztek ellene, de hivatalban maradt a háború végéig, a vármegyei közigazgatásnak a Kormányzótanács általi átvételéig.

Annak ellenére, hogy az 1919-es választásokat a magyar elit bojkottálta, hiszen a román politikai életbe való bekapcsolódást a békekötés előtt árulásnak tartotta, Morvay jelöltette magát, és megválasztották a román parlamentbe „a székelyek képviselőjeként”. Az 1920-as választásokon az Averescu-féle Néppárt egyetlen szenátorjelöltjeként szerepelt a megyében, de mivel a kormánypártnak szüksége volt mandátumára, inkább Háromszék alprefektusának nevezték ki. Ezzel közigazgatási karrierje csúcsára érkezett.⁸⁵ Túlbulgóságában odáig ment, hogy elbocsátással fenyegette a régi gárdából megmaradt községi jegyzőket, ha megtagadják az eskütételt.⁸⁶ Még így sem tudta azonban megnyerni a prefektus bizalmát, igaz, ha figyelembe vesszük hivatali előéletét – ő sem volt a tisztviselők mintapéldánya. Több kísérlet után a prefektusnak végül sikerült megszabadulnia tőle, miután egy újabb vizsgálatot kezdeményezett Morvay ellen, amelyben a kisajátítások akadályozásával és azzal vádolták, hogy festményeket és régi iratokat adott át a sepsiszentgyörgyi Református Kollégium igazgatójának, valamint hogy húzta-halasztotta a cégek nevének román nyelven való kiírásáról szóló rendelet alkalmazását. Még néhány hónapig, májusban és júniusban Udvarhely megye alprefektusa maradt, majd kinevezték Kézdivásárhely polgármesterévé. Hat év múlva, 1927 őszén aztán véget ért három évtizedes közigazgatási karrierje, amikor egy újabb fegyelmi vizsgálat után nyugdíjazták. 1928 decemberében megkísérelte a visszatérést, megint a Néppárt jelöltjeként próbált – sikertelenül – parlamenti képviselői mandátumhoz jutni.⁸⁷ Tipikusnak nem mondható karrierje ezzel véget ért. Három évtizedet sikerült átvészelnie a közigazgatásban az első világháború utáni gyökeres változások és az állandó pénzügyi és fegyelmi problémái ellenére, amelyek végigkövették pályáján. Ezek valószínűleg meghatározó szerepet kaptak abban a döntésében, hogy az új hatalom alatt is hivatalt vállaljon. Az új hatóságok pedig elfogadták szolgálatait, részben azért, mert nem ismerték, részben pedig azért, mert nem nagyon volt kibenválogatniuk, hiszen a régi tisztviselők túlnyomó része nem kívánt velük együttműködni. Morvay a háború után gyorsan felívelő karrierje azonban hamar véget ért,

⁸³ Nagy Gheczí Éva: *Continuitate și rupturi*, 42.

⁸⁴ *Az Újság*, 1915. november 19., 17.; *Pesti Hírlap*, 1916. január 14., 16.

⁸⁵ Nagy Gheczí Éva: *Continuitate și rupturi*, 7–9.

⁸⁶ Nagy Botond: Háromszék közigazgatása 1918–1940 között, 168.

⁸⁷ Nagy Gheczí Éva: *Continuitate și rupturi*, 46.

1921 után meg kellett elégednie azzal, hogy egy kisváros polgármestere lett, míg aztán onnan is eltávolították.

Bár egyelőre kevés adatunk van, mégis úgy tűnik, hogy a hivatali folytonosság másik példája, Lengyel Mór Morvaytól nagyon eltérő típusú ember és hivatalnok volt. Lengyel Balázsfalván, az erdélyi román görögkatolikusok központjában volt szolgabíró, majd főszolgabíró. A háború után Kolozsvárra költözött, ahol Kolozs megye főjegyzőjeként tevékenykedett 17 éven át, 1937-ben betegség miatt bekövetkezett haláláig. Az egyik erdélyi magyar napilap által publikált gyászjelentésében azt írják, hogy minden rendszer értékelte hozzáértését, közigazgatási ismereteit és szorgalmát. Szakszerűsége és elfogulatlan magatartása miatt már 1918 előtt elnyerte a románok rokonszenvét.⁸⁸ Nem tudjuk, hogy Lengyel Mór tényleg kifogástalan tisztviselő volt-e, de a görögkatolikus egyházi és politikai elitnek meghatározó szerepe lehetett kinevezésében. Hosszú karrierje mindenesetre a gyászjelentésben említett jellemvonások valószínűsége mellett tanúskodik.

Lengyel József újoncnak számított a főszolgabírói karban. 1910-ben Kis-Küllő vármegyében találkozunk egy ilyen nevű gyakornokkal, majd 1917-ben szolgabíróként említik. 1920 elején Háromszék megyében tevékenykedett, 1930-ban pedig neve Csík megyében bukkan fel, egy falusi polgármester megválasztása körül kialakult konfliktus kapcsán. Bár főszolgabíróként megpróbálta a kolozsvári és bukaresti Felülvizsgálati Bizottságnál (Comisia de Revizie) érvényteleníteni a választást, a szépvízi polgármester végül mégis elfoglalhatta állását.⁸⁹ Valószínű, hogy mivel ő is szépvízi örmény volt, megpróbálta saját rokonait vagy ismerőseit előnyhöz juttatni a volt csendőrből lett polgármesterrel szemben.

Arra, hogy milyen változatos volt ennek a tisztviselői kategóriának a sorsa, példaként szolgálhat a brassói Heinrich Weinhold, aki 1920-ban Hétfalu főszolgabírója. 1921-ben az erdélyi szász iparosok lapjának, az *Industrie-Zeitung. Mitteilungen des Bundes der siebenbürgischen Industriellen*nek az igazgatója. 1930-ban és 1932-ben a Brassói megyei tanács tagjává választották. A tehetős hivatalnok Brassó központjában egy szép, emeletes ház tulajdonosa volt. A második világháború után, 1950-ben a kommunista rendszer államosította az ingatlant, majd 1952-ben⁹⁰ az egész családot (feleségét, lányát és két unokáját) a ház elhagyására kényszerítették. Valószínű, hogy kényszerlakhelyre költöztették. Későbbi sorsáról semmit sem tudunk.

⁸⁸ *Keleti Újság*, 1937. május 26., 8.

⁸⁹ *Erdélyi Lapok*, 1936. június 25., 7.

⁹⁰ Ungureanu, Ștefan: The Involvement of Public Institutions in Real Estate Fraud in the Municipality of Brașov. A Case Study. In *Bulletin of the Transylvania University of Brașov*. Series VII, Social Sciences: Law, special issue, 2018, nr. 1, 147.

Az 1919–25 közötti főszolgabírók pályája és biográfiai arculata

A főszolgabíróknak, annak ellenére, hogy felsőfokú jogi tanulmányokkal rendelkeztek, 1919 után sem volt számottevő választási lehetőségük. Többségük karrierje megrekedt ezen a szinten. Egyes 1919-ben kinevezett főszolgabírók még 1938-ban is ezt a hivatalt töltötték be – ha más járásban vagy megyében is. Simion Traiant, a Beszterce-Naszód megyei Besenyő 1919-es főszolgabíróját 1938-ban a Szeben megyei Újegyházon találjuk; Emil Dan 1919-ben Dicsőszentmártonban főszolgabíró, 1938-ban ugyanott van; Liviu Horșia 1920-ban főszolgabíró Erzsébetvárosban, 1938-ban a Bihar megyei Cséffa járásban tölt be hasonló hivatalt.⁹¹ Néhány év viszonylagos stabilitás után, a Nemzeti Liberális Párt hatalomra jutásával a főszolgabírók földrajzi mobilitása egyre nagyobb lett. Az áthelyezések nemcsak a megye határain belül, hanem már a régiók között is megkezdődtek. Az erdélyi szolgabírók a Bánságba (Victor Ungur 1922-ben Krassó-Szörény megyébe, Újmoldovába),⁹² Partiumba (Florian Ștefăniță az Arad megyei Halmágyba),⁹³ sőt egyesek a Regátba (Ioan Păcuraru a Tulcea megyei Măcini járásba) kerültek.⁹⁴

Természetesen voltak olyan esetek is, amelyekben a főszolgabírói pozíció ugrodéskaként szolgált magasabb megyei hivatalok – ideiglenes vagy tartós – elfoglalásához. Egy főszolgabírót kinevezhettek alprefektusnak vagy prefektusnak, és ezek a funkciók már nagyobb perspektívákat nyitottak. Eugen Truția Szászrégenben (Maros-Torda vármegye) született 1879-ben, polgári családban. Apja bíró volt, ő maga 1910-től ügyvéd. Küldöttként vett részt az 1918. december 1-i gyulafehérvári román nemzetgyűlésen, a régeni román nők képviselésében.⁹⁵ 1919-ben az Alsórégeni járás főszolgabírójává nevezték ki, de közjegyzői irodát is nyitott a városban, ami 1950-ig működött. 1922 januárjában a Take Ionescu-kormány idején Nagy-Küküllő megye – amelynek közigazgatásában a szász tisztviselők 1918 után is fontos pozíciókat foglaltak el – prefektusának nevezték ki.⁹⁶ Csak három hétig volt hivatalban, mivel a hatalomra került liberálisok leváltották. Régeni főszolgabírói állását a frissen diplomázott Ioan Popescu foglalta el, akiről a későbbiekben még szó lesz. Truția közjegyző lett, de a Néppárt Maros megyei alelnökeként, majd az 1926-os pártegyesülés után a Nemzeti Parasztpárt tagjaként továbbra is aktív maradt. Politikai támogatottságának köszönhetően az 1924–34-es

⁹¹ *Ministerul Internelor. Direcțiunea Administrației de Stat. Anuarul funcționarilor*, 117.

⁹² *Revista administrativă*, 1922, nr. 1., 236.

⁹³ Sfințirea bisericii din Hălmagiu. Vizită canonică la Cuied [A nagyhalmágyi templom felszentelése. Kanonika vizitáció Köveden]. *Biserica și Școala*, 1928, nr. 49–50. 8.

⁹⁴ *Revista administrativă*, 1922, nr. 6., 92.; Uo., nr. 20., 316.

⁹⁵ A Szűz Mária Koszorúja Egylet küldöttje volt. Traian Bosoancă: Dr. Eugen Truția. In: Ploieșteanu, Grigore – Șara, Mihai (eds.): *Reghinul cultural*, vol. 5, Reghin: Biblioteca Municipală „Petru Maior”, 2001. 244–251.

⁹⁶ Longaver, Timea – Popovici, Vlad: *Considerații privind corpul funcționarilor administrativi județeni*, 159–172.

periódusban a Maros megyei tanács alelnöke lett, miközben 1930-ban hat hónapig ismét Nagy-Küküllő megye prefektusa volt. 1938-ban, a királyi diktatúra idején, a pártok megszüntetése után Truția a Nemzeti Újjászületés Frontja (*Frontul Renașterii Naționale*) régeni elnöke. Életrajzírója szerint 1940 és 1944 között részt vett a „magyar hatalommal szembeni ellenállásban”, fenntartotta Bukaresttel a kapcsolatot, és annak javára kémkedett. Óvatosan kell azonban megítélnünk a horthysta titkosrendőrség jelentéseit, amelyekre az életrajzíró hivatkozik, hiszen az az egész észak-erdélyi román polgárságot, főleg a régi politikai tisztségviselőket meglehetősen gyanakvással kezelte (éppen úgy, mint magyar sorstársaikat Dél-Erdélyben a román hatóságok). 1945 után visszavonult a közéletről, és a kommunista börtönöket sikeresen elkerülve 1968-ban halt meg.⁹⁷

Az 1896-ban született Ioan Șerban 1918 előtt is tisztségviselő volt. A debreceni Jogakadémia végzettjeként községi jegyző Beszterce-Naszód vármegye több községében, utána szolgabíró és árvaszéki ülnök, majd 1919-től Naszód főszolgabírója. 1920-ban, az Averescu-kormány idején kinevezték a megye prefektusának. Ha nincs az 1918-as nagy változás, valószínűleg soha nem haladta volna meg egy vármegyei középszintű közigazgatási tisztségviselő státusát, boldog lett volna, ha a legjobb esetben főszolgabíró lesz. Az új közigazgatásban másfél év alatt jutott el a legmagasabb hivatalig a megyében. Két és fél hónapig volt prefektus, majd 1922 januárjában „magasabb hivatalba rendelték”.⁹⁸

Șerban kollégája, Ioan Păcuraru 1918 előtt a Naszódí járás szolgabírója volt, majd 1920 májusában főszolgabíróvá léptették elő, miután Șerban prefektus lett. 1922 februárjában megint elődje nyomdokába lépett kirendelt prefektusként. Néhány hónap múlva, 1922 szeptemberében hivatali érdekből a Tulcea megyei Măcin főszolgabírójává nevezték ki.⁹⁹ Helyébe Solomon Haliță lépett, aki erdélyi léte dacára az Ókirályságban minisztériumi tisztségviselőként futott be karriert, most pedig prefektusként tért vissza Beszterce-Naszód megyébe, ahonnan származott.¹⁰⁰

A bemutatott áthelyezések jól mutatják a korabeli személyzeti politika néhány jellegzetességét. Elsősorban azt, hogy az Erdélyben kapcsolatokat építő, 1920 után a hatalmat átvevő regáti politikuskokkal ápolt viszony nagyon fontos volt. Másodszorban fontosnak bizonyultak a helyi kapcsolatok, ahogy ezt a Naszódí járási példa is mutatja, ahol a fent bemutatott személyek egymást követték a funkciókban. A Naszódí járás ugródeszkeként szolgált, mintegy a prefektusi állás „előszobája” volt. Harmadszorban megfigyelhető néhányuknak az áthelyezése az Ókirályság

⁹⁷ Bosoancă, Traian: Dr. Eugen Truția. 244–251.

⁹⁸ Onofreiu, Adrian – Băndean, Ana Maria: *Prefecții județului Bistrița-Năsăud*, 52–54.

⁹⁹ *Revista administrativă*, 1922, nr. 6., 92.; Uo. nr. 20., 316.

¹⁰⁰ Dărbăban, Alexandru: *Solomon Haliță. Om al epocii sale* [Solomon Haliță. Korának embere]. Cluj-Napoca: Mega, 2015. 32–76.

periférikus régióiba (ebben az esetben Tulceába, másokban Besszarábiába), akiknek feladata az új állami adminisztráció melletti hűség biztosítása volt.¹⁰¹

Păcuraru az ország másik részében lett újra főszolgabíró, mások viszont megpróbálták ideiglenes pozícióikat állandóvá tenni – már amennyire ilyen körülmények között és egy ilyen funkció esetében ez egyáltalán lehetségesnek bizonyult. Octavian S. Simu 1890-ben az Alsó-Fehér megyei Felsőmarosújváron született. Jogi tanulmányokat végzett, majd hadnagyként szolgált a háborúban. 1918 őszén ő szervezte meg a román nemzeti gárdát Kolozs községben. 1919 januárja és 1924 áprilisa között több járás főszolgabírója volt, egy rövid közjáték (1920 november–1921 áprilisa) kivételével, amikor is néhány hónapig ő a prefektus titkára. 1924-ben a megye kirendelt alprefektusának nevezték ki, majd 1926 márciusában véglegesítették e funkcióban. 1926-ban és 1927-ben néhány hónapig a megye prefektusa is volt. Igazi közalkalmazotti „ingázás” következett: Fogaras, Bukarest, Temesvár, majd Kolozs megyébe való visszatérés, ahol felváltva volt kirendelt prefektus és főszolgabíró, egészen 1932-ig. Karrierje hullámzó maradt, a következő évtizedben hol főszolgabíró, hol alprefektus, de prefektúraigazgató is volt három megyében: Kolozsban, Beszterce-Naszódban és Szatmárban.¹⁰²

A Kolozs megyei Mócsi járásból származott Liviu Dan 1912-ben végezte a jogot, majd doktori címet is szerzett. 1918-ban részt vett a közigazgatás átvételében, majd főszolgabírónak nevezték ki. Három évet töltött ebben a hivatalban (1919–1922), a liberális hatalomátvétel nyomán II. osztályú megyei főjegyzői pozícióba került, de rövid idő múlva – valószínűleg anyagi okokból – visszatért az ügyvédi foglalkozáshoz. 1932-ben az erdélyi Alexandru Vaida-Voevod miniszterelnöksége idején Kolozs megye prefektusa. Ezt a funkciót 1933 novemberéig (három Al. Vaida-Voevod- és egy I. Maniu-kormány) alatt gyakorolta, majd az újra hatalomra kerülő liberálisok lemondatták.¹⁰³

Ezek az áthelyezések is a kor személyzeti politikáját jellemzik. Először is, jól látszik 1920-tól Erdélyben az ókirályságbeli politikusokkal való kapcsolat fontossága. Ezekről függött ugyanis a legmagasabb megyei pozíciók elfoglalása. Másodszorban a helyi kapcsolathálók is fontos szerepet játszottak, ahogyan azt a prefektusi pozíció ugródeszkáivá vált Naszódi járás esetében kimutattuk. Harmadszorban az egyes karrierok hullámzó volta is igazolja a közhivatalnokok pozíciójának viszonylagos konszolidáltságát, már nem lehetett olyan egyszerűen megszabadulni tőlük,¹⁰⁴ mint közvetlenül a háború után, de most is a politikai döntéshozóknak

¹⁰¹ Nem csak Besszarábiában, Tulceában is magas volt a nemzeti kisebbségek aránya (1930-ban csak 62% volt román), ráadásul a csempészet mellett a radikális baloldali mozgalmak is gondot okoztak.

¹⁰² Györke Zoltán: Prefecții Clujului: analiză prosopografică, 310–311.

¹⁰³ Uo. 317–318.

¹⁰⁴ 1923-ban ugyanis bevezették a közzolgálati pragmatikát. Lásd Sora, Andrei Florin: Studiu introductiv: Funcția publică și funcționarii publici în România în primii ani după Marele

voltak kiszolgáltatva, akik a „szolgálati érdekre” hivatkozva könnyen áthelyezheték őket bárhová, magasabb vagy éppen alacsonyabb funkcióba.

Karrierépítési lehetőséget nem csak a megyei közigazgatás kínált. Kényelmes álláslehetőséget jelentett a kisvárosok polgármesteri pozíciója is. Ahogyan azt a fenti példák bizonyítják, a politikai támogatás és a patrónusi kapcsolat nagyon fontos volt azok számára, akik nem elégedtek meg a főszolgabírói pozícióval. Legtöbbször a politikai pártokhoz való kötődésről van szó, de néha fontos közszereplők támogatása is előrelendíthette a karriert. Ioan Popescu, egy a háború alatt elhunyt szászrégeni ügyvéd fia, a kolozsvári jogi fakultás diákja, aki maga is a frontról tért vissza, az elsők között volt, akik a városába való bevonulásakor, 1918. november 30-án a román hadsereget fogadták. 1919-ben – 23 éves korában – a Maros megyei Alsórégeni járás szolgabírója lett, majd 1922-ben, Truția prefektusi kinevezése után ő lett helyette a főszolgabíró. 1925-ben Szászrégen város polgármesterévé nevezték ki; ezt a funkciót tizenhat éven át töltötte be, és lelkes városépítőnek bizonyult. Karrierjét nagyrészt a királyi ház támogatásának köszönhetette, amit a megyebeli királyi birtok adminisztrátoraként és később királyi vadászati főfelügyelőként nyert el. Úgy tűnik, ő irányította I. Mihály király vadászati képzését is, akivel végig közeli kapcsolatban állt. 1940–1944 között Popescu is az „antihorthysta ellenállás” tagjaként szerepelt, ugyanazon források alapján, amelyek Truțiát is idesorolták. 1948-ban a király lemondása és az országból való távozása után Popescu a királyi vagyon kezelője lett. Ez a funkció azonban csak kellemetlenségeket hozott számára, mivel maga után vonta vagyonának és házának államosítását. Szászrégenben élt 1981-ben bekövetkezett haláláig, elszegényedve, de megőrizve vadászat iránti szenvedélyét.¹⁰⁵

Következtetések

Az 1918-as hatalomváltás gyökeres változásokat eredményezett az erdélyi közigazgatás szervezetében és működésében, beleértve a személyzetváltást is. A közigazgatás háború utáni átszervezése a Kormányzótanács és Románia kormánya egyik legnagyobb kihívást jelentő feladata volt. A Kormányzótanács, amely a román hadsereg támogatásával átvette a tartomány fölötti hatalmat, hirtelen ellentmondásos helyzetbe került: egyrészt a saját autonómiáját kívánta megszilárdítani

Război, 1918–1923 [Közszolgalat és köztisztviselők Romániában a Nagy Háború utáni első években, 1918–1923]. In: Sas, Florina – Sora, Andrei Florin (eds.): *Lungul drum spre primul Statut al funcționarilor publici din România. Deziderate, (ante)proiecte, legislație, opinii și dezbateri (1918–1923)*. Cluj-Napoca: MEGA, 2019. 11–52.

¹⁰⁵ Rus, Dorin Ioan: Evenimentele de la Reghin premergătoare și din timpul zilei de 1 decembrie 1918 văzute de Dr. Ioan Popescu [Az 1918 decemberi események Régenben, ahogyan azt Ioan Popescu látta]. In *Apulum* 37, 2000, tom 2. 145–151.

és megőrizni a helyi sajátosságokat a bukaresti kormánnyal szemben, másrészt viszont felszámolta a vármegyék régi önkormányzatát, mindezt úgy, hogy a politikai ellenőrzést ne engedje ki a kezéből. A prefektusoknak kulcsszerepük volt ebben a folyamatban, hiszen közigazgatási hatáskörük jóval túllépte elődeik, a főispánok hatáskörét – beleértve a tisztviselők kinevezésének jogát is. Ezáltal a járási és megyei tisztviselők a prefektusi irodától – gyakorlatilag az ezzel kialakított személyi kapcsolatoktól – függték. A közigazgatás átvétele és eredményes működtetése érdekében előtérbe kerültek tehát az etnikai kritérium és a személyes kapcsolatok, a klientelizmus – a szakmai felkészültség és a tapasztalat rovására. Természetesen ezek a kinevezési és előléptetési gyakorlatok nem voltak teljesen előzmény nélküliek, 1918 előtt is jellemezték a közigazgatást, de korlátozva a vármegyék megmaradt autonómiája és a helyi elit (rokon) hálózatai által, amelyek egyensúlyként szolgáltak a főispán kezében összpontosuló hatalommal szemben. A Kormányzótanács által 1919-ben hozott határozatok felszámolták a vármegyék és intézmények önrendelkezését, felborítva a helyi és központi intézmények között kialakult egyensúlyt az utóbbiak és megbízottjuk, a prefektus javára. Ezeket a határozatokat átültetve a gyakorlatba, a Kormányzótanács megszüntetése után, 1920-ban a bukaresti kormány már olyan közigazgatási rendszert vett át, amely megőrizte ugyan valamennyire az 1918 előtti formáját, de jóval centralizáltabban működött, és már túlnyomó többségében román nemzetiségű tisztviselőkre épült. Kivételt képezett az egykori Királyföld, ahol a szászok aránya a közigazgatásban igen magas maradt.

Ami a főszolgabírókat illeti, viszonylag nagy számuk, valamint a csoport biográfiai adatainak hiányosságai nehézségeket okoznak egy prozopográfiai-statisztikai elemzés elvégzésében, ugyanakkor azonban egy sor általános következtetés azért mégis levonható. Az 1918 előtti és az 1919–1925 közötti periódus főszolgabírói közötti összehasonlítás nyilvánvalóvá teszi elsősorban a társadalmi háttérük közötti jelentős eltérést. 1918 előtt a főszolgabírók többsége nemesi eredetű, a vármegyében (igaz, néha csekély) ingatlannal rendelkező családból származott (legalábbis a túlnyomó többséget alkotó magyarok). Esetükben a családi és személyes presztízs, a rokon kapcsolatok meghatározó szerepet játszottak a hivatal elfoglalásában. Néhányuk családjában generációk sora töltött be valamilyen vármegyei hivatalt. Az 1919 utáni főszolgabírók általában román kispolgári származásúak, vagy a falusi elit (papok, tanítók) leszármazottjai. Közülük nagyon kevesen örökölték a közigazgatás területén kialakult családi hagyományokat.

Az erdélyi magyar és a román társadalom különbözőségén és a főszolgabírói kar etnikai összetételének gyökeres átalakításán túl a politikai-közigazgatási rendszerek eltérése is hozzájárult a különbségek növeléséhez. 1918 előtt, amikor a helyi önkormányzati intézmények, jelesül a törvényhatósági bizottságok választották a főszolgabírókat – még ha a jelölés folyamatában a főispánoknak fontos szerep jutott is –, nagyon sokat nyomott a latban ezeknek a helyi társadalmi-politikai elitel ápolott kapcsolatrendszerre, a helyi hálózatokba való beilleszkedési képessége. 1919

után a döntési jogoknak a prefektus kezébe való összpontosítása hangsúlyosabban függővé tette a főszolgabírókat a központi politikai tényezőktől. Közzolgálati státusa csak a hivatal megőrzését garantálta, de nem a pozícióét vagy legalább a földrajzi stabilitást, ez a helyzet pedig – a dualista korszakhoz képest – nagyfokú fluktuációt okozott, olyan következményekkel, amelyek valószínűleg befolyásolták a közigazgatási munka eredményességét is. Ezek a körülmények láthatóan hatással voltak mind azok munkájára, akik megmaradtak a főszolgabírói pozícióban a második világháborúig, mind arra a vékony kisebbségre, amely magasabb megyei (prefektus, alprefektus) vagy helyi (polgármester) tisztségekbe került. A vizsgált személyek 1948 utáni sorsa nagyrészt ismeretlen, de a kisszámú részletesebb életrajz arra enged következtetni, hogy ha elszenvedtek is megtorlásokat a kommunista hatalomtól, kevésbé voltak kitéve a politikai üldözésnek (például bebörtönzésnek), mint ahogyan gondolnánk. Ezt a jelenséget a későbbiekben részletesebben kellene vizsgálni.

Az 1918 előtti és utáni főszolgabírók szakmai felkészültsége viszonylag kevés eltérést mutat, hiszen az 1919–25 közöttieknek is csak mintegy ötöde nem jogi végzettségű, a hivatali tapasztalat esetében azonban jelentős különbséget találunk. Az újonnan jöttek többsége – a legjobb esetben is – csak némi községi szintű közigazgatási tapasztalattal rendelkezett, vagy korábban jogi magánpraxist folytatott. A szakmaiság viszonylagos csökkenéséhez hozzájárult a volt községi jegyzők előléptetése is, akik csak rövidebb közigazgatási tanfolyamokat végeztek. Itt a magyarázat kézenfekvő: ennek oka nyilvánvalóan a tisztviselői kar románosítása volt. Nem arról van szó, hogy ne lett volna elég román nemzetiségű jogvégzett személy, hanem inkább arról, hogy a lényegében falvakhoz kötött karriert jelentő főszolgabírói tisztség az egész Erdélyre kiterjedő közigazgatási románosítás körülményei között – ami magával hozta a városok felé irányuló migráció lehetőségét is – már nem volt túlságosan vonzó a jogi végzettségűek számára sem anyagilag, sem a presztízs és a karrierperspektíva szempontjából. Ráadásul a változások következtében a funkcionális magának is kisebb lett a presztízse; a főszolgabírói karrier esetleges előnyei jelentősen csökkentek az 1918 előttiéhez képest. Az etnikai, felkészültségbeli, szakmai tapasztalatbeli vagy a helyi elitbe való beágyazottság különbözőségén túl, ami közös az 1918 előtti és utáni főszolgabírókban, az, hogy a hivatalos állampolitika, annak formális vagy informális alkalmazásának igen fontos helyi ügynökei voltak. Mivel ők voltak a legalacsonyabb rangú hivatalnokok, akiknek döntési joguk volt más tisztviselők (falusi előjárók, községi jegyzők) fölött, illetve a lakosság életét számos vonatkozásban érintő kérdésekben, kulcsszereplői voltak a választói mobilizációnak, de a magyarosítási/románosítási politikák alkalmazásának is. Főképp ez irányú tevékenységük befolyásolta a kortársak emlékezetében és a történetírásban róluk kialakult képet, elhalványítva a szakirodalomban is mindennapi közigazgatási tevékenységük fontosságát.

Fordította: Meister Róbert

FORRÁSOK

- Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai [II.] *Korunk*, 1929/2. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00240/1929_02_4748.html (letöltés ideje: 2022. december 1.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
- K 148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok
- K 803 PTI 1918–1919. évi kormányhatóságok táviratgyűjteménye
- Moldovan, Victor: *Memoriile unui politician din perioada interbelică* [Egy két világháború közti politikus emlékirata]. I–II. Mircea Gelu Buta – Adrian Onofreiu (ed.), Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2015.
- Román Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale ale României, ANR)
- Beszterce-Naszód Megyei Levéltár. Beszterce-Naszód megye prefektúrája (Serviciul Județean Bistrița-Năsăud, fond Prefectura Județului Bistrița Năsăud – Documentele prefectului, ANR-BN-Prefect)
- Országos Széchényi Könyvtár halotti jelentéseinek gyűjteménye
<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/342967;jsessionid=043DD62634F1314AB620B804A87FCC24#%20> (letöltés ideje: 2019. augusztus 8.)

TÖRVÉNYEK

1870. évi XLII. törvény

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87000042.TV&targetdate=&printTitle=1870.+%C3%A9vi+XLII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés ideje: 2022. január 4.)

1886. évi XXI. törvény

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88600021.TV&targetdate=&printTitle=1886.+%C3%A9vi+XXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés ideje: 2022. január 4.)

1886. évi XXII. törvény

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D32>

SAJTÓ

Aradi Közlöny, 1925

Az Est, 1927

Az Újság, 1915

Belügyi Közlöny, 1919

Biserica și Școala, 1928

Budapesti Hírlap, 1906
Ellenzék, 1937
Erdélyi Lapok, 1936
Gazeta Oficială, 1919
Keleti Újság, 1937, 1938
Magyarország, 1903
Monitorul oficial, 1925
Pesti Hírlap, 1916, 1934
Pesti Napló, 1907
Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1922
Revista administrativă, 1922
Székelesség, 1911
Világ, 1919

NÉV- ÉS CÍMTÁRAK

Magyarország tiszt- és névtára, 1918
Ministerul Internelor. Direcțiunea Administrației de Stat. Anuarul funcționarilor din administrația centrală și exterioară a ministerului [Belügyminisztérium. A központi államigazgatási és a minisztérium külső tisztviselőinek Évkönyv]. București: Monitorul Oficial și Imprimeria Statului, 1938.
A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények 42. Budapest: Athenaeum, 1912.

KÉZIKÖNYV

Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/eckhardt-tibor-75320/> (letöltés ideje: 2019. április 2.)

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Ablonczy Balázs: Sérelem, jogfolytonosság, frusztráció. Alsó-Fehér vármegye menekült törvényhatósága Budapest, 1919–1921. *Kisebbségkutatás*, 2008/2. 248–260.
Agrigoroaiei, Ion: Măsurile de unificare legislativă și administrativă în România înfăptuite [Jogi és közigazgatási egységesítő intézkedések Nagy-Romániában]. In *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, seria Istorie 44–45., 1998–1999. 59–76.
Bárdi Nándor: Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. *Magyar Kisebbség*, 1998/1. 123–156.

- Bavouzet, Julia: The Hungarian Ministry of the Interior and its Civil Servants in the Post-war Turmoil. In: Peter Becker et alii (Hrg.): *Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918 bis 1920*. Wien: Böhlau, 2020. 113–136.
- Bosoancă, Traian: Dr. Eugen Truția. In: Grigore Ploieșteanu – Mihai Șara (eds.): *Reghinul cultural*, vol. 5. Reghin: Biblioteca Municipală „Petru Maior”, 2001. 244–251.
- Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest: Akadémiai, 1976.
- Dáné Veronka: „Az Őnagysága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Kolozsvár – Debrecen: Erdélyi Múzeum Egyesület, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2006.
- Dărăban, Alexandru: *Solomon Haliță. Om al epocii sale* [Solomon Haliță – korának embere]. Cluj-Napoca: Mega, 2015. 32–76.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág, 2015.
- Egry Gábor: Posztbirodalmi átmenetek? In: Ábrahám Barna – Egry Gábor (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés. Dokumentumválogatás. I. Románia*. Budapest: Napvilág, 2019. 13–44.
- Filipașcu, Alexandru: *Istoria Maramureșulu* [Máramaros története]. București: Topografia ziarului Universul, 1940.
- Filipașcu, Alexandru: Luptătorul maramureșean Dr. Vasile Filipciuc [A máramarosi harcos, dr. Vasile Filipciuc]. *Transilvania*, 1944/10–12. 849–850.
- Galea, Aurel: *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria: 2 decembrie 1918–10 aprilie 1920* [Erdély, Bánát és a magyarországi román vidékek Kormányzótanácsának kialakulása és tevékenysége 1918. dec. 2.–1920. ápr. 10.]. Târgu Mureș: Tipomur, 1996.
- Gidó Csaba: Udvarhely megye közigazgatás-története impériumváltástól impériumváltásig (1918–1940). *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. XIV.* Székelyudvarhely: Areopolisz Egyesület, 2015. 225–277.
- Guțan, Manuel: *Istoria administrației publice locale în statul român modern* [A helyi adminisztráció története a modern román államban]. București: All Beck, 2005.
- Györke Zoltán: Prefecții Clujului: analiză prosopografică [Kolozs megye prefektsai: prozopográfiai elemzés]. *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*. Series Historica LI, 2012. 305–323.
- Iancu, Gheorghe: *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului unitar național român* [A Kormányzótanács hozzájárulása az egységes román nemzetállam megszilárdításához]. Cluj: Dacia, 1985.

- Iuga, Nicolae: The „Sfatul” Newspaper, a part of the Romanian National Council of Maramureş County (7th of December 1918 – 31st of May 1919). *Diacronia. Journal of Romanian Literary Studies*, 2018/14. 18–28.
- Klečáček, Martin: Im Dienste des neuen Staates? Beamtenkarriere im Prozess des Aufbaus der tschechoslowakischen Staatsverwaltung 1918–1920 [Új állam szolgálatában? Hivatalnokkarrier a csehszlovák államigazgatás kiépítésének folyamatában]. In: Peter Becker et alii: i. m. 137–154.
- Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest: Pannonica, 2005.
- László Márton: Maros-Torda/Maros megye közigazgatása 1919–1938 között. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, XIV.* Székelyudvarhely: Areopolisz Egyesület, 2015. 195–223.
- Leuştean, Lucian: *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920–1923)* [Románia és Magyarország az „Új Európában”]. Iaşi: Polirom, 2003. 126–133.
- Longaver, Timea – Popovici, Vlad: Consideraţii privind corpul funcţionarilor administrativi judeţeni din zonele cu populaţie săsească în perioada 1919–1925 [Megjegyzések a szászok által lakott megyék köztisztviselői karáról 1919–1925]. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 15, 2018. 159–172.
- Nagy Botond: Háromszék közigazgatása 1918–1940 között. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, XIV.* Székelyudvarhely: Areopolisz Egyesület, 2015. 159–194.
- Nagy Gheczí Éva: *Continuitate şi rupturi în viaţa elitelor din judeţul Trei Scaune în perioada interbelică – proiect de concurs şcolar pentru clasele gimnaziale. Lucrare metodică-ştiinţifică pentru obţinerea gradului didactic I* [Kontinuitás és megszakítottság Háromszék megye elitejeinek életében a két világháború között]. Cluj-Napoca, Universitatea Babeş-Bolyai, DPPD – Facultatea de Istorie şi Filosofie, 2017–2019. 29–30.
- Nagy Gheczí Éva: A tisztviselő, aki mindig talpra esett: Morvay Endre pályája impériumváltás előtt és után. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, XIX.* Székelyudvarhely: Areopolisz Egyesület, 2020. 115–142.
- Netea, Vasile: *Mureşul superior; vatră de cultură românească* [A Felső-Maros vidéke, a román kultúra fészke]. Târgu Mureş: Cuvântul, 2006. e-book <http://www.bjmures.ro/bd/N/001/03/N00103.pdf>
- Onofreiu, Adrian – Băndean, Ana Maria: *Prefecţii judeţului Bistriţa-Năsăud (1919–1950; 1990–2014) – ipostaze, imagini, mărturii* [Beszterce-Naszód megye prefektusai 1919–1950; 1990–2014) – emlékek, képek, vallomások]. Bistriţa: Charmides, 2014.
- Onofreiu, Adrian: 1918 – o lume în schimbare [1918 – egy átalakulóban levő világ]. *Revista Bistriţei* 2008. 349–363.
- Pál Judit: Armenian Image – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries. In Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti (eds.): *Integrating Minorities: Traditional Communities and*

- Modernization*. Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities – Kriterion, 2011. 13–32.
- Pál Judit: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben: a közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok*, 2018/6. 1179–1214.
- Péternári Máté: *A járásek kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2021.
- Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest: Helikon, 2018.
- Rus, Dorin Ioan: Evenimentele de la Reghin premergătoare și din timpul zilei de 1 decembrie 1918 văzute de Dr. Ioan Popescu [Az 1918 decemberi események Régenben, ahogyan azt Ioan Popescu látta]. In *Apulum* 37, 2000, tom 2. 145–151.
- Salvan, Andreea – Tofan, Pavel: Memorii din 1918 [Emlékek 1918-ból]. In: *Bistrița – 90 de ani de la Marea Unire*. Bistrița: Barna's, 2008. 69–108.
- Scurtu, Ion: *Iuliu Maniu. Activitatea politică* [Iuliu Maniu. Politikai tevékenysége]. București: Editura Enciclopedică, 1995.
- Sigmirean, Cornel: *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* [Az erdélyi és bánsági román értelmiség kialakulásának története]. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000.
- Sora, Andrei Florin: Être fonctionnaire „minoritaire” en Roumanie. Idéologie de la Nation et pratiques d'État (1918–1940). In: *New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook*, 2009–2010. 205–232.
- Sora, Andrei Florin: Les fonctionnaires publics roumains appartenant aux minorités ethniques dans la Grande Roumanie. In: Marton, Silvia – Oroveanu, Anca – Țurcanu, Florin (dir.): *L'État en France et en Roumanie aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé au New Europe College – Institut d'études avancées les 26-27 février 2010*. Bucarest, New Europe College, 2011. 167–178.
- Sora, Andrei Florin: *Servir l'État roumain. Le corps préfectoral, 1866–1940*. Bucarest: Editura Universității din București, 2011.
- Andrei Florin Sora: Studiu introductiv: Funcția publică și funcționarii publici în România în primii ani după Marele Război, 1918–1923 [Közzszolgálat és köztisztviselők Romániában a Nagy Háború utáni első években, 1918–1923]. In: Sas, Florina – Sora, Andrei Florin (eds.): *Lungul drum spre primul Statul al funcționarilor publici din România. Deziderate, (ante)proiecte, legislație, opinii și dezbateri (1918–1923)*, Cluj-Napoca, MEGA, 2019, 11–52.
- Ungureanu, Ștefan: The Involvement of Public Institutions in Real Estate Fraud in the Municipality of Brașov. A Case Study. *Bulletin of the Transylvania University of Brașov*, Series VII, Social Sciences: Law, special issue, 2018/1. 139–154.
- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke – Miles, Andrew: *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press, 2002.

Vörös Károly (összeáll.): *A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás*. Budapest: Levéltárak Országos Központja, 1956.

Vörös László: „Veszedelemes pánszlávok”. A magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról a 19–20. század fordulóján. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2017. 179–192.

Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

ROGINER OSZKÁR*

Nemzetiségi magyar szépirodalmi ízlés- és kánonteremtés a korai jugoszláv szocializmusban (1944–1960)**

Bevezető

*„Az is igaz azonban, hogy szívük és tehetségük szerint
»az új ember jellemének kialakításán dolgoznak«,
– tehát valóban írók.”¹*

Az idézet értelmében, az új irodalmi igényeknek megfelelő szöveget létrehozni, tehát *’valóban írónak lenni’* a korai jugoszláv szocializmusban elsősorban mozgalmi elkötelezettséget, Jugoszlávia új szocialista emberébe, az új államalakulatba és annak Népfrontos kozmogóniájába vetett hitet, tágabb értelemben pedig egy irodalomtörténeti kizökkenést, újraindulást és optimizmust jelentett. Elköteleződést értettek alatta egy közelgő világforradalom, egy új ember új világrendje iránt, és ennek megfelelően a művészet kritériumrendszerének és értékhierarchiájának gyökeres újrafogalmazása iránt is. Egy olyan fogalmi törést a jugoszláviai (magyar) irodalomban a két világháború közötti irodalmi mezőhöz képest, amely messzeemenően áthelyezte annak szórakoztatóipari, közművelődési és politikai funkcióját a közösségi reformok és újjáépülés képviselőitől a szépirodalomban, a magánélet szükségesszerűségeinek leírásáig. Előfeltételeket ahhoz, hogy mi tekinthető művészetnek, és az milyen társadalmi értékeket közvetíthet. Irodalomról, irodalmi kánonról, irodalmi ízlésről pedig ennek megfelelően gondolkodhatott és fogalmazhatott Gál László, a korai jugoszláv szocializmus egyik legelkötelezettebb és legtöbbet szerepeltetett – a korabeli szóhasználatból élve, egyik „legangazsáltabb” – nemzetiségi magyar költője is 1946-ban.

Az új szocialista nyilvánosságon belül így *’valóban írónak lenni’*, Gál László beszámolója szerint, elsősorban a két világháború közötti *Híd* című folyóirat

* A szerző a Grazi Egyetem Délkelet-Európa Tanulmányok Központjának doktorjelöltje és a prágai Europeum Institute for European Policy munkatársa. E-mail: oroginer@europeum.org

** Jelen tanulmány a DOMUS 2020. évben elnyert szülőföldi csoportos ösztöndíj segítségével íródott.

¹ Gál László: Vajdaság és az írókongresszus. *Híd*, 1946/11–12. 724–728.

lapjain körvonalazódott hagyományok felvállalását jelentette. Egy olyan szerzői világszemléletet, amely kapcsán megjegyezte, hogy bár „[V]alóban: kevesen voltak.”², egy olyan vonatkozáskeretet biztosított, amely az új művelődéspolitikai irányelvek szempontjából irodalmi legitimitást nyert. Ilyen értelemben pedig ugyan egy előzőleg csak szórványosan kimutatható művészetfelfogásért érvelt, annak létjogosultságát egyfelől a második világhétség borzalmai és a fennálló társadalmi egyenlőtlenségek, másfelől pedig a jövőre nézve jelentős emancipatorikus és pacifikáló erővel bíró lehetőségek is igazoltak. Másodsorban, Gál László maradéktalanul elvitatta azt a kánont, amely a két világháború közötti kisebbségi önértelmezés polgári és nép-nemzeti eszköztárát képezte, majd „*Herceg Ferenc és Kosztolányi Dezső mindenestre halványabb utódai és örökösei*”-ként³ jellemezve azokat, kiemelte őket az 1945 utáni jugoszláviai magyar irodalom vonatkozásköréből. A Szenteleky Kornél-féle *'local couleur'* fogalmi keretét pedig a hagyományok olyan hanyagolható halmazának tekintette, amely a két világháború közötti önértelmezésből az egyre fontosabb szerepet betöltő osztálykülönbségeket rendszerszerűen kihagyta.

„E szín alatt aztán, természetesen pusztá külsőségeket értettek: bólogató bácskai akác-fákat, fehérre meszelt parasztházakat, különleges bácskai napsugarakat, »bácskai« lakodalmat és »bácskai« hétköznapot. Egészen úgy mintha Bácska és a Vajdaság külön világ lennének, ahol valami különlegesen »bácskai magyar« módon éheznek a napszámos és a gyári munkás (akikre azonban sohasem gondoltak szívesen tollforgatóink) s ahol a gentry és a svábbból jött álgentry szintén valami egészen különlegesen »bácskai és magyar« módon töri a borospoharakat.”⁴

A két világháború közötti Jugoszlávia kisebbségi magyar irodalmának a jugoszláv szocializmus magyar nemzetiségi irodalmává való átrendeződése során ennél fogva, gyökeresen megváltoztak az ízlés és az irodalmi kánonteremtés kritériumai. Ennek megfelelően pedig a *'valóban írónak lenni'* koncepciója szembehelyezkedett mindazzal, ami témaválasztásában és politikai szerepvállalásában ezektől az elvárásoktól eltért. Az irodalomfelfogáson belüli paradigmaváltás így a kortársak számára egyrészt emlékezet- és identitáspolitikai, másrészt társadalomtörténeti diszkontinuítások szempontjából értelmeződött át. A művészeti termelés, elosztás és fogyasztás pedig a mindenki által és a mindenki számára való elérhetővé tétel jegyében demokratizálódott – legalábbis elvben. Lőrinc Péter – aki ezekben az években Belgrádban, majd Újvidéken minisztériumi alkalmazottként a nemzetiségi oktatás szervezőjeként tevékenykedett – a szintén hangsúlyos retorikai helyzetbe hozott *'új'* tankönyvekre vonatkozóan a következőképpen fogalmazott:

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

„Az új élet, új nevelés egyik alkatrésze, egyik komponense a tankönyv is. Gondolunk, ha tankönyvet emlegetünk és iskolát, módszertani kérdésekre is, arra is, hogyan lehet eredményesebben, életrevalóbban és úgy átadni a tudományos igazságot az ifjúságnak, hogy az ne csak ismerje a tudományt, az igazságot, de úgy vegye át vérébe, idegébe, izmába, hogy az belőle alkotó, teremtőmódra csurranjon ki az élet megszépítésére, új, szebb élet gyakorlati megvalósítására. De túl minden módszertani kérdésen egyelőre most még nem a »hogyan«, hanem a »mi«, nem a módszer, de a tartalom kérdése az ami bennünket elsősorban foglalkoztat.”⁵

A jugoszláviai magyar önértelmezés eszme- és irodalomtörténeti kizökkentésének, valamint az általános társadalmi újraindulásnak a korabeli megnyilvánulásait figyelembe véve a tanulmány így elsősorban azzal foglalkozik, hogy milyen hagyományokra alapozták az irodalmi műveltséget, majd az ebből kialakuló szépirodalmi ízlést, továbbá milyen kritériumok alapján alakították ki a szépirodalmi kánont a sajtó- és oktatáspolitikai által. Milyen irodalomra volt szükség az 'új ember' kialakításához jugoszláviai magyar viszonylatban? A kutatás szempontjából így alapvetően azon érvek és ellenérvek helyeződnek középpontba, amelyek irányelveket és modelleket tettek lehetővé, valamint amelyek meghatározták azokat a művészeti és politikai tradíciókat, paradigmatis sorokba rendeződő szerzői életműveket, művészeti mozgalmakat és irodalmi iskolákat, amelyek mintaként hosszútávon hozzájárultak ahhoz, hogy a jugoszláviai magyar irodalom – elsősorban az államalakulat szétagolódásáig, de több szempontból azután is – különálló termelői, elosztói és fogyasztói (rész)rendszerként felismerhető legyen.

Kutatásmódszertan és fogalmi keret

Ahhoz, hogy a kutatás érdemben meg tudja válaszolni a fenti kérdésfelvetést, a forrásfeltárás alapvetően két dokumentumtípusra szorítkozott. Ennek fényében tekinti át az elemzés egyik pillérként a jugoszláv szocializmus sajtóvázát, amely az újraindított *Híd* című folyóiratot leszámítva formai és tartalmi szempontból teljességében átalakult. Az 1944-ben megszüntetett napi- és hetilapok, folyóiratok helyét fokozatosan átvette egy, az olvasók minden kategóriáját elérő, mindazonáltal a modernség egy addig ismeretlen válfaját képviselő médiatáj, amely a kultúrpar – és ezen belül a szépirodalom – újrafogalmazása, létezése és működése szempontjából gyökeres változásokat hozott.⁶ A jugoszláv szocializmus többségi médiumainak mintájára ekkor jöttek létre a tartományi székvárosban, Újvidéken központosított nemzetiségi médiumok – a vajdasági, majd szövetségi szinten

⁵ Lőrinc Péter: Ifjúság és tankönyv. *Híd*, 1946/2. 84–86.

⁶ Erről bővebben: Joch Robinson, Gertrude: *Tito's Maverick Media – The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*. Urbana – Chicago – London: University of Illinois Press, 1977.

terjesztett napilaptól, a köztársasági szinten forgalmazott hetilapokon át, a községi szinten elérhető újságokig és közlönyökig, valamint az erre rávetülő, függőlegesen megoszló, az iskolás kortól a munkavállalásig terjedő specializált kiadványok. Kiemelkedően fontos, hogy szerkesztéspolitikai szempontból ezek közül a lapok közül mindegyiknek részét képezte a szépirodalom, amelynek új társadalmi szerepét, a valóság- és önkifejezés eszköztárában rejlő lehetőségeket, műfajainak fejlődését, belső differenciálódását és minőségi alakulásgörbéjét így az új politikai és művészeti vezetés lapszámról lapszámra demonstrálni tudta az olvasók felé.

A szépirodalmi ízlés és a jugoszláv szocializmus magyar irodalmi kánonjának másik intézményesített alappillére az elemi és gimnáziumi oktatás volt. Egységes tantervre, valamint az ezt képviselő tankönyvkiadásra viszont csak az elsőfokú oktatás szövetségi szintű egységesítése után, vagyis csak az 1958/59-es tanévben került sor.⁷ A Szlovéniától Macedóniáig terjedő, eltérő szervezési hagyományokra visszatekintő, és az előző reformokat eltérő mértékben bevezető oktatási körzetekben így a négy-, hat-, hét- és nyolcosztályos elemi iskolák, valamint a négyosztályos algimnáziumok ekkor alakultak át általános iskolai oktatássá.⁸ „*A kötelező nyolcosztályos iskola így egy egységes, demokratikus társadalmi intézményt képviselt, amely általános nevelést és ezáltal átjárhatóságot biztosított az oktatás magasabb fokozatai felé.*”⁹ A különféle tervezetek és rendeletek ellenére mindazonáltal, a tankönyvek kiadása, valamint az iskolák ellátása meglehetősen hiányos volt. Az irodalmi kánon kialakítása pedig az 1940-es évek második felében nem csak azért hárult szinte kizárólag a sajtóra, mert annak terjesztéséből adódóan az olvasók nagy részét elérte, hanem azért is, mert maga az oktatás is éveken át sajtóalapú volt. A régi tankönyvek betiltásával és újak hiányában, továbbá az új olvasókönyvek megfelelő mennyiségben való előállításáig ugyanis a gyermek- és ifjúsági sajtó (*Pionírújság*) szolgált ábécéskönyvként az iskoláskor kezdetén. Az irodalomoktatás szempontjából pedig az *Ifjúság Szava* mellett a *Híd* és a *Magyar Szó* volt jelentős kánonalakító erő az iskolákban is.

A jugoszláv szocializmus 1960-ig terjedő szakaszának ízlés- és szépirodalmi kánonteremtését egy sor formai és tartalmi kizökkenés jellemzi. A tanulmány mindazonáltal nem csak ezeket a megszakításokat pásztázza végig, hanem azokat a folyamatosságokat is, amelyeket átértelmezve a hatalom átemelt az új szépirodalmi kánon és ízlésvilág korpuszába. Ugyanakkor külön figyelmet szentel az irodalomfelfogás – és tágabb értelemben a művészet – legalább kétszer kétszeres funkcionális elmozdulásának. Ezért egyrészt fontos szempont a már említett nép-nemzetitől és avantgárdtól való, osztályellentétekre alapuló irodalomszemlélet felé való igazodás kidomborítása. Másrészt pedig az a hangsúlyos normatív és

⁷ Zakon o osnovnoj školi (1959), Opšti zakon o školstvu (1958).

⁸ Erről bővebben I. Petrović-Todosijević, Sanja: *Otečemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018. 91.

⁹ Petrović-Todosijević, 2018. 93.

pedagógiai szerepkör is, amely a művészeti termelés, elosztás és fogyasztás, valamint a művész autonómiájának megkérdőjelezését helyezte középpontba. A két funkció összefonódására, és az 1945 után Kelet-Európában is kizárólagossá tett szocialista realizmus hivatalos kifejezésformává való felfejlesztésére viszont már a Szovjetunióban sor került. Az 1920-as évek meglehetősen szabad és sokféle irodalmi izmusával szemben ugyanis az 1930-as évek szovjet kritikáirói tevékenysége a szocialista realizmus, valamint a politikailag elkötelezett művészetfelfogás mellett foglalt állást. Ennek megfelelően pedig az alanyi szinten felszabadított, kísérletező, nagyrészt akadálytalanul csoportokba szerveződő forradalmi alkotásfolyamatok helyett egy központosított támogatási és felügyeleti intézményi struktúra által az állami szervek egyes művészeti irányokat elősegítettek, míg másokat ellehetlenítettek. Ahogy azt Hans Günther is megjegyezte egy korabeli szovjet kritikust idézve: „*A kritikának »közvetítenie kell a párt irodalompolitikáját, és nem csupán értéktételeket vagy megjegyzéseket fűzni az irodalmi alkotásokhoz.*»”¹⁰

A fokozatosan formát öltő irodalmi kánonnak, majd a kumulatív termelés, továbbá az ismérvek politikai és művészeti értékkel való ellátása, valamint azok újratermelése által kialakuló ízlésnek a művészi autonómiától való ilyen jellegű megfosztása, továbbá a hivatalos államérdeknek való következetes és maradéktalan alárendelése Jugoszláviában 1945-től adatolható. Mindez viszont később, az államalakulat egyéb társadalom- és eszmetörténeti módosulásaival homológ módon, az irodalmi kongresszusok nyomán enyhült, majd az 1960-as évektől viszonylag felszámolódott. Ez az alternatív modernség- és irodalomszemlélet mindazonáltal, erőteljesen rányomta a bélyegét a jugoszláv szocializmus korai éveinek művészet- és művelődéspolitikai irányelveire, ami a szuggesztív kritikai tevékenységgel összefüggésben közvetlenül kihatott a kánonalkotásra is. A művészi autonómia kérdése, vagyis az irodalomnak a rajta kívülhelyezett – a szerzők és írásaik értékét a művészethez csak közvetetten kapcsolódó – mértékkel való igazolása az 1950-es évek elejéig megkérdőjelezhetetlen gyakorlat volt.

A korai jugoszláv szocializmus irodalomszemléletének második kétszeres funkcionális eltolódása mindazonáltal – egyrészt a realizmust és az avantgárdot, másrészt a szerzői autonómiát (részben) átértelmezve – ezt a gyakorlatot az 1950-as évek végére némileg háttérbe szorította. Ezáltal pedig az 1960-as évek jugoszláviai magyar kortárs irodalmi mezőjét már korántsem jellemezték az azt megelőző évtizedek magasművészeti megszorításai. A sajtó és tankönyvszerkesztés által szorgalmazott ízlés, az irodalom gyakran hangoztatott ’rendeltetése’ és ’feladata’, valamint az újságok és tankönyvek által modellként megjelenített kánon viszont továbbra is társadalomformáló mintaként volt jelen. Az 1945 és 1960

¹⁰ Günther, Hans: Soviet Literary Criticism and the Formulation of the Aesthetics of Socialist Realism, 1932–1940. In: Dobrenko, Evgeny – Tihanov, Galin (eds.): A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and Beyond. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2011. 90–109. 91.

között lefektetett művelődéspolitikai alapok így az 1990-es évekig, de bizonyos esetekben azután is meghatározták a művészet és a politika viszonyát, valamint a viszonyt meghatározó prioritásokat a jugoszláviai magyar irodalom termelésében, terjesztésében és fogyasztásában. A piaci és (irodalom)esztétikai értékítélet szempontjából így fontos megjegyezni, hogy bár Pierre Bourdieu az autonómiát magába foglaló kettős struktúra másik pólusát a kultúripar kommercializált, üzleti oldalaként fogalmazta meg, a tervgazdaságok tőkeformáiban a piaci érték sok esetben a politikai tőke alakváltozataként jelent meg, és így is került forgalomba.¹¹ A korai jugoszláv szocializmusban ezért a sok szempontból és sokak számára új irodalomszemlélet megfogalmazása, terjesztése és fogyasztása – és ilyen értelemben az autonómia megkérdőjelezése – nem üzleti érdekeket szolgált, hanem elsősorban az új elit politikai tőkefelhalmozását tartotta szem előtt. Az irodalom társadalmi funkciójának radikális módosulása a II. világháborút, majd az államszocializmus fokozatos enyhülését követően így módszertanilag jól követhető az elsőbbséget élvező tőkeformák szempontjából is. A kritikus, szerkesztői és szerzői tevékenység prioritásai pedig ennek megfelelően nem csak ezen tőkeformák művészetben való újratermeléséért és megsokszorozásáért relevánsak, hanem az alanyi érvényesülési- és karrierlehetőségek értelmében is, jelentősen hozzájárulva így a hivatalos értékkanon, a szimbolikus hatalomgyakorlás és az irodalmi mező összefonódásáért, ebből adódóan pedig az ízlés és irodalmi kánonteremtési erőfeszítésekkel is. A tanulmány így arra törekszik, hogy a hatalomgyakorlás 1945 és 1960 közötti hangsúlyait és töréspontjait olyan komplementer rendszereken belül kövesse végig, mint egyfelől a kritika, a szépirodalom, a tankönyv- és újságírás nyelve, másrészt pedig a sajtóban és a tankönyvekben képviselt témák és a konceptuális keret.

Időszakolás

A jugoszláv szocializmus korai időszakának a kutatás a II. világháború utáni másfél évtizedet tekinti. Egy olyan, hozzávetőlegesen tizenöt éves időszakot, amely alatt az oktatás-, tájékoztatás-, művészet- és művelődéspolitikai reformok által az 1960-as évekre megteremtődtek azon előfeltételek, amelyek egy jól körülhatárolható szépirodalmi ízlés és kánon mentén definiált jugoszláviai magyar magaskultúrát felismerhetővé tettek. A kutatás tárgyát képező másfél évtizedet két, egymástól elkülönülő időszak képezi (1944–1950; 1950–1960). Ezt egyik oldalról az irodalmi ízlés- és kánonfejlődést alapjaiban meghatározó médiatáj és oktatáspolitikai 1945-ben bekövetkező teljes átalakulása indokolja. A két világháború közötti polgári sajtó és

¹¹ Ezzel összefüggésében I. Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991. és Bourdieu, Pierre: *The Rules of Art – Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press, 1995. 113.

a tankönyvek teljes betiltásával, és a társadalmi nyilvánosság új alapokra helyeződésével ugyanis egy olyan töréspont keletkezett, amely a kutatás kiindulópontjául szolgálhat. Az áttekintett időszak végpontját pedig nem csupán az 1958/59-es oktatási reform jelzi, hanem az 1960-as években megsokasodó kiadványok és a nyomtatott sajtó professzionalizálódó bokrosodása, a Forum Könyvkiadó intézményes szerepének megszilárdulása, valamint az ízlés- és kánonteremtésben egyre nagyobb szerepet játszó Újvidéki Rádió és Televízió térnyerése is. Az időszakot kettéosztó, a művészet politikai szerepét, valamint ennek függvényében a szocialista realizmus és avantgárd hagyományait egyaránt újraértékelő második fordulat emellett egy további társadalomtörténeti töréssel is felerősödött. Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján fokozatosan lezajló nemzedékváltás, amely nem csak egy új korosztály olvasási igényeinek színrelépését jelölte, lezárva ezáltal a korai jugoszláv szocializmus folyamatait, generációs különbségként képviselve is azt a világszemléletet, amely az azt megelőző másfél évtized alatt nem csupán automatizálódott, hanem – többek között a községi ifjúsági tribünök, művésztelepek, az *Új Symposion*, majd az Újvidéki Színház által – korrektívumként létrehozta már önnön kritikáját is.

Sajtó

„S az a társadalom, amelynek szándékai azonosak vele
– a maga javára fordíthatja az írást és ezt az irodalmat.”¹²

A jugoszláv szocializmus ízlésének, továbbá az ezt megelőlegező irodalmi min táknak a megteremtése magyar nemzetiségi szempontból – ahogy a többségi nemzeteknél is – elsősorban a könyvkiadói tevékenységre, nyomtatott tömegmédiára és az iskolai olvasókönyvekre szorítkozott. Habár ez később a rádióval, majd a televízióval jelentősen kibővült, az irodalmi szocializáció és a szépirodalmi kánon kialakításának sarkkövei az államalakulat széttagolódásáig mindvégig a sajtó és az oktatás maradtak. A korai évekre pedig még jellemzőbb, hogy a piactól teljesen független, és azzal szemben emancipatorikus, identitáspolitikai és államépítési célokat szolgáló médiatáj olyan érték- és ízlésteremtésre törekedett a heti- és napilapok, valamint a periodikák által, amely a gyermekektől az ifjúságon át a munkavállalóig performatív módon igyekezett megalapozni egy viszonylag jól körülhatárolható, és folyamatosan íródi irodalmi anyagot. Majtényi Mihály, aki ekkoriban a *Híd* főszerkesztőjeként a kiadványt ténylegesen is irodalmi szakfolyóirattá alakította, a *III. Jugoszláv Írókongresszus*ról szóló beszámolójában hangsúlyozott társadalmi ’haladással’ és ’humánummal’ a szépírást a művészet és politika olyan együttes szolgáltatába állította, amely ezáltal a kor progresszív eszméinek jegyében

¹² Majtényi Mihály: A harmadik írókongresszus. *Híd*, 1952/10. 566–574.

a jugoszláv szocializmusnak egy felismerhető és ismételhető szépirodalmi gyakorlatát tette lehetővé. A kontinuitásokat szem előtt tartva mindazonáltal egy olyan rendszer jött létre, amely a maga nemében egy valóban új típusú irodalmi szenzibilitást eredményezett az elkövetkező évtizedekben.

Ennek megfelelően, az előző korokhoz képest a korai jugoszláv szocializmus első időszaka, amely hozzávetőlegesen 1945 és 1950 közé helyezhető, egy olyan, gyökeresen új médiatáját állított fel, amely nem csak formai és tartalmi vonatkozásaiban képviselte és jelenítette meg az új rend állampolgárait, hanem egy olyan kulturális infrastruktúra részeként jött létre, amely magát a szépirodalmi termelést, terjesztést és fogyasztást is új alapokra helyezte. Ízlésmódosítás szempontjából ezért a sajtó egy olyan stratégiai szempontból is fontos kánonformáló médiumként konstituálódott, amelynek struktúrájából adódóan az összes magyarul olvasni tudóhoz és olvasni tanulóhoz hozzáférése kellett, hogy legyen Jugoszláviában. Irodalmi közlések és a közízlés átalakítása szempontjából így mindegyik kiadvány szerkesztője kivette részét ebből a munkából. A pusztai hírtermelést leszámítva, művelődés-, művészet- és irodalompolitikai szempontból pedig a sajtó korai éveiben nincs különbség a *Szabad Vajdaság*, majd az abból felfejlődő *Magyar Szó* napilap, az újraindított *Híd* című folyóirat, a *7 Nap* és a *Dolgozók* című hetilap, továbbá az *Ifjúság Szava*, majd az abból átalakuló *Ifjúság* című ifjúsági orgánumok között. Ebbe a paradigmatisorba, viszont már a korai jugoszláv szocializmus második – hozzávetőlegesen 1950 és 1960 közé tehető – időszakának jellemzőit magán viselő orgánumokhoz csatlakozott a horvátországi olvasóközönség számára indított *Magyar Képes Újság* 1952-ben, valamint az 1957-ben alapított szlovéniai *Népújság* is.

Az első időszakot így mindenekelőtt a politika és művészet szovjet mintákat követő homogenizálása, továbbá a világ forradalmi alkotói köreivel, de mindenekelőtt a kelet-európai szocialista irodalmakkal való együttműködés szorosabbra fűzése jellemezte olyan szerzői profilok kialakításával, amelyek ennek a célnak maradéktalanul és minden kétséget mellőzve megfelelték. Jugoszláviának a *Tájékoztató Irodából* való kizárását, majd az azt követő művelődéspolitikai zavart megelőzően tehát a jugoszláviai magyar írók többször is megfogalmazták a sajtóban, hogy a magyarországi magyar irodalommal való kapcsolatok új munkásmozgalmi és népfrontos alapokra helyezése, valamint a polgári magyar irodalomtól való együttes elhatárolódása élvez prioritást. Ennek jó példája a *Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség* 1947. évi szabadkai találkozóján felszólaló Steinfeld Sándor, aki a *Híd* korabeli főszerkesztőjeként azt hangsúlyozta, hogy bár az „ellentétes társadalmi osztályok harca” rányomta a bélyegét az irodalomra is, a „felszabadulás után most szóhoz jutottak a demokráciának eddig elnémított, életben maradt irodalmi harcossai.”¹³ Továbbá annak az irányelvnek is hangot adott, mely szerint egy

¹³ NN.: Seregszemle és új feladatvállalás a jugoszláviai magyar írók első szubotocai találkozóján. *Magyar Szó*, 1947. november 4. 5.

új irodalmi közízlés és egy új irodalmi kánon létrejöttét egy olyan hálózat teszi majd lehetővé, amelyben a délszláv és a szomszédos országok magyar szereplői egyenlő arányban jutnának szóhoz.¹⁴ A kései 1940-es évekig így az irodalmi kérdéseket rendszeresen taglaló sajtó nem csupán a nép-nemzeti és polgári modernség kontinuitásaitól, valamint a két világháború közötti magyar avantgárd mozgalmak hagyományaitól, és az általuk képviselt dekadenciától való eltávolodásért szállt síkra, hanem azért is, hogy ezt együttes erővel, a két szomszédos, jelesen a magyarországi és romániai magyar irodalommal karöltve kell programszerűen véghezvinni. Az 1948. évi töréspont utáni években viszont a jugoszláviai (magyar) irodalomban egy sor olyan stratégiai és hosszútávú változásokat generáló döntésről tesz tanúbizonyságot a sajtó, amely egy ettől is elhatárolódó, a politika és művészet kapcsolódási pontjait nem közvetlen viszonyként felvázoló, ezáltal viszont egy viszonylag szabadabb művészi gyakorlatot lehetővé tevő irodalmi mezőt szorgalmazott. Ezt a jugoszláv különutat hangsúlyozta Sinkó Ervin is, aki a *Magyar Szó* hasábjain a Szovjetuniótól és annak szatellitállamaitól való távolságtartás mellett érvelt az 1948 utáni írókongresszuson.

„A mi szabadságunk még az első napokban, az első olyan faluban jött létre, amelyben a partizán fegyverek megteremtették a népuralmat. Senki sem tagadhatja, hogy nagy különbség van a Tájékoztató Iroda utáni és Tájékoztató Iroda előtti idő között, de ez a különbség csak abból áll, hogy ma tisztábban látjuk utunkat és feladatainkat mint 1948 előtt, amikor még ábrándokban ringattuk magunkat Sztálin Szovjet Szövetségének szerepét illetően.”¹⁵

Bár magáról az irodalmi sajtó szerepéről, illetve annak átalakulásáról kevés szó esett ebben a felszólalásban, hiszen az egyetlen jugoszláviai magyar szépirodalmi orgánus az 1945-ben újraindított *Híd* című folyóirat volt, lévén, hogy az összes lap közölt szépirodalmi anyagot, és ilyen értelemben közvetlenül kihatott az irodalmi kánon és ízlés módosulására, lényegében az egész médiatáj tükrözte az általa megfogalmazott (irodalom)történeti kizökkenés szükségességét. Ugyanakkor jelzésértékűen azt is tartalmazza, hogy mely szépirodalmi modellektől kell távolságot tartani. Az irodalmi mező fokozatos liberalizálódásáig a *Híd* ezért egyrészt, elhatárolódva a környező országok magyar szerzőitől ezekben az években fogalmazta meg elvként azt, hogy kizárólag jugoszláviai (magyar) írók és költők

¹⁴ „Dr. Steinfeld Sándor irodalmunk feladatát három pontban foglalta össze: 1. Megszervezni Jugoszláviában a haladó szellemű magyar írói munkát. 2. Megismertetni Jugoszlávia népeivel haladó íróit és irodalmát, elsősorban a mi olvasóközönségünkkel, másodsorban a határainkon túl élő magyarsággal. 3. Eleven kapcsolatot teremteni a jugoszláviai írókkal, a magyarországi irodalmi élettel és a romániai magyar irodalommal.” Uo.

¹⁵ N. N.: Ebben a világban, amit mi építünk, saját fegyvereinkkel kell harcolnunk – Mondotta Sinkó Ervin az írók kongresszusának vitájában. *Magyar Szó*, 1952. október 7. 1.

szövegeit közölje – bár ez a korai jugoszláv szocializmus második időszakában, főleg 1956 után jelentősen megváltozott a disszidens és publikálástól eltiltott magyar szerzők javára. Másrészt viszont ezt kiegészítendő, bár távolságot tartva a polgári és nép-nemzeti hagyományoktól, igyekezett elmozdítani a formanyelvet és a témavilágot a szocialista realizmus normatív követelményeitől. Mindezt viszont úgy, hogy elsősorban a folyóirat, de más lapok is egy progresszívebb poétikai eszköztárral továbbra is a munkásság és az agrártársadalom világát képviseljük és jelenítsék meg. Ennek igazolásaként, és az egyéb magyar irodalmak bírálataként jelent meg Gál László folytatásos értekezése, amely magyarországi szerzők műveit elemezve a szovjet művészet elsőbbségét, valamint annak magyar követőit is elítélve azzal a következtetéssel zárta sorait már 1950-ben, hogy „*[A] magyar írók új műveit olvasva egyre inkább megvilágosodik előttünk a mi utunk, az új Jugoszlávia útja.*”¹⁶ Az érv hosszútávú kritikai jelentőségét, a különút által létrejött művek felismerhető és ismételhető értékét, továbbá a kánon- és ízlésformálás prioritásait pedig Bori Imre azon cikke is bizonyítja, amely már az *V. Jugoszláv Írókongresszus* következtetései után íródott 1959-ben.

„Tudvalevő, hogy a szovjet irodalom a szocialista realizmus jegyében él, árnyékában tengődik. Szokás volt eddig, hogy az így keletkezett irodalmat a világ élenjáró irodalmának kiáltásák ki a szovjet irodalompolitikuskok és példamutató hatását érvényesítsék a szocialista és népi demokratikus országok irodalmi gyakorlatában is. Sebezhetetlenségét, sérthetetlenségét dicsérték, 'magas' művészi szintjét emlegették, és nevében elítéltek minden olyan kezdeményezést, amely a tartalom mellett a formára is súlyt akart helyezni. Formalizmus, dekadencia – ezek voltak az ilyen kísérletek temetésének requiemjei. Évtizedek óta folyt ez így.”¹⁷

A közvetlenül a világháborút követő évekhez képest az 1950-es években így már gyökeresen más kánon- és ízlésbeli elképzelések irányították azt, amit és akit a jugoszláviai magyar szépirodalmat közlő sajtó képviselt és megjelenített. Mást a két világháború közötti jugoszláviai magyar irodalmi normákoz, és egyaránt mást a többi magyar irodalomhoz képest. A kiadványok oldalszámának növekedése, valamint a fokozatosan bokrosodó és specializálódó médiatáj így nem csupán mennyiségében fejlődött, hanem minőségében is azáltal, hogy egyre több hazai szerző publikált egyre sokrétűbb szöveget. Annak ellenére, hogy még a korai 1950-es évek lapjait is nagyban meghatározták a sablonosan írt versek és az anekdotikus tárcanovellák, az akkor jelentkező és lassan kanonizálódó kritikus, fordító és szerzőgeneráció már egyre személyesebb hangot ütött meg, egyre több műfajban és egyre több témában. Emellett pedig azon érvek is, amelyek ezeket az irodalmi

¹⁶ Gál László: Irodalom és miszticizmus. *Híd*, 1950/12. 8. 25.

¹⁷ Bori Imre: Egy kongresszus tanulságai. *7 Nap*, 1959. június 21. 7.

irányelveket szorgalmazták, egyre határozottabb formát öltöttek és nyertek a bővülő termelés és fogyasztás által legitimitást – fokozatosan kiszorítva az 1940-es évekre jellemző sablonos szövegvilágokat. Azzal együtt pedig, hogy a sajtóban közzölt irodalmi viták, véleménycikkek és programok általában kihangsúlyozták a keletől és nyugattól való egyenlő távolságot, továbbá az új jugoszláviai (magyar) ember irodalmának megteremtésében elvitatták a szovjet típusú, normatív művelődéspolitikai programok szükségességét is, az 1960-as évekre jellemző viszonylagos szerzői autonómia előfeltételei is ezekben az években épültek ki. Az 1960-as években intézményi szinten döntéshozó és véleményalkotó pozícióba kerülő korosztályok szépirodalmi ízlését ugyanis sok tekintetben az tette lehetővé, hogy elsősorban a *Hidban*, de másutt is egy olyan kritikai szempontrendszer alakult ki, amely az összes beáramló művészeti hatást a jugoszláviai (magyar) irodalmi ízlés- és kánonalkotás követelményei szerint véleményezte és értékelte.

„A saját szocialista irodalom és művészet jelszavának többé nem kell pusztá jelszónak maradnia, hanem meg kell valósulnia a szocialista kulturális tevékenykedés, különösen pedig az irodalom minden szektorán, ami véleményünk szerint szocialista kulturális tudatunk megteremtésének egyik legfontosabb előfeltétele. Irodalmunk és irodalmi bírálatunk egyik legfontosabb feladata az volna, hogy ne nagy vonalakban folytasson vitát egyes materialista eszméi és módszertani elvek védelmében, hanem hogy az elemzés módszerét alkalmazva, lásson hozzá saját konzervatív tudatunk elemeinek részletes és valóságos kivizsgálásához.”¹⁸

A korai jugoszláv szocializmus éveiben, vagyis elsősorban az 1940-es években és az 1950-es évek legelején a vajdasági magyar sajtóban olyan írók és költők műveihez rendeltek pozitív művészi és politikai értéket, mint Majtényi Mihály, Gál László, Lévy Endre, Laták István, Thurzó Lajos, Galamb János, Sulhóf József és mások. Jelzésértékű, hogy néhány elbeszélést leszámítva Herceg János és Szirmai Károly – akik, bár szélsőségekbe nem bocsátkoztak, de a világháború alatt szerkesztőkként tevékeny részt vállaltak a reintegrálódó magyar irodalom regionális képviselőitében – majd csak az évtizedfordulón, óvatosan és fokozatosan kapcsolódtak be véleményformálókként a nemzetiségi irodalmi mezőbe. A valamivel fiatalabb Majtényi Mihály és Lévy Endre, akik csak szerzőkként szerepeltek az olyan 1941 és 1944 között megjelent folyóiratokban, mint a *Kalangya* vagy a szegedi *Délvidéki Szemle*, viszont már 1945-től publikáltak szépirodalmat és értekező prózát, véleménycikkeket is. Mindazonáltal, lévén, hogy egy egységesített médiastruktúra részét képezték, nagyrészt ugyanazokat a szerzőket szerepeltette az ösztörs lap. A kánon mintáinak szempontjából így egységesen, ugyanazt közvetítették.

¹⁸ N. N. : Saját szocialista irodalmunk többé nem maradhat pusztá jelszó – Miroszláv Krlezsa beszámolója az Írók kongresszusán a művészi alkotás szabadságáról. *Magyar Szó*, 1952. október 7. 4.

Emellett gyakran találkozunk a horvátországi, szlovéniai és vajdasági magyar nemzetiségi művészeti világokat összekötő másod- és harmadközlésekkel is.

A kánon- és ízlésformálás szempontjából nem mellékes, hogy a jugoszláv szocializmus legkorábbi éveiben a szerkesztők külön odafigyeltek arra, hogy az összes korosztályt megszólítsák. Az új irodalmi értékek, továbbá az új irodalmi szövegvilágok és a benne elhelyezett példaértékű szereplők így az ifjúsági és gyermekirodalom terén is paradigmaticus változásokat eredményeztek. Összevetve a tankönyvekben közölt szövegekkel, valamint a majd csak az 1976-ban a *Forum Könyvkiadó* által indított, de ezt még közvetlenebbül kiegészítő háziolvasmányi korpussszal, láthatóvá válik az az értékhierarchia, amelyet már a jugoszláv szocializmus korai éveiben kialakítottak. Az új szocialista ember, és ilyen értelemben egy új nemzetiségi magyar önkép Jugoszlávián belül, elvonatkoztatva a magyarországi, de a csehszlovákiai és romániai magyar önképtől így egy olyan irodalmi kánonon (is) nyugodott, amelynek alapjait a kései 1940-es és 1950-es évek érvei fektették le.

„Mennyi mindent adtunk eddig válogatás és mérlegelés nélkül gyermekeink, ifjúságunk kezébe. A gyermekirodalom legnagyobb része a polgári társadalom legszörnyűbb és hatásaiban legrombolóbb méregvetése. Tündérek, csodák, kalandok, oktalan félelmek s értelmetlen jutalmak nevelték ifjúságunkat félemberekké, a társadalom életében tájékozatlanokká, határozatlanokká és ami a legvégzetesebb – különösen a mi ifjúságunk esetében – beteg és korszerűtlen hatásokkal szemben olyan kevésbé ellenállókká. A társadalomnak kell megváltoznia, hogy megváltozzon az ember – a társadalomszemléletnek kell megváltoznia, hogy megváltozzanak a nevelő tényezők. S ahogy megváltozott körülöttünk a társadalom, ahogy a talpára állították egész társadalmi rendszerünket – most egyszerű, világos, értelmes tényezők váltják fel a polgári világ zsúfolt hamis mesevilágát is. Egyszerű valóságos történetek, életbe gyökerező tanulságok nevelik ma ifjúságunk alapvető emberi tulajdonságait: egyenességét, becsületességet, tiszta nyílt világszemléletet. Egy talpára állított egészséges munkás világ elemeit csöpögtetik itt gyermekeink képzeletébe, jellemébe, gondolkodásába. Egészséges, épkezláb, derék ifjakat nevel az új ifjúsági irodalom.”¹⁹

A legkorábbi éveket így mindenekelőtt a politikai és államérdeket közvetítő, azt az alkotás révén megjelenítő szocialista realizmus határozta meg. Ez mindazonáltal a korábban nagyrészt ismeretlen és marginalizált kifejezésformák halmazának, valamint egy szovjet mintájú jugoszláviai (magyar) irodalom referenciális mezőjének kialakítását vonta maga után, amelyet kizárólagosan az 1945 utáni hatalom irányelvei képezhettek. Ennek megfelelően pedig a kevés oldalszám ellenére az összes időszaki kiadvány tartalmazott tárcanovellát vagy verset. Hangsúlyos helyen szerepelt emellett a különféle ünnepi alkalmakra íródó, a *Magyar Szó* címlapján

¹⁹ NN.: Két új könyvecske kismagyarok számára. 7 *Nap*, 1946. december 24. 16.

vagy a hetilapok első oldalán, általában külön színnel és betűkészlettel, dekoratív illusztrációval kiemelt, az ízléshez való normatív hozzáállás szempontjából reprezentatív politikai líra, amely Josip Broz Tito születésnapjáról, a Jugoszláv Néphadsereg napjáról, a köztársaság napjáról, a fasizmus elleni győzelem évfordulójáról, a neretvai, batinai vagy szutjeszkai csatáról, esetleg egy-egy népfelkelés napjáról emlékezett meg. Lévén, hogy az 1930-as évek során már bekövetkezett egy jelentősebb nemzedékváltás, a kései 1940-es évek jugoszláviai magyar irodalma nagyrészt azokra a szerzőkre hagyatkozott, akik ebből a nemzedékből egyrészt túléltek a világháborút, másrészt pedig akik vállalták az új, társadalmilag elkötelezett ízlés jelölőinek beépítését a művészetükbe.

Az ezt részben felváltó, először a *Híd* 1950-ik évi áprilisi számában szereplő, majd az 1950-es évek során másokkal is bővülő és kiteljesedő nemzedék viszont már más szemszögből is megközelítette a társadalmi valóságot, és ennek megfelelően így már az olvasók számára is jobban differenciálódott a kínálat. Amíg a heti és napisajtó így megmaradt a kortárs jugoszláviai magyar irodalom performatív felületeként, a *Híd* Herceg János, majd Majtényi Mihály szerkesztésében kritikai és reflexív jellegűvé is vált, és ennek megfelelően a jugoszláv szocializmus magyar irodalmának havi szemléjévé alakult. Major Nándor szerkesztése alatt pedig már olyan világirodalmi kitekintéseket is közölt, amelyek jelentősen hozzájárultak az olvasók ízlésének további alakulásához. A *Híd* olvasói így egyrészt a magyarországi, romániai vagy csehszlovákiai magyar fogyasztókhoz képest sokkal nagyobb mennyiségben jutottak hozzá észak- és dél amerikai, kubai, kelet- és nyugatnémet, francia, szovjet vagy olasz kortársak műveihez magyar nyelven. Eszmetörténeti szempontból sem mellékes, hogy a jugoszláv művészeti mozgásokat követve közvetítették azokat a kritikai vitákat, amelyek a kánon egészének, az irodalom preferált irányvonalának, de egyes szerzőknek a megítélésére is vonatkoztak. Harmadrészt pedig az 1960-as évektől a csehszlovákiai, magyarországi és romániai magyar szerzők egyik legjelentősebb találkozási helyévé is vált.

A sajtót tekintve így a korabeli jugoszláviai magyar irodalom a Szovjetunióból átmentett, művészeti és politikai szempontból már az 1930-as évek óta modellként létező, érett szocialista realizmus jegyében született újjá 1945-ben. Az ízlés- és irodalmi kánonteremtés pedig a *Magyar Szótól* a hetilapokon át egészen a tartományi szinten terjesztett folyóiratokig és a községi periodikáig egyfelől egy leendő, de koherens világképet képviselt, másfelől pedig a társadalomnak a művészet által megkonstruált egyértelmű vízióját jelenítette meg. Emellett az sem mellékes, hogy az erősen korlátozott számú foglalkoztatható szerző miatt a kortárs jugoszláviai magyar uniformizált kánonteremtéshez az is hozzájárult, hogy az összes periodikában – korosztályi rétegzettségtől és földrajzi megoszlástól függetlenül – ugyanaz a néhány író és költő próbált ezeket a modelleket használva érvényesülni. Az 1945 előtti ízlésvilággal és kánonnal való törés ilyen értelemben a hivatalos szerzői hitvallás szempontjából teljes, a hagyományok és az eszmei tartalom felvállalása

tekintetében pedig mindenképpen homogén volt. Az 1950-es években átalakuló sajtó pedig nagyrészt ebből a törésből fakadó, de már egy sok tekintetben igényesebb, másfajta szépirodalmat tartott szem előtt, és ezáltal más jellegű, a politikai és művészeti ismérveket kevésbé normatív módon igyekezett közvetíteni az olvasók felé. Major Nándor pedig az előzőekhez hasonlóan egy új szocialista irodalom, valamint a haladás és korszerűség fontosságát hangsúlyozta.

„Lehet-e más feladata a folyóiratnak, mint a társadalmi fejlődést haladó szellemmel szolgálni, figyelemmel kísérni azt, ami új, ami sürgeti a haladást, küzdeni érte és tudatosítani az olvasóban? Szorgalmazhat-e ez a folyóirat mást – irodalomban, művészetben és társadalomtudományban egyaránt – mint szocialista szellemet, őszinte, bátor hangnemet, következetességet? Írhat-e zászlajára más jelszót, mint ezt: támogatni az irodalomban, a művészetekben a korszerű tartalom és a korszerű forma egybehangolására irányuló törekvéseket, s az ezen a téren elért megvalósításokat tekinteni korunkhoz, a HÍD-hoz méltó írásoknak, műveknek. Hirdethet-e mást, minthogy szükségesnek érzi a művészet minden ágát bátorító figyelemmel kísérni, tudván, hogy a kultúréletben akkor születik meg a kívánt fellendülés, ha az sokoldalú. És vallhat-e mást e folyóirat, mint hogy .bármiféle fellendülés csak akkor képzelhető el, ha fokozatosan kigyomláljuk a parlagiasságot, a provincializmust, az áporodott konzervativizmust, s a vajdasági magyar kultúréletet nem szűk, nemzeti keretbe szorítjuk, hanem mindinkább tágítjuk s így biztosítjuk helyét a jugoszláv kultúréletben, azaz: hagyományainkhoz híven kapcsolódunk be annak vérkeringésébe.”²⁰

Amint az már a Majtényi-beszámolóból is látható volt, a Ljubljanában megtartott *III. Írókongresszus* a teljes jugoszláv szocializmus művészetpolitikai vonatkozásrendszerében jelentős kurzusváltást jelölt meg.²¹ Major Nándor programszövege ennek továbbfejlesztett, a kései 1950-es évek művelődéspolitikai lehetőségeit még inkább kiaknázó érvei pedig egy olyan kontinuitásként jelennek meg, amelyek az évtized alatt szervezett jugoszláv írókongresszusok nyomán jól körvonalazhatók. Majtényi Mihály, aki 1952-ben Miroslav Krleža okfejtését követve ismertette, elemezte és értelmezte a korabeli irodalompolitikai irányelveket a *Híd* olvasói számára, olyan módosulásokra hívta fel a figyelmet, amelyek a szépirodalmi teremtés és értékelés előfeltételeinek szempontjából jelentős ízlésbeli elmozdulásokat eredményeztek az elkövetkező évtizedekben. A művészeti minták és hagyományok újrafogalmazásában pedig, egy olyan kánont tettek lehetővé, amely már meghaladta a korabeli szocialista realizmust, és a Szovjetuniót modellként kezelő hivatalos művészetfelfogást, miközben hatékony kritikával tudta értelmezni a nyugati modernség művészeti gyakorlatát is.

²⁰ Major Nándor: Tegnap, ma, holnap. *Híd*, 1957/6 338.

²¹ Vö. Majtényi Mihály: A harmadik írókongresszus. *Híd*, 1952/10. 566–574.

„A saját szocialista irodalom és művészet jelszava ne maradjon jelszó – mint ahogy a politikai tervünk megvalósítása sem program már, hanem állami politikával megvalósított gazdasági és szocialista valóság. Ezt a valóságot a szocialista kultúra minden területén élővé kell tenni, különösen pedig az irodalomban, hiszen ez a szocialista kulturális öntudat kiépítésének is alapja.”²²

A kánon elemeit közvetítő sajtó így már nem köteleződött teljesen arra, hogy egy megelőlegezett szocialista jövő valóságélményeit képezze le, és ilyen értelemben mentesült a szocialista realizmus idealizált és dogmatikus elvárásai alól, ugyanakkor egy olyan analitikai apparátust is kifejlesztett, amely a kritikairás által képes volt következetesen görcső alá venni és értéket rendelni a nyugati modernség különféle művészeti fejlődésgörbéihez is. A jugoszláv szocializmus harmadik útjának, vagyis az el nem kötelezettségnek irodalompolitikai megnyilatkozásaként pedig ez az eltolódás a jugoszláviai magyar sajtó – és kiadványi tevékenység – által közölt irodalomban is észlelhető volt. Mégpedig nem csupán a globális nyugat és kelet közötti kultúripar Jugoszlávián belüli egyensúlyának felismerésében, hanem a globális dél dekolonizációs irodalmainak közvetítésében is. A jugoszláv szocializmus köztességének jegyében így a sajtó intézményei a szocialista realizmus politikailag normatív alkotásfolyamatához és a nyugati érett modernség művészeti autonómiakoncepciójához képest egy semlegesebb és ideológiamentesebb, társadalmi szempontból mindazonáltal elkötelezett műveket tettek lehetővé. Az 1940-es évektől eltérő módon a művészet – és ilyen értelemben az irodalom sem – nem a szigorú politikai felügyelet, hanem egy viszonylagos szerzői autonómia jegyében kezdett létezni, amely – bár a nyugati mintákhoz képest jelentősebb megszorításokkal – az 1950-es évek közepétől már sokkal szabadabb pályán kezdett el mozogni.²³ Ez a mérsékelt vagy más szóval szocialista modernség, amely a szovjet minták helyett sok tekintetben inkább a két világháború közötti, valamint az azt megelőző klasszikus modernség művészeti hagyományaiiban találta meg elődeit, a jugoszláviai magyar szépirodalmi termelés szempontjából is megengedte a szocialista realizmus sablonjaitól és annak normatív, pedagógiai és aggitatív művészeti gyakorlatától való eltérést az 1950-es években.

A korabeli szerzők közül ebben az évtizedben indult, illetve teljessé vált ki a szerkesztő Major Nándor mellett Fehér Ferenc, Herceg János, Szirmai Károly, Németh István, Csépe Imre, Majtényi Mihály, Thurzó Lajos és mások életműve. A sajtóban való megmutatkozás lehetőségeinek bővülése, valamint az egyéni életpályák ilyen kibontakozása pedig jól tükrözi azt az irodalmi ízlés- és kánonalakítás

²² Uo.

²³ Vö. Denegri, Ješa: Inside or Outside Socialist Modernism? Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970. In: Šuvaković, Miško – Đurić, Dubravka (eds.): *Impossible Histories – Historical Avant-gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Cambridge MA: The MIT Press, 2003. 170–210.

kapcsán kialakult művelődés- és művészetpolitikai konszenzust, amelyet az Újvidéki Rádió Ifjúsági Műsorának évvárójaként sugárzott adásaként a *Magyar Szó* is átvett. A Juhász Géza által szerkesztett műsorban olyanok szólaltak fel, mint Gál László, Majtényi Mihály, Deák Ferenc, Fehér Ferenc, Major Nándor, Ács Károly, aki a következőképpen fogalmazott:

„Régi igazság, hogy minden irodalom a harcaiban él, abban, ahogy ízlések, felfogások, irányok, iskolák egymásnak feszülnek, ahogy rombolják és építik egymást, s a szép izgalom új és új szikrákat csíhol ki belőlük. Megvan-e ez a harc, ez az egymásnak feszülés irodalmunkban? Megvan, s ha ezt kissé határozatlanul mondjuk ki, mintha magunk sem hinnénk egészen, annál rosszabb ránk nézve, mert meg kellene, hogy legyen, mert szükség van rá. S egy folyóirat, ha egyetlen és mindenkié, hogyan járuljon hozzá ehhez a szükséges és szükségszerű irodalmi áramláshoz? Hogyan mentse át lapjaira éppen harcaiban, mozgásában a vajdasági magyar irodalmat? Úgy, hogy lehetőleg csak annak biztosít helyet, amiből nem hiányzik ez az irodalmi feszítőerő, amit nem csupán a mesterség vagy a megszokás kényelme diktál, az inerció törvénye szerint, hanem amiben megellelhető a felfedezés izgalma, az elmondás kényszere, ami nem búvik konvenciókba. S ez, persze, bizonyos nem is lebecsülendő minőséget szavatol, tehát, ha akarjuk, értékválasztó is, ha bár valami abszolút, szigorú esztétikai mércét nem alkalmazhatunk, s nem is akarunk alkalmazni.”²⁴

Az irodalmi ízlés és irodalmi kánon mintáinak kialakítása így olyan stratégiai szempontból releváns döntésekhez kötődött, amelyek nem csupán a korai jugoszláv szocializmus magyar nemzetiségi lapjainak – eleinte egységes, majd fokozatosan differenciálódó – szerkesztéspolitikai sajátosságaként emelkednek ki, hanem az államalakulat széttagolódásáig meghatározták a művészetről és irodalomról való gondolkodást is. Az 1945 és 1960 közötti évtizedek e két korszaka pedig így nem csupán a világháború végét, valamint a Tájékoztató Irodából való kizárást követő törés felől értelmezhető, hanem az irányelvek kumulatív és szintetizáló dinamikája miatt azoknak a korai jugoszláv szocializmuson túlmutató hatása felől is. A kánon kritériumai, illetve feltételei annak, hogy mi számít elfogadható, progresszív szépirodalomnak, és melyek azok a modellek, amelyekből a jugoszláv szocializmus magyar irodalmi mezője kiindult, ezekben az évtizedekben fogalmazódtak meg. A csehszlovákiai, magyarországi és romániai magyar irodalmi mezővel – és nem utolsósorban az ottani sajtóval – való összehasonlításban pedig jól láthatók azok a művészeti reflexek, elsősorban a mező megújulásra való képessége és a külföldi hatásokra való nyitottsága szempontjából, amelyek nagyrészt az ízlés és kánonteremtés szemléleti előfeltételeiből adódtak.

²⁴ NN.: Hely, szerep, cél, színvonal, módszer, problémák – Írók a Hídról. *Magyar Szó*, 1958. december 21. 2.

A kánon elemeinek beválogatásával párhuzamosan zajló kritikai tevékenység pedig a szocialista realizmus és a szocialista modernség szerzője és olvasója számára egyaránt értelmezte a hatalomhoz, az államérdekhez és az éppen érvényes hivatalos értékhierarchiához való viszonyt. A megkérdőjelezés és az érték hozzárendelése így hosszútávon biztosíthatta az egyes művek sikerét a szimbolikus javak piacán, miközben értelmezhetővé tette az irodalmi termelésnek, elosztásnak és fogyasztásnak a jugoszláv szocializmushoz fűződő dinamikus viszonyát is. A sajtó infrastruktúrájának köszönhetően pedig ezek a minták nem csupán megteremtődtek és újratermelődtek, hanem publicitást és relevanciát is nyertek. Lévén, hogy az újraindított *Híd* című folyóiratot leszámítva az összes 1945 előtti lapot megszüntették, és a sajtóhálózatot teljesen új alapokra helyezték, a korabeli intézményrendszer által a termelési egységeknek egy olyan hálózata jött létre, amely a jugoszláviai magyar irodalom terjesztését is gyökeresen átalakította. A lakosság minden szegmensére kiterjedő sajtó így a *Pionírújságot* olvasó elemi iskolás diákoktól a *Dolgozókat* olvasó munkavállalóig, a *Magyar Szó* napilap jellegétől a *7 Nap* családias és magazinszerű arculatáig eljuttatta a szerkesztéspolitikai kötelező részét képező, megfelelő nyelvezetű és világszemléletű szépirodalmat minden olvasóhoz, így demonstrálva a követendő kánon és az ízlés létjogosultságát a gyakorlatban. A szocialista realizmus és a szocialista modernizmus pedig a szerzők egy bizonyos csoportjának szerepeltetésével a sajtó egy olyan központilag irányítható kánonalakító erővel bírt, amely egyrészt esztétikailag minősíthető értéket rendelt ezekhez a művészeti termékekhez és szolgáltatásokhoz, másrészt pedig terjesztette, újratermelte és felismerhetővé tette ezt a specifikusan jugoszláviai és szocialista kortárs magyar szépirodalmat.

Elemi szintű irodalomoktatás

„*Harcunk történetét minden pionírnak ismernie kell.*”²⁵

A jugoszláv szocializmus magyar irodalmának ízlés- és kánonteremtése, továbbá az ismételendő, újratermelendő irodalmi mintáknak az olvasók valóságértelmezői keretébe való elhelyezése szempontjából az elemi szintű irodalomoktatás kulcsfontosságú szerepet játszott. Habár 1948 előtt az albán és bolgár nemzetiségeknek engedélyezték az anyaországból való tankönyvbehozatalt, ami nagy valószínűséggel a leendő Balkáni Föderáció gondolatához és az ezzel összefüggő politikai összehangolódáshoz kötődött, ez a gyakorlat más esetben – például a vajdasági nemzetiségeknél – nem volt jellemző.²⁶ (Petrović-Todosijević 2018: 325.) Ezt követően viszont,

²⁵ Josip Broz Tito: Tito marsall a pionírokhöz. In: Brunet Elemér (szerk.): *Negyedikes olvasókönyv*. Noviszdád: Bratsztvo-Jedinsztvo, 1949. 5.

²⁶ Vö. Lőrinc Péter: Magyarországi új tankönyvek. *Híd*, 1946/10. 691–696.

a Tájékoztató Irodával való szakítás után a jugoszláv szocializmus egyrészt teljesen függetlenítette az oktatáspolitikát, egyaránt demonstrálva az előző korszakoktól és a környező országoktól való különbségeket, másrészt pedig monopolizálta azt az állam teljes területén. Ilyen értelemben nem mellékes az sem, hogy nem csak az oktatás, hanem az iskolákban tanított szépirodalom megítélése is 1948 előtt alapvetően szovjet mintákon alapult, és bár a művészetek tágabb társadalmi keretben való létezése, valamint annak feladatai továbbra is az ekkor kialakított eszmerendszer alapján definiálódtak, majd módosultak a szocialista modernizmus irányában, ennek a referenciális mezőnek a hangsúlyozása határozta meg továbbra is az elemi iskolás tankönyvek szerkezetét. Az elemi iskolai irodalmi olvasókönyvek emellett rendre demonstrálták is azt a paradigmátikus újszerűséget és társadalomtörténeti törést, amelyet a sajtó folyamatos termelése mellett ezek a tankönyvek hosszabb távon rögzítettek. Az általuk konzervált szépirodalmi minták mindazonáltal – a folyóiratkultúrára támaszkodó kortárs produkcióhoz képest – nehezebben és lassabban változtak, létrehozva így egy olyan kétszintes vonatkozáskeretet, amelyet egyfelől az állandóbb, kanonizáltabb iskolai szövegek, míg másfelől a sokkal képlékenyebb, kísérletező jellegű és dinamikusabban változó sajtó egyszerre képviseltek. A tankönyvszerkesztés irányelvei, továbbá a szépirodalom és az iskolai irodalomoktatás rendeltetése így már az 1950-es évekre stabilizálódtak. Az általuk képviselt vonatkozárendszer pedig az 1990-es évekig szinte változatlan maradt. Az 1949-ben kiadott negyedik osztályos irodalmi olvasókönyv első szövege így Josip Broz Tito nevéhez kötődik, amely bár nem irodalmi, hanem történeti fogódzókkal látta el a diákokat, jól körülhatárolta azokat az ismérveket, amelyek az elemi iskolás oktatás szintjén az irodalom művészeti és politikai értékét megszabták.

„Egyszóval: új Jugoszláviánkban, új társadalmunk alapvető közösségét a pionírok képezik. Új nemzedékeink itt és az iskolában kapják meg az alapfogalmakat arra nézve, hogy mi is az új Jugoszlávia. A pioníroknak már csak azért is jó korán meg kell ismerkedniük történelmünkkel, jól meg kell tanulniuk, jól meg kell ismerniük felszabadító harcaink történetét; meg kell figyelniük, mennyi vér hullott azért, amit a harcok folyamán teremtettünk.”²⁷

A jugoszláv szocializmus új irodalmi ízlésének kialakításában így a sajtó mellett kulcsfontosságú szerepet játszottak az olyan Jugoszláviában írt magyar olvasókönyvek, amelyek lényege a szerkesztési koncepciónak a XIX. és XX. századból ismert, nagyrészt kumulatív irodalmi ízlésének radikális átrendezése volt. Az új ifjúság szépirodalmi ízlése megteremtésének központi érveként és szerkesztési gyakorlatként általában az ezekből a folyamatokból való kizökkentés állt. A közírás társadalmi funkciójának deklaratív és nyíltan felvállalt átalakítása így összefonódott

²⁷ Brunet, 1949. 5.

a történelmi töréspont szükségességének a leendő olvasók számára való értelmezésével. Lévn, hogy ez az értelmezés és a stratégiailag elhelyezett alkotók értékének meghatározása már az elemi iskolában megkezdődött, ezek a változások olyan több évtizedes fogyasztási és termelési mintákat tettek lehetővé, amelyek automatizmusa az irodalmi mező újratermelődésben a 2000-es évek utánig is követhető.

Az 1940-es évek elemi iskolás tankönyveire mindazonáltal, egyrészt a korszak szerény, hiányos arculata nyomta rá bélyegét, másrészt pedig a Népfront 1948 előtt alapvetően a Szovjetuniót mintaként kezelő ízlésvilága. Habár a tankönyvek első kiadásában egy új, letisztult szenzibilitás kialakítására még nem kerülhetett sor, az előző értékhierarchiával való szakítás hangsúlyos és egyértelmű volt. Az első elemi iskolás irodalmi olvasókönyvek a korabeli történelem és földrajz tankönyvekkel együtt így egy olyan oktatási és nevelési programot igyekeztek megvalósítani, amely a diákok önértelmezésében integrálta volna az etnikai, vallási, gazdasági és megannyi más szempontból heterogén, egymást metsző ellentétekkel széttagolt új államalakulat erősen poszttraumatikus társadalmát. Ezek az ábécéskönyvek ezért nem csupán olvasni tanították meg az elsősöket, hanem a példamondatok és rövid történetek által oktatáspolitikai szempontból már be is ágyazták őket a Jugoszláviával, a testvériség-egységgel, a szocializmussal és a Népfelszabadító háborúval való azonosulási mintákba. Az irodalomtanítás pedig így egyúttal, egy olyan ízlés és világkép értelmezését tűzte ki célul, amely látványosan elítélte a polgári és nép-nemzeti irodalmak, valamint az expanzív nemzetépítések prioritásait, miközben egy olyan szekuláris és nem etnikai műveltségnek igyekezett legitimitást adni, amely kohéziós erőként hangsúlyozta a környező országok és a királyi Jugoszlávia (és más történelmi államalakulatok) kollektív önértelmezésével való szakítást egyaránt.

A szépirodalmi kánon létrehozása szempontjából az első jelentős kiadvány az 1946-ban Újvidéken megjelentetett *Olvasókönyv* volt. A szűkös körülményekre való tekintettel nem mellékes, hogy az alig hetvenöt oldalas füzetben jelöletlenül maradt az osztály, ezért nagy valószínűséggel egy olyan, általánosan használt könyvről van szó, amelyet az elemi iskolák összes évfolyamában használtak. Koherens oktatási módszertanról, irodalomszemléleti irányvonalak kialakításáról így ebben az esetben korántsem beszélhetünk, legfeljebb szándékokról. Az olvasókönyv emellett szerzői szempontból is jelöletlen, és inkább oktató-nevelő célzatú, a népfelszabadító háborút értelmező történeteken alapszik. Ugyanakkor már ezekben az években megmutatkozott a jugoszláviai magyar irodalom hármaskötésű szerkesztési elve, amely az egyetemes magyar, a jugoszláviai magyar és a délszláv szerzőket szerepeltetett. Fontos megjegyezni, hogy az 1950-es években kiadott elemi iskolás olvasókönyvek ennek a bővített változatai, ezért sok olyan szöveggel találkozunk, amely már ebben az első kiadványban is szerepelt. A szerzőket tekintve Petőfi Sándor, Arany János és Branko Ćopić állnak az élen több szépirodalmi szöveggel, míg az összes többi író és költő csupán egyszer-ször fordul elő. A klasszikus magyar kánon szempontjából így olyan írókkal találkozhattak a diákok, mint Benedek Elek, Czuczor

Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Gyulai Pál, Jókai Mór, Szabolcska Mihály és Tompa Mihály. A modern magyar irodalmat Áprily Lajos, Szabó Lőrinc és Kassák Lajos képviselték. A délszláv írók közül Aleksandar Vučo, Jovan Jovanović Zmaj és Mira Alečković, míg a kortárs jugoszláviai magyar írók közül Gál László, Pósa Lajos és Thurzó Lajos vannak jelen.

A közvetlenül a világháborút követő évek oktatás-, ifjúság- és irodalompolitikája az új jugoszláviai magyar állampolgár számára egy olyan ízlésvilág kidolgozását tűzte ki célul, amely tematikailag alapvetően az agrártársadalom és a városi munkásság érzésvilágára helyezte ki a beválogatott szépirodalmi szöveganyagot. A nemzeti múlt kohéziós lehetőségeit így az osztályellentétek váltották fel, a népi romantika, népköltészet, népi realizmus és szocialista realizmus stílusvilágát pedig ilyen értelemben, elsősorban nem a magyar nemzetállam történeti kiteljesedésével, hanem a széles jugoszláv néprétegek jelenkori mindennapjaival kötötték össze. Egy olyan kánon előfeltételeit teremtték meg, amely kapcsán a tankönyv szerkesztői a felsorolt szerzőknél nem a szépirodalmi szövegvilágok polgári, nép-nemzeti vagy avangárd stílusjegyeit hangsúlyozták, hanem azokat a társadalmi relevanciával bíró narratív és szimbolikus elemeket, amelyeken keresztül önnön legitimizálásához politizálni tudtak. Habár ezekben a korai években még nem tisztult teljesen le, hogy milyen szépirodalmi kánon és művészeti ízlés kell, hogy jellemezze a jugoszláv szocializmus leendő (magyar) emberét, és inkább – a szovjet mintát szem előtt tartva – olyan szerzőket válogattak be, akik a legszélesebb értelemben vett társadalmi konszenzust képviselték, már ezekben az években megmutatkoznak azok az államra, társadalomra és politikai berendezkedésre vonatkozó értékek, amelyek az államalakulat szétagolódásáig mélyrehatóan határozták meg az ízlésre kiható művészetpolitikai irányelveket.

Azok a folyamatok, amelyeket az 1940-as évek kiadványai kilátásba helyeztek, az 1951-ben kiadott olvasókönyvek második hulláma felerősített. A mintaként kezelt Szovjetunióval arányosan, amelynek a szövegvilágokban képviselt szerepe jelentősen megcsappant, az államépítésben és emlékezetpolitikában is csökkent az orosz szerzők irodalompolitikai szerepe. Az 1950-es évek tankönyvei így a leendő olvasónak a jugoszláv szocializmus egy már sokkal letisztultabb képét szolgáltatják, míg a magyar, délszláv és világirodalmi szövegek szempontjából egy sokkal sokrétűbb anyagot válogattak össze. Emellett ekkorra már arra is lehetőség volt, hogy mindegyik osztály külön olvasókönyvből tanulhasson. Ilyen értelemben pedig ezek a tankönyvek már sokkal célratörőbb és szegmentáltabb módon hatottak és alakították a diákok jövőbeli irodalmi elvárásait.

Habár szerkezetileg nem módosultak, és sok szempontból ugyanazokra a szerzőkre támaszkodtak, a szerkesztők az olvasókönyvek minőségi és mennyiségi gyarapódása által sokkal diverzifikáltabban tudták a diákok számára elhelyezni a szövegeket, és ezáltal még hatékonyabban tudták képviselni azokat az irányelveket, amelyek az új jugoszláv szocialista magyar állampolgárt megelőlegezték. 1950-es évek tankönyvei

pedig így még láthatóbbá tették azon stratégiai döntéseket, amelyek az új társadalom vizionalizált ízlését, esztétikai és politikai prioritásait tükrözték. Az elemi iskola olvasókönyvei mindazonáltal nem annyira az irodalmi szenzibilitást célozták meg – inkább oktató-nevelő céllal kerültek a diákok elé. A szépirodalmi igényű szöveganyag viszont a célokat szem előtt tartva emelkedett az elsőtől a negyedik osztályig. A Berkes László által szerkesztett *Első olvasókönyv* így csak elvétele tartalmaz névvel jelölt szerzőtől származó verset vagy elbeszélést. A hangsúly inkább a rövid, játékos rigmusokon, dalokon, állatmeséken van, ami mellett rendszerint pionírokról, a népfeszabadító háború harcairól, az ország újjáépítéséről szóló szerzői megjelölés nélküli történetek is a könyv részét képezték. Az évfolyamok növekedésével a főhangsúly viszont fokozatosan a szépirodalomra tevődik. A harmadik és negyedik osztályos olvasókönyv így már egy sor kortárs jugoszláv költőt tartalmaz. A klasszikus magyar irodalom olyan képviselője mellett, mint Petőfi Sándor, aki közel húsz verssel és versrészlettel szerepel, így jó néhány olyan szerzőt helyeztek el az olvasókönyvekben, akik az agrártársadalom és a (fél)feudális rend által elnyomott parasztság megjelenítése mellett több szempontból is megvilágították a modern kor emberének küzdelmeit. A szintén gyakran felbukkanó Arany János és Móra Ferenc mellett így kapott helyet Gvido Tartalja, Vladimir Nazor, Oton Župančič vagy Prežihov Voranc. A régi és új ellentéte viszont semmiképpen sem billen át etnikai antagonizmusba, mert a klasszikus szerzők között Jovan Jovanović Zmaj és France Prešeren is jelen vannak, ahogy a modern magyar írók közül is József Attila vagy Móricz Zsigmond. Mellettük pedig jelentős helyen szerepelnek a gyermek- és ifjúsági irodalom terén kiemelkedő műveket alkotó Zelk Zoltán, Branko Ćopić, Jovan Jovanović Zmaj, Benedek Elek, Gárdonyi Géza és mások. Továbbá nem mellékesek az olyan kortárs háború utáni jugoszláviai magyar írók sem, mint Thurzó Lajos, Csépe Imre vagy Gál László.

Az 1950-es évek olvasókönyveiből így egy sokkal gazdagabb, részleteiben differenciáltabb kép tárult az elemi iskolás tanulók elé, amelyből már egy határozottabb szerkesztési koncepció szűrhető le. Az előzőekhez hasonló, de a két világháború közötti évtizedektől eltérő módon ebben az évtizedben a manapság is szerkesztési elvként megfogalmazott három pillérre támaszkodott a kánon, amely így magyar, délszláv és jugoszláviai magyar szerzőket szerepeltetett.²⁸ A döntések ezen összefüggő halmaza egy olyan szépirodalmi gyakorlatot előlegezett meg, amelyben a művészeti alkotás fogyasztását és előállítását egyaránt az új rendszer határozta meg. Emellett így olyan nemzedéki töréspontot konstruált

²⁸ A már említettek mellett szerepel Branko Priselica, Branko Radičević, Anton Pavlovics Csehov, Czuczor Gergely, Dositej Obradović, Franc Leskošek Luka, Galamb János, Gyulai Pál, Havas István, Ivan Turgenyev, Jelena Bilbija, Jovan Popović, Jókai Mór, Jože Šmit, Kisfaludi Károly, Laták István, Majtényi Mihály, Mahmud Konjhodžić, Metod Miknek, Makszim Gorkij, Mikszáth Kálmán, Milovan Đilas, Mira Alečković, Mihovil Pavlek Miškina, Mitar Popara, Oskar Davičo, Radu Flora, Reviczki Gyula, Rodoljub Čolaković, Tompa Mihály, Vladimir Dedijer, Weigand József.

meg, amely egy új modernség jegyében értelmezte át a hagyományokat, törölte el a társadalmi önértelmezés előző korokat idéző politikai és művészeti képviselőit, majd olyan értékeket közvetített azok helyett, amelyek nem csupán az államépítés kohéziós erejét fejlesztették, hanem társadalomszerkezeti és az olvasók szemléletmódbéli módosításával is jártak. A mélyreható és széleskörű, hagyományos kontinuitásokat alapvetően megtörő politikai, állampolgári és gazdasági viselkedésformák mellett így egy olyan kulturális ízlés létrehozását tűzték ki célul, amelynek az elemi iskolás kor után is, de a középiskolai érettségi után még inkább habituális mintává kellett átalakulnia. A királyi Jugoszlávia represszív, kirekesztő és asszimilációs oktatáspolitikájával ellentétben, amely már az elemi iskolában a kisebbségi önkép felszámolását tűzte ki célul, a jugoszláv szocializmus egy értékmegőrző és emancipatorikus modellt helyezett előtérbe már elemi iskolás szinten.

Lévén, hogy az elemi iskolás olvasókönyvek – ahogy az oktatásügyi reform után az általános iskolák alsó osztályaiban használatos olvasókönyvek sem – nem annyira az ízlést voltak hivatottak művelni, hanem akár a korabeli *Pionírújság* is inkább oktató-nevelő céllal kerültek a diákok elé, elsősorban a Jugoszláviával való azonosulás és az ország újáépítése, Josip Broz Tito személyi kultusza, a testvériség-egység programja és a Népfelszabadító háború mitológiája állt középpontban. Ezért annak ellenére, hogy a gimnáziumi tankönyvekkel együtt egy létező, forradalmi irodalmi kánont és társadalmi átalakulást demonstráltak, ezek a szöveghelyek a diákoknak az új ízléshez való szoktatása szempontjából jelzésértékűek, de kevésbé relevánsak. A szerkesztők célja pedig az olvasás elsajátítása mellett nem közvetlenül ízlésformálásként fogalmazódott meg – bár a szövegek beavogatása arra is maradéktalanul hatással volt –, hanem elsősorban a kollektív önszemlélet, jelesen a szocializmus, Jugoszlávia és a magyar nemzetiségi öntudat ideológiai alapjait rendezte át megfelelő szépirodalmi szerzők révén. A keresztény-nemzeti múlt hagyományaival való szakítás, a társadalmi tapasztalatoknak a történeti töréspontok felőli értelmezése, valamint a paradigmatiság változás tényének az integrálása és a jellegzetesen jugoszláv önszemlélet viszont majd igazán az 1960-as évek elején válik kitapinthatóvá, amikor döntéshozói pozícióba kerül az a nemzedék, amelynek művészeti és politikai értékhierarchiája ezekkel a tankönyvekkel alakult ki.

Középfokú irodalomoktatás

*„Akármiről is ír; mindig egy feladat lebeg szeme előtt:
a népről írni, a népen segíteni, a népet hatalomra juttatni.”²⁹*

Az elemi iskolák szövegértelmezésre és az identitáspolitikai alanyi szintjére irányuló szerkesztési koncepciójával ellentétben a gimnáziumi tankönyvek már inkább irodalomtörténeti irányultságúak voltak. Ennek megfelelően pedig, oktatás-nevelés szempontjából a nevelés háttérbe szorult, és inkább a taxonomikus tudásra, a széleskörű, de az előző korokhoz képest gyökeresen átértelmezett (szépirodalmi) műveltségre helyeződött a hangsúly. Petőfi Sándor életrajzát ismertetve ezért a biográfiai adatokat összefűzve, amint azt a fenti idézet is illusztrálja, egy olyan szerkesztői szándék rajzolódik ki, amely alapvetően a romantizált népakaratot, népi érzésvilágot és népi nyelvet tartotta szem előtt. Az elemi és gimnáziumi olvasókönyveket összevetve pedig egy lépcsőzetesen, kétéves fokozatokban haladó módszertan rajzolódik ki. A diákok így szakaszosan haladtak az elemi iskola első és második osztályától, amelyben az olvasókönyv elsősorban a pionírok kötelezettségei és a hazaszeretet többnyire szerzőtlen szövegeire épült, a gimnázium utolsó két osztályáig, amelyben az értelmezési keret már kizárólag a szöveg és a szerző (új) irodalomtörténeti pozicionálásától vált függővé.

Néhány olyan régebbi kivételtől eltekintve, mint Sinkó Ervin és Mayer Ottmár, az irodalmi olvasókönyvek egyben a II. világháború utáni jugoszláviai magyar irodalom első demonstratív eszközei voltak. Thurzó Lajos, Major Nándor, Németh István, Majtényi Mihály, Fehér Ferenc, Debreczeni József, Csépe Imre, Herceg János, Laták István, Petkovics Kálmán versei és elbeszélései a sajtóban való publikáláson túl, gimnáziumi szinten egyrészt egy oktató és nevelő funkciót is elláttak, másrészt pedig a tankönyvekben való szerepléssel egy tartósabb, közvetlenül kanonizáló értéket is hozzárendeltek az előállított szövegeknek. A fiatal olvasók szépirodalmi szocializációjának szempontjából pedig ezek a korai olvasmányélmények kulcsfontosságú szerepet játszottak a közízlés és a hivatalos értékhierarchia szempontjából is. A délszláv irodalom továbbra is nagyrészt a kortársakra és csak kisebb mértékben a korábbi korok irodalmára összpontosított.³⁰ Hozzájuk képest viszont

²⁹ N. N.: Petőfi Sándor. In: Sárosi Károly (szerk.): *Olvasókönyv az az általános iskola VIII. és a gimnázium IV. osztálya számára*. Novisád: Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1955. 20.

³⁰ Habár továbbra is fontosak maradtak az olyan klasszikusok, mint Jovan Jovanović Zmaj, Dositej Obradović, August Šenoa, Radoje Domanović vagy Petar Petrović Njegoš, inkább az olyanok álltak előtérben, mint, Svetozar Ćorović, Janko Veselinović, Branko Radičević, Jovan Popović, Ivan Goran Kovačić, Branko Ćopić, Vjekoslav Kaleb, Jure Kaštelan, Aleksa Šantić, Mira Alečković, Oton Župančič, Ivan Cankar, Rodoljub Čolaković, Vladimir Nazor, Mato Lovrak, Svetozar Ćorović, Ivo Andrić, Jure Kaštelan és mások.

a magyar irodalom egyértelműen túlsúlyban volt.³¹ Habár a magyar és délszláv szerzőkhöz képest a világirodalom az olvasókönyvekben háttérbe szorult, az európai klasszikusok közül olyanokat válogattak be, mint például Johann Wolfgang Goethe, Victor Hugo, Makszim Gorkij, Vladimir Majakovszkij, Giovanni Boccaccio, Henrik Ibsen vagy Anton Pavlovics Csehov. A világirodalmi kitekintést leszámítva viszont, a délszláv és a magyar irodalom szempontjából egyaránt, kizárólag olyanok kaptak helyet, akiknek szövegvilágai az új társadalmi irányelvek szempontjából pozitív módon is értelmezhetők voltak. Ennek megfelelően pedig a kánonnak nem képezte részét például az emigrációban élő Miloš Crnjanski és Jovan Dučić, ahogy a csak egy évtizeddel korábban még széles körben ünnevelt Herczeg Ferenc sem. Ugyanakkor az is jelzésértékű, hogy a korai jugoszláv szocializmus tankönyveiből kimaradt Szenteleky Kornél, a két világháború közötti kisebbségi magyar irodalmi mező központi alakja is, aki a baloldali *Hiddal* szemben a *Kalanygya* irodalmát a magyar polgári hagyományokra alapozta. Fontos továbbá, és az irodalmi hagyományok, valamint a kánon szempontjából elengedhetetlen, hogy az 1948 és 1959 között létező *Testvériség-Egység Könyvkiadó*, amely a magyar klasszikusokkal párhuzamosan (Ady Endre, Arany János, Babits Mihály, Jókai Mór, József Attila, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Petőfi Sándor...) a jugoszláviai magyar szerzők kötetének megjelentetését és terjesztését is vállalta.³² Emellett a *Forum Könyvkiadó* megalapításáig a *Testvériség-Egység* adta ki az iskolai olvasókönyveket is.³³

Az eljövendő korosztályoknak így egy olyan ízlésmintát vázolták fel, amelyhez az előző korok alapvetően nemzeti és keresztény előjelű kánonjától eltérő prioritásokat rendeltek. Habár az ízlést meghatározó klasszikus szerzők és beválogatott műveik így szinte kivétel nélkül azelőtt már létező tantervek részei voltak, és az egyetemes nyugat-európai kultúrkinccs részét képezik ma is, az újonnan kanonizáltakkal egy olyan értelmezési keretbe kerültek, amelyek ezt a paradigmátikus kizökkenést irodalom-, politika- és társadalomtörténeti szempontból írásban képviselték.

³¹ A klasszikusnak nevezhető szerzők közül Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Petőfi Sándor, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Fáy András, Heltai Gáspár, Tompa Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Benedek Elek, Tömörkény István, Katona József, Kisfaludy Károly, Balassi Bálint, Zrinyi Miklós, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, a modern szerzők közül pedig József Attila, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Áprily Lajos, Babits Mihály, Gelléri Andor Endre, Ligeti Ernő, Reményik Zsigmond nevével találkozhattak leggyakrabban a diákok.

³² Így jelentek meg a jelzett időszakban például Ács Károly, Csépe Imre, Deák András, Debreczeni József, Fehér Ferenc, Gajdos Tibor, Gál László, Herczeg János, Komáromi József Sándor, Kovács Sztrikó Zoltán, Laták István, Lévy Endre, Lőrinc Péter, Major Nándor, Majtényi Mihály, Munk Artúr, Németh István, Saffer Pál, Sinkó Ervin, Sebestyén Mátyás, Sulhóf József, Szirmai Károly, Thurzó Lajos, Zákány Antal kötetei.

³³ Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1973.

A kortársak pedig – habár kezdetleges módon, de a forradalmi diszkontinuitás jegyében – már munkájuk által igyekeztek képviselni ezt a művészeti, művelődési, de egyúttal társadalmi és politikai törést. Azok a művek, amelyek esetében ezt a módosulást nem tudták explicit vagy implicit módon kimutatni, értelemszerűen nem képezhették az új referenciális bázis részét. A klasszikus művek elemzését, értelmezését és értékelését pedig olyan szerkesztői és művelődéspolitikai keretbe helyezték, amelyek életművükben a feudális vagy a mindenkori uralkodó rétegek elnyomásának kritikájára irányultak, továbbá a paraszti életforma és a népi világ megbecsülését emelték ki. Magyar oktatáspolitikai szempontból, az előző korok tankönyvszerkesztési elveihez képest pedig így a vidék népét nem a nemzet romlatlan, ősiséget konzerváló rétegeként jelenítették meg, hanem egy transznemzeti összehasonlításban évszázadok óta elnyomott, kizsákmányolt és elszegényedett osztályként a korabeli Jugoszlávia területén.

A gimnáziumi oktatás alsó évfolyamaiban tematikai blokkokba rendezték a szépirodalmat. „*A mi szabadságunkért harcoltak!*” című fejezetben így Rodoljub Čolaković, Vladimir Nazor, Branko Ćopić és mások művei kaptak helyet. Ezzel szemben például a „*Ki a szabadba! A természet hív!*” című fejezet olyan szerzőket sorakoztatott fel, mint Csépe Imre, Tóth Árpád, Áprily Lajos, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső vagy Jókai Mór. További blokkok voltak a „*Dicső időkről szól az ének*” című, amely a népfelszabadító háborúról vagy az „*Emlékezzünk letűnt korokra...*” című fejezet, amely a jobbagyságról és feudális elnyomásról közölt szövegeket. Habár a felsőbb osztályokban megmaradtak a tematikai blokkoknál, külön helyet kapott az az irodalomtörténeti és irodalomelméleti megközelítés, amely már nem társadalom- és esztétikátörténeti szempontból értelmezte a műveket, hanem önmagában is értékes művészeti alkotásként kezelte azokat. Ennek megfelelően pedig kiemelten foglalkoztak a műfajokkal, a szerző életrajzával és művésztörténeti helyével, ami kánonalkotás és az ezáltal legitimált irodalmi ízlés kialakítása szempontjából a tankönyvszerkesztés értékteremtő és konszekráló gesztusaként jelent meg. Emellett az ízlés- és kánonalkotás fontos oktatáspolitikai mozzanataként nem mellékes, hogy az 1952-ben kiadott harmadik osztályos gimnáziumi olvasókönyv „*A toll mesterei*” alcímmel kilenc szerzővel külön foglalkozott. Petőfi Sándor, Arany János, József Attila, Ady Endre, Vladimir Nazor, Ivan Cankar, Vuk Karadžić, Mórícz Zsigmond és Jovan Jovanović Zmaj művei így műfajt, stílust és korszakot átívelve a szépirodalom állandó mércéjeként, mintákként voltak kezelendők. Ez többek között azért is fontos, mert az alsóbb osztályokban szokásos tematikai blokkok után, amik az olvasókönyv kétharmadát tették ki, *Vegyes olvasmányok* alcímmel mutatták be szemelvényes példákkal a műfajokat: dalok, münépdalok, műdalok, leíró költemények, epikai művek, tanító mesék, mondák, balladák, eposz, elbeszélések, regény és dráma kategóriákban. Az 1955-ben kiadott negyedik osztályos gimnáziumi tankönyv pedig már erre alapozva csupán szövegeket és életrajzokat közölt. Bevezetőül viszont, már az olvasókönyv elején a *Hogyan*

olvassunk, valamint a *Marx és a szépirodalom* című útmutató írásokat helyezték el. Amíg az első inkább a figyelmes, többszöri olvasásra int, és a szövegértés különböző befogadási szintjeit emeli ki, a másik, Paul Lafargue írása, Marx széleskörű műveltségét hangsúlyozta követendő példaként, és azokat a klasszikus szerzőket emelte ki, akik a marxista szépirodalmi ízlés szempontjából követendőkként szerepeltek, mint például Heine, Goethe, Shakespeare, Dante, Burns, Cervantes, Balzac, Puskin, Gogol és Scsedin.

Az új szocialista ízlés kialakításának előfeltétele olyan stratégiai döntésekhez kötődött, amelyek létjogosultságukat azzal is igazolták, hogy nem csupán a kánon tartalmát reformálták meg, hanem a kánonhoz való hozzáférés elvi és gyakorlati oldalát is. Az új irodalmi és művészeti ízlés, amely így egyenlő komponensekként kezelte a délszláv és magyar irodalmat, ahogy a kettőt összekötő, egyre jelentősebb elemmé növvő jugoszláviai magyar irodalmat is, nem csupán az alkotórészeket demonstrálta és helyezte el a diákok valóság- és önértelmezésében. A mindenkire kiterjedő oktatás performatív gesztusával ugyanis az elitkultúra kirekesztő elemeinek a felszámolását is prioritássá tette, az irodalomhoz és ezáltal a magasműveltséghez való hozzáférés kiterjesztését is meghirdetve ezzel már a jugoszláv szocializmus legkorábbi éveiben. Az előző rendszerekhez képest így nem csupán az államalkotó – magyar vagy szerbhórvát – kanonizált magaskultúra definiálódott felzárkóztatási tudásanyagként, és ilyen értelemben a hatalom által igazolt társadalmi konszenzuson alapuló ízlésként. Az újraértelmezett kánon ezért elvben mindenki számára elérhetővé vált, mégpedig nem csupán a határozatok absztrakt nyelvi és adminisztratív szintjén, hanem az olvasókönyvekben közölt szövegek és a nem utolsósorban az azokat átértelmező tematikai blokkok által is.

Habár mindez szinte semmiben sem különbözött a szocializmus másutt bevett oktatáspolitikai gyakorlatától, amely a széles néprétegek emancipációját és közművelődési felzárkózását célozta meg – Kelet-Európában sok esetben viszont csakis szorosan az állam- és nemzetépítés keretein belül –, a jugoszláv szocializmus tankönyvei jelentős teret hagytak a nemzetiségi önértelmezésnek. A jugoszláv szerzőkhöz képest – főleg a gimnáziumi tankönyvek esetében – a magyar művek mennyiségileg és minőségileg (műfaj, korszak, stílus) is meghaladták a délszláv szerzők műveit. Egy új irodalmi ízlés kialakításában így a tankönyvek egy olyan értékhierarchiát közvetítettek, amelyek a klasszikus és magyar irodalom szempontrendszerét egyaránt figyelembe véve pozicionálták a műveket. Az irodalomoktatás kumulatív modellje pedig az elemi iskola alsó osztályaitól a gimnáziumok végzős évfolyamáig, valamint a szerző szempontjából jelöletlen szövegektől az irodalomtörténeti szempontból pontosan elhelyezett szerzői életrajzokig, az irodalom társadalmi és politikai funkciójától, az irodalmi műveltségnek mint a magaskultúra hordozójának az elsajátításáig terjedt. A diákok pedig így egy olyan lépcsőzetes struktúrán belül haladtak, amely megőrizve az elemi és gimnáziumi oktatás előző korokból származó kontinuitásait először egy új eszmétörténeti keretbe helyezte

az irodalmat, ezt követően tematikailag differenciálta, majd a legvégén irodalomtörténeti kategóriákba sorolta.

Ha a legitim ízlést Bourdieu nyomán a „megszentelő” tevékenységként értelmezzük, akkor az olvasókönyvekben megtestesülő elemi iskolás és gimnáziumi tanterv egy olyan modellként konstituálódott már a korai jugoszláv szocializmusban, amely nem csupán új műveket és szerzőket helyezett el a tantervben, hanem a régebbi korokat is átértelmezte, mindamellett pedig a közművelődést is demokratikus alapokra helyezte. Az irodalomtanítás egyéb modernkori szokásaival ellentétben, kiemelve az irodalmi mű értékét a nemzeti irodalom addigi kontinuitásaiból, ez az irodalomszemlélet kimozdította azt a nemzetpolitikai és művelődéstörténeti hagyományokból, valamint az egymáshoz való viszonyok közül, ugyanakkor a szövegbefogadást, ahogy a szöveg történeti jelentőségét is egy új értelmezési keretbe helyezte. Habár a földrajz- és történelemtanítással egyetemben a szépirodalmi oktatás továbbra is az állam- és nemzetépítést szolgálta, az irodalmi alkotás értékét nem a nemzeti hagyományok konzerválása, hanem a szocialista folyamatok jövőképeben betöltött pedagógiai és normatív szerepe szabta meg. Ez viszont nem csupán a forradalmi elkötelezettségnek az ifjúságpolitika és a háború emlékezetpolitikai helye miatt jelentős, hanem a szövegek emancipatorikus potenciálja szempontjából is – elsősorban a gimnáziumi oktatásban, de részben már elemi szinten is. A gimnáziumi olvasókönyvek pedig ennek megfelelően, az irodalmat egyrészt eszközként kezelték, és a fejezetszerűen felosztott tematikai blokkok értelmezési kerete által egy új értékrend szolgálatába állították. Másrészt pedig – elsősorban a felsőbb évfolyamokban – a szöveget önmagában, valamint a korszakhoz, műfajhoz, szerzőhöz való viszonyában elemezték, értelmezték és értékelték.

A gimnáziumi olvasókönyvekben képviselt irodalmi hagyományok, azok értelmezési kerete és az általuk konstituálódó kánon így egy olyan megelőlegezett ízlésként jelent meg, amely a felnövekvő nemzedékek számára az oktatáspolitika intézményrendszerén belül nyert legitimitást. Egy olyan ízlésként, amelynek a hatalom által igazolt hivatalos kulturális státusát az olvasókönyvekben elhelyezett művek rögzítették, létrehozva így a művek és szerzők egy olyan halmazát, amely a szimbolikus hatalomgyakorlás komplementer rendszerei által évtizedekre meghatározta a szépirodalmi termelés és fogyasztás kritériumait és érvrendszerét. A sajtóval ellentétben viszont, amely a jugoszláv szocializmus korai éveiben szinte teljesen elhatárolódott a magyarországi irodalomtól, az iskolai olvasókönyvek szerkesztése, vagyis az elkövetkező nemzedékek műveltségének és ízlésének kialakítása során a klasszikus és modern magyar irodalom továbbra is kulcsfontosságú szerepet játszott, és bár kimaradtak a kortárs magyarországi szerzők, helyüket a háború utáni jugoszláviai magyar irodalom vette át, megeremtve így az eddigi ismeretlen nemzetiségi irodalom strukturális helyét a jugoszláviai magyar kánonon belül.

Összegzés

A jugoszláv szocializmus irodalmának magyar nemzetiségi kánona, valamint az ebből fokozatosan kialakuló közízlés egyenlő mértékben függött az 1945 utáni sajtótól, elemi és gimnáziumi tankönyvektől, majd az ezzel párhuzamosan kialakuló könyvkiadói tevékenységtől. A II. világháborút követően kialakított médiatáj, valamint az 1945 és 1960 között kiadott olvasókönyvek által közölt szépirodalmi szövegek ilyen értelemben a hírközlés és oktatás-nevelés mellett egy olyan kánonként konstituálódtak, amely performatív és demonstratív módon egyaránt rögzíteni tudta a társadalomtörténeti folyamatokkal homológ irodalomtörténeti töréspontot. Az irodalomban megjelenített és az általa képviselt paradigmatis társadalmi változás így olyan művek révén valósult meg, amelyek elemzése, értelmezése és értékelése egyrészt a (szimbolikus) hatalomgyakorlásba kapcsolódott vissza, másrészt pedig olyan érvek szorosan összefüggő rendszereként, amelyek a szépirodalmi szövegvilágok rendeltetését az államalakulattal való azonosulásban és a jugoszláv hazaszeretben helyezték el.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ez a kánon a jugoszláv szocializmus ideje alatt nem módosult, vagy a korabeli jugoszláviai magyar irodalmi ízlés homogén, koherens egészet alkotott, és időben sem változott volna. Nem mellékes, hogy már az 1950-es évekre kialakult egy olyan felismerhető, megnevezhető és ismételhető irodalomszemlélet, amelyre utalni, de amelyet alakítani, támogatni vagy részben már bírálni is lehetett. Az olvasókönyvek és a sajtó ugyanis az irodalmi termelés, elosztás és fogyasztás olyan mintáit helyezték el a köztudatban, amelyek évtizedekre meghatározták a szépirodalomról való beszédmódot. Habár az 1960-as évek a neoavantgárd, majd azt követően az 1980-as évek a posztmodern fordulatot is elhozták, az így lépcsőzetesen épülő jugoszláviai magyar nemzetiségi irodalmat azok a paradigmatis eltérések különböztették meg a magyarországi, csehszlovákiai vagy romániai magyar irodalmi mezőtől, amelyeket részben 1945 után, majd azt követően az 1950-es években alakítottak ki. Az államalakulattal és annak szocialista intézményrendszerével való azonosulás, a nem etnikai és nem keresztény nemzeteszményt szolgáló szövegvilágok kialakítása, valamint a forradalmiság és a világra való nyitottság nagyrészt ebből az 1945 utáni kizökkenésből eredeztethető.

A regionális kánon és ízlés kialakítása, de ilyen értelemben a regionális író és olvasó kialakítása alapvetően azokkal a stratégiai művelődéspolitikai döntésekkel függött össze, amelyek irányelvei a szocialista realizmust és a szocialista modernséget közvetlenül, majd a rákövetkező irányzatokat inkább közvetetten, de azokkal összefüggésben irányították. A sajtóorgánumok és a tankönyvek szerkesztése, különös tekintettel a szépirodalmi közlésekre így olyan mintákat, valamint politikai és művészeti értékeket hozott létre, amelyek hosszútávon meghatározták azt, amit a nemzetiségi magyar irodalomnak Jugoszláviában képviselni és megjeleníteni kellett. A korai

jugoszláv szocializmus ideje alatti döntések pedig ennek megfelelően egy olyan irodalomszemléletet alakítottak ki, amely a beválogatott szerzők halmazát egy egységes szempontrendszer alapján értelmezte át, és emelte be nem csupán a jugoszláv szocializmus vonatkozásrendszerébe, hanem egy olyan sajátos moderniségeszménybe, amely az azt konstituáló részhalmazok és princípiumok együtthatásának dinamikája által, a jugoszláviai magyar irodalomnak az 1950-es évektől, majd az 1960-as évektől még inkább külön lendületet és fejlődéspotenciált adott.

ÁTTEKINTETT TANKÖNYVEK JEGYZÉKE IDŐRENDEN

- N. N. (szerk.): *Olvasókönyv az elemi iskolák számára*. Novi Sad: Zmaj – Vajdaság Végrehajtó Főbizottságának Könyvkiadó Vállalata, 1946.
- Kővágó László (szerk.): *Második olvasókönyv*. Noviszád: Vajdaság Autonóm Tartomány Kiadóvállalata, 1949.
- Berkes László (szerk.): *Első olvasókönyv a magyar elemi iskolák I. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadó Vállalat, 1951.
- Sejpes Ferenc: *Második olvasókönyv az elemi iskolák II. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadó Vállalat, 1951.
- Keszég József: *Olvasókönyv a magyar elemi iskolák 3. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadó Vállalat, 1951.
- Brunet Elemér: *Negyedik olvasókönyv a magyar elemi iskolák IV. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadó Vállalat, 1951.
- Szarvas János (szerk.): *Magyar olvasókönyv az általános iskola V. és a gimnázium I. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1954.
- Szarvas János (szerk.): *Olvasókönyv a gimnáziumok I. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1951.
- Szarvas János (szerk.): *Olvasókönyv a magyar tannyelvű gimnáziumok II. osztálya, illetve a nyolcosztályos iskolák VI. osztálya számára*. Szubotica: Minerva, 1956.
- Tőke István (szerk.): *Olvasókönyv a magyarnyelvű gimnáziumok III. osztálya számára*. Újvidék: Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1952.
- Sárosi Károly (szerk.): *Olvasókönyv az az általános iskola VIII. és a gimnázium IV. osztálya számára*. Noviszád: Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, 1955.

ÁTTEKINTETT SAJTÓANYAG

Szabad Vajdaság (1944–1945)
Magyar Szó (1945–1959)
7 Nap (1946–1959)

Dolgozók (1945–1959)
Ifjúság Szava (1945–1951)
Ifjúság (1951–1959)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Bourdieu, Pierre: *The Rules of Art – Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Standord University Press, 1995.
- Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1973.
- Denegri, Ješa: Inside or Outside Socialist Modernism? Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970. In: Šuvaković, Miško – Đurić, Dubravka (eds.): *Impossible Histories – Historical Avant-gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Cambridge MA: The MIT Press, 2003. 170–210.
- Günther, Hans: Soviet Literary Criticism and the Formulation of the Aesthetics of Socialist Realism, 1932–1940. In: Dobrenko, Evgeny – Tihanov, Galin (eds.): *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and Beyond*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2011. 90–109.
- Joch Robinson, Gertrude: *Tito's Maverick Media – The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*. Urbana – Chicago – London: University of Illinois Press, 1977.
- Kolbas, E Dean: *Critical Theory and the Literary Canon*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Petrović-Todosijević, Sanja: *Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.

NOVÁK ATTILA*

Párbeszéd?

Zsidó-keresztény (katolikus) közeledési kísérletek az 1960-as évek Magyarországon – az állambiztonsági dokumentumok tükrében **

A modern értelemben vett zsidó-keresztény párbeszéd a 18. században kezdődött Európában. A Mendelssohn-Lavater vitát tekinthetjük e dialógus első megnyilvánulásának,¹ melyet kezdetben protestánsok kezdeményeztek, és a zsidóság nyitottabb képviselői között folyt le a századok folyamán. A zsidóság és kereszténység közötti vallásközi dialógus szükségessége az elvi/vallási szintről, a hittételek, illetve a vallási gyakorlat különbségeinek és azonosságának megfogalmazódása után – a holokauszt tragédiáját követően – egészen más dimenziókat vetett fel. Felelős erők gondolták komolyan azt – immár az ebből a szempontból időbeli „késésben” lévő katolikusok közül is –, hogy a tragédia árnyékában a zsidósággal valamiféle „viszonyt” kezdeményeznek. A párbeszédet nem a zsidóság kezdeményezte, nem is nagyon történhetett ez máshogyan: a zsidóüldözések, az európai, s benne a magyar zsidóság tekintélyes részének elpusztítása után létszámában megfogyatkozva és lemerevedett állapotban volt a zsidó közösség. Abban az országban folyt tovább az életük, ahonnan deportálták őket, a társadalmi környezet is azonos volt. Sokak meggyőződése az volt a zsidóságon belül, hogy a dialógus egyenrangú felek között folyik, amely helyzet azonban nem állt fenn. A keresztény egyházakat felelősnek tartották (történelmileg) azért, ami a közösséggel történt: ezért úgy gondolták, hogy nem lehet szó addig semmiféle párbeszédről, míg keresztény oldalról őszinte bocsánatkérés nem hangzik el, és valamiféle önvizsgálat nem kezdődik el.

* A szerző a Molnár Tamás Kutatóintézet (NKE EJK MTKI) tudományos főmunkatársa, a Goldziher Ignác Zsidó Történeti és Kulturális Kutatóintézet munkatársa. E-mail: Novak.Attila@uni-nke.hu

** Munkahelyemen, a Molnár Tamás Kutatóintézetben (NKE EJK MTKI) 2020. december 8-án tartottam ugyanerről a témáról előadást. A kutatás során felmerült némely probléma tisztázása okán köszönöm szépen Fejérdy András és Petrás Éva történészek segítségét. A tanulmány angol nyelven a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) évkönyvében (Yearbook) fog megjelenni.

¹ Lásd erről a korán elhunyt kiváló Kisbali László (1954–2009) fordítását és tanulmányát: Johann Caspar Lavater és Moses Mendelssohn levélváltása zsidóságról és kereszténységről. *Filozófiai Figyelő*, 1991. 152–175. A Mendelssohn-Lavater levélváltás elé. *Filozófiai Figyelő*, 1991. 139–151.

Mások meggyőződése pedig az volt a zsidóságon belül, hogy a „dialógus” egy új térítő diskurzus neve, egyfajta újabb technológiáról van szó, amellyel a kereszténység tanainak elfogadására akarják rábírní őket. Ugyanakkor a komolyan vett párbeszédre való törekvés a katolikus egyházban is megjelent, a második vatikáni zsinat (1962–1965) által keltett hullámok következtében pedig ennek ereje egyre erősebb lett. A *Nostra Aetate* nevű zsinati nyilatkozat (1965. október), mely a nem-keresztény felekezetekkel való kapcsolatokat taglalta, és amely a zsidóság korábbi kollektív elítélését feloldotta és az úgynevezett Krisztus-gyilkosságát annullálta (ami nagy hangsúlyt kapott a dokumentumban) – mindez egy korszak végét és egy új kezdetét is jelentette egyben.

A kereszténység zsidó átértékelése komoly előzményekkel bírt, és már a 19. században megjelent,² amikor Heinrich Graetz német-zsidó történész (1817–1891) szembe állította Jézus és Pál törvényfelfogását. Graetz Jézust a zsidósághoz, míg Pált (Saulus) a hellenizmusához kapcsolta, melyből (szerinte) a kereszténység is eredt. Ez a fajta felfogás végighúzódik azokon az írásokon, melyek – zsidó részről – foglalkoznak Jézussal és a kereszténységgel, lett légyen szó Leo Baeckről (1873–1956) vagy éppen H.J. Schoepstről (1909–1980). Martin Buber (1878–1965) író és filozófus³ – aki nagyon sokat tett a keresztények és a zsidók közti való „viszony” javításáért – szintén Heinrich Graetzhez nyúl vissza. Megállapítja, hogy Jézus és Pál hitfelfogása teljesen különböző volt, az utóbbi meg akarja változtatni a „zsidó ember” örökölt hitét és így a zsidósággal nehezen összeegyeztethető. Ugyanakkor ez az elválasztás éppen ahhoz volt szükséges, hogy Jézust „rehabilitálja”. A történeti Jézust akarta visszahelyezni ez a szemlélet a zsidó hagyomány folyamatosságába, amelyből onnan ki volt szorítva eddig, és csak alig megnevezett formában volt jelen (lásd Joseph Klausner zsidó történész és irodalomtörténész /1874–1958/ *Jézus-könyvét*⁴). Ugyanakkor a kereszténységtől meg azt várták el (ezek az alapvetően) liberális zsidó gondolkodók, hogy a „merev paulinizmusból” jussanak el a zsidó hit (emuna) megéléséhez. A holokauszt után azok a vallási elmentétek, amely szerint a zsidóság szerint a világ nincsen megváltva, míg a keresztények szerint igen, vagy hogy a zsidók szerint Isten nem lett emberré, míg a keresztények szerint igen (bár ennek a „mikéntjéről” már teológiai eltérések vannak a keresztény felekezetek között), eltörpültek azok mellett az alapvető egzisztenciális, az emberi Léte alapvetően érintő problémák mellett, amelyeket jól érzett

² Nagyban támaszkodtam Günther Baumbach írására. Baumbach, Günther: A keresztény-zsidó párbeszéd (öszöntözések és új felismerések). *Mérleg*, 1983/2. 135–158. Illetve: http://www.dialogue.hu/doc/Baumbach_G_Kereszteny_zsidó_parbeszed.htm Baumbach, Günther: *Der christlich-jüdische Dialog – Herausforderung und neue Erkenntnisse. Kairos*, 1981/1–2. 1–16.

³ Buber, Martin: *Zwei Glaubensweisen*. Zürich: Manesse Verlag, 1950.

⁴ Joseph Klausner: *Jézus és kora*. Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalat, 1946. A rendszerváltás után a Logos Kiadó adta ki újra 1993-ban: *Jézus élete, tanítása és korának viszonyai a zsidó, görög és római források alapján*. A kötet amúgy először 1922-ben jelent meg Jeruzsálemben, később angolul 1925-ben.

és értett például a német lágereket 1945 tavaszán (katonaként) megjáró Pilinszky János magyar katolikus költő (1921–1981) is. Nem a két (illetve több) vallási rendszer – egyébként nem sok eredménnyel kecsegtető – „összeegyeztetésére” volt immár szükség, hanem az alapvető emberség felmutatására egy elembertelenedett korban, illetve minden megvizsgálására és revideálására, ami csak elvezetett, illetve elvezethetett az ipari méretű tömeggyilkosságig. A bizalom légkörének megteremtésére, ahol is a Vészkorszak egzisztenciális tapasztalata immár nem gátja, hanem keltetője zsidók és a keresztények közötti dialógusnak, ember és ember közeledésének.

A kapcsolatok kezdete a II. világháború holtpontja után

A kereszténység (nem csak katolicizmus) és a zsidóság viszonyát a II. világháború utáni Európában szinte a nulláról kellett kezdeni. A magyar koalíciós időkben, 1945 után értékes kezdeményezések voltak megfigyelhetők, erről pár szót kell ejtenünk. A protestánsok jártak élen a kapcsolatok újjáélesztésében, ami elsősorban a bűn megvallását jelentette. 1946. május 9-én a Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa határozatot hozott, melyben elítélte az antiszemitizmust és részvétét fejezte ki a zsidóüldözések miatt. Az Országos Református Szabad Tanács augusztus 14-től 17-ig tartó nyíregyházi ülésén nyilatkozatot fogadott el, melyben a többszáz résztvevő bocsánatot kért a maradék zsidóságtól, és arra kérte a közösséget, hogy a bosszú és a gyűlölet helyett a kölcsönös megbecsülés és béke együttélés uralkodjon. Ugyanakkor ezt az állásfoglalást Ravasz László püspök (1882–1975), az Országos Református Lelkészegyesület 1946. szeptember 25-i budapesti közgyűlés elnöki megnyitó beszédében elutasította, mondván, hogy mások bűneiért nem kell bocsánatot kérni. Bár maga Ravasz – a többi keresztény egyházfővel együtt – megszavazott két zsidótörvényt, az kétségtelen, hogy a német megszállás és az Auschwitz-jegyzőkönyvek megismerése után – kiemelkedve ezzel a többi keresztény egyházfő közül – sokat próbált meg tenni azért – sokszor a Jó Pásztor Misszió nevű református keresztyén-zsidó szervezeten keresztül –, hogy zsidó életek megmentődjenek.⁵ Bereczkyékkel szembemenő 1946-os álláspontját az is motiválta, hogy a bátor Pozsonyi úti lelkész és mások a nyíregyházi gyűléssel a saját (egyház)hatalmi törekvéseiket is szolgálták, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Ravasz László gondolkodása több, a zsidósággal kapcsolatos hagyományos előítéletes tartalmi elemet is megőrzött.

Németországban és az ökumenikus „fronton” is történtek fontos lépések. 1948-ban az Egyházak Ökumenikus Tanácsa alakuló gyűlésén elítélte a zsidóellenességet,

⁵ Lásd Hatos Pál kiváló könyvét: *Szabaddkőművesből református püspök – Ravasz László élete*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2017.

1950-ben a Németországi Protestáns Egyházak Tanácsa (zsinat) mondta ki azt, hogy mulasztással és hallgatással lettek részesei annak a bűnnek, melyet honfitársaik követtek el a zsidók ellen, és ezzel maguk is vétkesté váltak. A párbeszéd következő lépése az ökumenikus Seelisberg-i konferencia volt 1947-ben, ahol protestánsok, katolikusok és zsidók (Magyarországról Herskovits Fábán /1907–1982/, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija vett részt az összejöveten) együtt ültek és gondolkodtak azon, hogy mik voltak a keresztény „okai” a zsidóellenességnek. A tanácskozáson tízpontos felhívást tettek közzé a keresztény egyházakhoz, mely Magyarországra is eljutott.⁶

Feltűnő volt az, hogy – míg katolikusok már részt vettek az említett Seelisberg-i konferencián – Magyarországon semmiféle reakció nem volt katolikus részről, a közeledés további lépései is a – mint a nemzetiszocialista múlt „örököséhez”, a múltat felvállaló, ám azt jóvátenni, meghaladni akaró – Német Szövetségi Köztársasághoz kötődtek. 1952-ben Rupert Angermair (1899–1966) katolikus morálteológus kijelentette, hogy a kárpótlás során a zsidó leszármazottakat előnyben kell részesíteni a háborús áldozatok kárpótlási listáján. Ez volt az az év is, amikor Németország (illetve az NSZK) és Izrael megállapodott a jóvátételről (a teljeskörű diplomáciai kapcsolatfelvétel csak 1965-ben történt meg a két állam között), azaz arról, hogy a náci bűnök (mintegy) kompenzálásaként a német állam fizet a zsidó államnak. Ezek a lépések a zsidó államban óriási indulatokat váltottak ki, illetve korbácsoltak fel: a kormányzó baloldal jobboldali ellenzéke folyamatosan támogatta ezért Ben Gurion (1886–1973), illetve később Levi Eshkol (1895–1969) munkapárti kormányát.

A német katolikusok *Freiburger Rundbrief* címmel folyóiratot hoztak létre kifejezetten a katolikus-zsidó megbékés elősegítésére. Darmstadtban evangélikus Mária-nővérek tartottak engesztelő pénteket, és a német evangélikus szinódus 1950-ben bűnvallomást is tett. Az evangélikusok odáig is elmentek, hogy kongresszusi határozatban szólítottak fel arra, hogy távozzanak a vezető állami állásokból azok, akik részt vettek a zsidóüldözésekben.

A katolikus-zsidó kapcsolatok javulása egyértelműen XXIII. János pápa (1881–1963) fellépésének köszönhető, a Nostra Aetate nyilatkozat keletkezés-története Jules Isaac (1877–1963) a keresztény-zsidó kapcsolatokat szívügyének tekintő francia zsidó történész és a pápa kapcsolatából is magyarázható. Isaac egyébként már 1949. októberében próbálkozott az akkori pápánál, XII. Piusznál azzal, hogy a katolikus-zsidó kapcsolatok megjavításának szükségességét, ennek konkrét lépéseit 18 pontos listában foglalta össze. Akkor nem járt sikerrel, azonban János pápa receptívebbnek bizonyult. Ezek után készítette el Augustin Bea bíboros (1881–1968), a Keresztény Egység Titkárság vezetője azt az iratot 1960

⁶ Lásd erről Majsai Tamás tanulmányát: *Szemponatok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához*. In: <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm> (Letöltés ideje: 2021. október 21.) (A továbbiakban: Majsai)

szeptemberében, amely a keresztény-zsidó kapcsolatokról szólt. A pápa egyéb „engedményeket” is tett: 1959-ben törölte a nagypénteki liturgiából a zsidókra sérelmes kitételeket (könyörgés a hitszegő zsidók megtéréséért), 1963-ban – immár a zsinat alatt pedig – a Vatikán felvette a kapcsolatot a Zsidó Világszövetséggel. A vatikáni-izraeli kapcsolatok is fejlődésnek indultak, VI. Pál pápa (1897–1978) 1964 januárjában Szentföldre látogatott, ahol zárandokútat tett, és bár Izrael nevét ki sem ejtette, mégis csak megtört a jég: ellátogatott a zsidó államba. A teljes diplomáciai kapcsolatfelvétel a felek között 1993-ban történt meg; a párbeszéd folyamata pedig azóta is tart.

Katolikusok és zsidók Magyarországon 1945 után

Míg – globálisan tekintve – a világon a keresztény-zsidó kapcsolatoknak legalább volt előtörténete, Magyarországon még ez az előtörténet is lefagyott. Bár a Seelischberg-i téziseket Bereczky Albert püspök – véleményezés okán – köröztette az ország református lelkészei között, a zsidókkal való ambivalencia azért megfigyelhető volt. A keresztény egyházak még mindig „zsidómisszióban” gondolkodtak, a katolikus püspöki kar hivatalos találkozóin pedig a zsidóságból áttértek problémáival és hasonló ügyekkel foglalkoztak a leginkább, de az alapproblémával, tehát azzal, hogy mi vezethetett a Vészkorszakhoz, ennek milyen katolikus komponensei lehettek, nem igazán keltette fel az érdeklődésüket.⁷ Ugyanakkor a gyűléseken időnként visszatértek a zsidóellenes klisék, a baloldal és a zsidóság azonosítása, valamint a zsidósággal történtek relativizálása, a felelősség elhárítása is megfigyelhető volt.

A magyar katolikus püspöki kar háború utáni első konferenciáján – 1945. május 24-én, az Actio Catholica dísztermében – a zsidóság a hazai németiség sorsával kapcsolatosan került szóba, amikor is a katolikus püspöki kar tiltakozott a tervezett deportálások ellen. „...Lehet, hogy a németek elleni gyűlölet hangulatában egyesek ezt a beadványt rossz néven vették, de amit megtettünk a zsidókért, azt meg kellett tennünk német híveinkért is...” – jelentette ki Grösz József kalocsai érsek (1887–1961).⁸ Ez a típusú megszólalás a Vészkorszak után közvetlenül nem nagyon volt szerencsés, mint ahogyan az sem, ahogyan Szekfű Gyula nagyobb kereszténydemokrata aktivitásra felhívó levelére reagáltak, ahol is (ezzel

⁷ *A Magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949 és 1965 között.* Budapest: METEM. II. kötet, 2008. 1460. (A továbbiakban: MKPKT 2.)

⁸ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Válogatta, bevezette, sajtó alá rendezte: Beke Margit. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2015. Jelen vannak: Grösz József kalocsai, dr. Czapik Gyula egri érsek, Shvoy Lajos székes- fehérvári, dr. Pétery József váci, Mindszenty József veszprémi, Kovács Sándor szombathelyi, dr. Hamvas Endre csanádi püspök, Kelemen Krizosztom pannonhalmi főpápa, dr. Drahos János esztergomi és Pokorny Miklós győri káptalani helytartó. (A továbbiakban: MKPKT 1). L. MKPKT 1/64.

kapcsolatban) a magyar zsidóságra vonatkozóan dehonesztáló kijelentések is elhangoztak.⁹ A püspöki kar ezen kívül még párszor foglalkozott 1949 előtt zsidó ügyekkel, főleg a zsidó áttértek (a „keresztény zsidók”) problémáival, illetve hogy ne kelljen az érintetteknek kétszer is megjelenniük a zsidó vallási „hatóságnál”, a Rabbínátuson, és ott bejelenteni a kikeresztelkedést, a közösség elhagyását.¹⁰ Erre a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium ígéretet tett.

1945 májusának végén vatikáni iniciatívára induló ökumenikus (katolikus-protestáns) kezdeményezés is történt. Ekkor Tóth. K. János szentszéki referens kapcsolatba lépett Radicsics Elemér (1884–1972) külügyminisztériumi miniszteri tanácsossal, aki Radvánszky Albertet (1880–1963), a Magyarországi Evangélikus Egyház egyetemes felügyelőjét nyerte meg az ügynek.¹¹ A kezdeményezést protestánsok dominálták (ennek a katolikusok nem örültek), míg a zsidóságot zavarata az egész szerveződésben megjelenő keresztény teológiai-ideológiai tartalom. A katolikus püspöki kar nagy fenntartásokkal volt az ügy iránt, az 1946. április 2-i püspökkari konferencián még az is elhangzott, hogy: „először a zsidók állítsák le saját körükben a gyűjtogatókat. A zsidók maguk ítéljék el azokat, akik az emberi jogok ellen vétének. Addig, míg ez meg nem történik, nem lehet semmit sem tenni, mert megbotránkozónak még legjobb híveink is.”¹²

Végül is Grösz József kalocsai érsek és Mindszenty József bíboros-hercegprímás (1892–1975) tartózkodása miatt nem lett semmi a közös fellépésből. Ugyanakkor Radicsics Elemér és Radvánszky Albert megalakította a Társadalmi

⁹ „II. Nem hajlandó a múltban érdemeket szerzett embereket kivégezni, csak azért, mert nem tetszenek azoknak, akikkel a múltban szemben álltunk, és tulajdonképpen ma is szemben állunk. Gondol itt Mihalovicsra, Nyisztorra, Közi-Horváthra, Tóth Lászlóra. Az antidemokratikus beállítottság vádjá mind a négyükkel szemben nevelés és teljesen légből kapott. Viszont a náciizmussal és ennek magyar kiadásával senki sem állott élesebb ellentétben, mint Közi-Horváth, Nyisztor és Tóth László. Azt is tudja mindenki, hogy a Sztójay-kormány zsidóellenes intézkedéseiben nem volt részük. Azt viszont, hogy fajtájukat jobban szerették, mint a zsidókat, és ennek kifejezést is adtak, senki rossz néven nem veheti tőlük. Ha ez antiszemitizmus, akkor ő is antiszemita volt, az ma is, és az lesz a jövőben is, jobban, mint valaha. Mert zsidó honfitársaink a közelmúlt eseményeiből semmit sem tanultak. Mai szereplésük mindenre jó, csak arra nem, hogy megkedveltessék magukat. Azért sem ítélheti el nevezetteket, mert antikommunisták voltak...” (Lábjegyzetek nélkül.). L. MKPKT 1/66.

¹⁰ MKPKT 1/134–5. és 1/150.

¹¹ L. Majsai

¹² Ezt helyeslőleg tudomásul vették. L. Uo. 144. Érdekes még, hogy az 1947. február 25–26-i püspökkari konferencián Hamvas Endre csanádi püspök felvetette az ún. fasiszta könyvek ügyét, hiszen „sok kiváló katolikus mű” került a tiltólistára: „Népellenesnek és fasisztának nyilvánítanak a zsidóság gazdasági és szellemi magatartásával szemben ejtett minden jogos kritikát, hasonlóképp a szovjet, illetve a kommunizmus ellen tisztán szellemi fegyverekkel folytatott harcot. Nem veszik figyelembe, hogy a kommunizmust mi közvetlenül az 1919-i szerepléséből ismertük meg, amikor tilos volt a nemzeti zászló, a himnusz, a vallás-oktatás, amikor valóságos keresztényüldözés folyt.” L. MKPKT 1/223–224.

Megbékélés Tanácsát, mely hivatalosan 1946. április 18-án jött létre.¹³ Mivel Mindszenty nem csatlakozott, a résztvevő református, evangélikus és unitárius egyházi vezetők (köztük Ravasz László püspök úgy döntöttek, hogy a szervezetet ne egyháziak fémjelezzék, mert minden bizonnyal nem akarták azt, hogy az egész kezdeményezés egyfajta „zsidó-protestáns” szerveződésként jelenjen meg a külvilág előtt. A szervezet végül 1947. szeptember végén kimondta feloszlását. A katolikus püspökkari konferencián, 1947. december 10-én esett szó Radisics Elemér azon javaslatáról, mely egy katolikus bizottságot javasolna (később ez még előkerül) az antiszemitizmus leküzdésére, mely bizottságnak az elnöke lenne (a javaslat szerint) a püspöki kar egy tagja.¹⁴ Mindszenty megküldte a javaslatot Hamvas Endrének (1890–1970), aki egyetértett Radisics felvetésével, meg azzal is, hogy az antiszemitizmus növekszik a világban. A püspöki kar először beszélt ilyen formában a Seelisberg-i konferenciáról, Hamvas ezt – aki a testület egyfajta a zsidósággal kapcsolatos referenseként működött – „komoly megmozdulásnak” nevezte. Idézve a konferencia megállapításait, elmondta azt, hogy mindenki hatása alatt van annak a katasztrófának, mely a zsidósággal történt, és ezzel kapcsolatosan „súlyos”, „nagy” és „sürgős” feladatok vannak. Először hangzott el az, bár idézve, hogy „helytelen fogalmak és szerencsétlen kifejezések” csúsztak be a keresztény hitoktatásba, melyek „hozzájárulhattak” a gyűlölet felkeltéséhez. A magyar katolikus püspöki kar egyetértett azzal, hogy amikor az antiszemitizmus ellen küzdenek, a keresztényellenes hullámokat is gyengítik. Amikor a zsidóság számára kérnek „reparációt” (lásd a Seelisberg-i konferencia 5. számú bizottsági jelentését), „ugyanakkor a magunk követeléseinek alapját is erősítjük a reparációra elvett vagyonságainkért”.¹⁵ A püspöki kar helyeselte azt, hogy a különböző vallások külön tanácsot alakítsanak (így dogmatikai szempontból nem lesznek feszélyezve). Felmerült az is, hogy az eredetileg a zsidó származású katolikusok védelmével foglalkozó, az 1930-as évek végén megalakult Magyar Szent Kereszt Egyesület segítségével történjék meg a magyar katolikus bizottság megalakítása (vagy legalább egy-két tag képviselje magát). A testület kifejezte azt, hogy Radisics helyett inkább egy Budapesten lakó prelátust tartana jobbnak elnöknek. A vita során a hajdúdorogi püspök kijelentette, hogy hiába kér bocsánatot a kereszténység, ha megteszik, „akkor is ütni fognak bennünket”. A kalocsai érsek pedig kifejezetten arról ejtett szót, hogy ez csak akkor működhet, ha a zsidóság biztosítékot ad arról, hogy „a zsidók gazságai a kereszténység ellen megszűnnek.” Hamvas Endre erre azt mondta, hogy már Seelisbergben is beismerték a zsidóság hibáit, és ő maga szegedi előadásában kijelentette, hogy a zsidók hibáinak megállapítá-

¹³ L. Majsai.

¹⁴ L. MKPKT 1/362–364. Hasonló bizottságot hoznának létre más felekezetek is, és egy-egy tagot küldenének az országos tanácsba, mely kiküldöttével kapcsolódna bele a nemzetközi tanácsba.

¹⁵ L. MKPKT 1/363.

sa még nem antiszemitizmus. Hamvas Endre szerint – és ekkor vitába szállt az egri érsekkel – nem elég az, ha a Szent Kereszt Egyesület foglalkozik az üggyel. A püspöki kar több tagja a kereszténység védelmében szólalt fel, Mindszenty bíboros pedig kijelentette, hogy „az igazság miatt meg kell állapítanunk nemcsak azt, ami a decalogussal [Tízparancsolattal – NA] velük szemben történt, de azt is, ami most történik a zsidóság részéről keresztényekkel szemben.”¹⁶ Végül a püspöki kar úgy határozott, hogy az ügyet „átteszik” a Szent Kereszt Egyesülethez (melynek protektora a csanádi püspök), hogy „az igazság mindkét fele jöjjön ki ezen Tanács révén, minden megnyilatkozásban.”¹⁷ Nyilvánvaló ebből a vitából is, hogy hiába jutottak el a Vészkorszak tényei a legfőbb magyar katolikus grémiumhoz, a szemléletet jelentősen befolyásolta a hagyományos keresztény antijudaizmus, illetve ennek a magyar történelemre „adaptált” jobboldali-konzervatív felfogása is, amely (és ez többször is előkerült a grémium tanácskozásain) a zsidóságban egységes és keresztényellenes kollektívumot látott, a Galilei-körtől a kommunistáig. Triviális az a tény, hogy a zsidóság nem volt egységes, és még a Vészkorszak után is megosztották politikai és társadalmi kérdések. Jó példa erre, hogy az egyik magyarországi baloldali-szocialista cionista csoport (a Mapajhoz tartozó Haovéd mozgalomról van szó) orgánuma zsidó egyházi személyiségeket is bírált, így Hevesi Ferencet, a Dohány-utcai zsinagóga főrabbiját is (1898–1952) – a koalíciós időkben, 1946 májusában –, mert (szerintük) egyházi földeket követelt vissza.¹⁸ Ráadásul a konzervatívok és radikálisok ellentétei megjelentek a zsidó szervezeteken belül is. A Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) és intézményei balratolódása való reakcióként 1948. január 20-án megalakult a szövetség „vallásellenes” politikáját ellenző, „régivágású” cionistákból álló „Löamáán Cion” (szó szerinti jelentése: „Cionért”, de Cionista Munkaközösség néven jelentek meg) csoport, melynek olyan rabbi tagjaik voltak, mint a már említett Herskovits Fábián vagy Richtmann Mózes (1880–1972).¹⁹

¹⁶ L. MKPKT 1/364.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Dr. Hevesi Ferenc főrabbi földbirtokot igényelt a magyar zsidóság részére (ti. a „múlt heti” országos zsidó értekezleten): „Nem kell nekünk a magyar paraszt földje. Egy morzsányi, egy maroknyi sem belőle, papok javára... A főtisztelendő vezérőrnagy úr beszédéből pedig megerősítve látjuk ama felfogásunkat, hogy a zsidóságnak ma már igen kevésbé van szüksége hitközségekre, annál inkább azonban népközösségekre. Olyan közösségekre, amelyek a zsidó nép igazi arcát mutatják meg s amely nem a máséból akar mások számára, de az önmaga hasznára gazdagodni. Hevesi főtisztelendő úrnak pedig azt ajánljuk, hogy lelkes és heves asszimilációs törekvéseiben ne Mindszenty hercegprimást válassza mintaképéül, ha pedig ezt teszi, akkor ne a zsidóság nevében nyilatkozzék meg”. L. Kastner Zoltán: „Megdőböntő”. *A Haovéd Szava*, 1946 május 17. 3. l. In: Beit Lohamei Ha-Getaot (Ghetto Fighters Archive), Izrael.

¹⁹ A Löamáán Cion alakuló ülése 1948 január 20.-án volt. L. Új Élet, 1948 január 22. 5–6. Az egyesület megalakulásának indokolása ugyanitt jelent meg: „A magyarországi cionizmus régi vezetői és veterán hívei és a Magyar Cionista Szövetség mai vezetői között, a következő kérdésekben, már hónapok óta nézeteltérések voltak: a pártok szellemét kifogásolták, az

Bereczky Albert (1893–1966) nagyhatású református lelkész (később 1948-tól a Duna melléki református egyházkerület püspöke) és országgyűlési képviselő 1948. február 26-án új szervezetet hozott létre, a seelisbergi szellemben: a Keresztények és Zsidók Nemzetközi Tanácsának Magyar Tagozatát. Ezzel kapcsolatosan a szervezet alelnöke arra kérte a püspöki kart, hogy „bizalmas körlevélben” forduljon a plébániákhoz, hogy jelentsék mindazt, amit csak „az antiszemitizmus jelenségével kapcsolatban észlelhetnek”, így egy értékes anyag kerülhetne a bizottság kezébe. A püspöki kar 1948. március 18-i ülésen foglalkozott a problémával²⁰, ám Hamvas Endre csanádi püspök megjegyezte, hogy akik a hibákat elkövették, nem mint keresztények követték el, „viszont a zsidók 50 éven át a keresztények ellen dolgoztak”.²¹ Ezért – több hozzászólás után – úgy döntöttek, hogy elhárítják a megkeresést, ugyanakkor Ibrányi Ferenc pápai kamarás, egyetemi tanárt delegálták a Katolikus Tanácsba.

Tehát különböző felekezeti bizottságok (vagy albizottságok) keretében működött a szervezet, és részt vettek a freiburgi nemzetközi keresztény-zsidó konferencián is 1948 júliusában. Tevékenységét azonban megpecsételte az, hogy a Keresztény-Zsidó Nemzetközi Tanács nem integrálta a magyar tagozatot: kitérő választ adott a jelentkezéseikre. 1949. december 5-től Keresztény-Zsidó Együttműködés Bizottságaként dolgoztak, aztán 1950. októberétől – immáron kihagyva a zsidó és keresztény szavakat a névből – Felekezeti Bizottságként. Később az egész tevékenység sorsa megpecsételődött Radisics Elemér kitelepítésével.²² A katolikus püspöki kar sem volt érdekelt a dialógus kezdeményezésében: 1950. február 16-i tanácskozásán elutasították Radisics Elemérnek azt a beadványát, melyben a „zsidó-keresztény megbékélés katolikus albizottságához” kért a katolikus egyháztól tagokat.²³ A jegyzőkönyv szerint a „...püspöki kar azonban tagot nem delegál, mert

ifjúság vallástalan nevelését helytelenítették, számonkérték a kulturális tevékenységet, elégedetlenek voltak a más zsidó intézményekkel szemben tanúsított politikai vonalvezetéssel. A régi cionisták azt kívánták a Szövetség elnökségétől, hogy ezeket a sérelmeket orvosolják. Mivel ezt a kérést nem teljesítették, kedden este, a Chevra Kadisa dísztermében alakuló gyűlést hívtak össze, amelyen nagyszámú közönség jelent meg”. A Cionista Munkaközösség később hachsarát is szervezett 16 és 24 év közötti fiatalok számára. L. *Új Élet*, 1948. február 12. 7. 9.). A Cionista Munkaközösség ezen kívül több nagygyűlést is tartott a Chevra Kadisa dísztermében (*Új Élet*, 1948. július 15. 29. 15. és július 22. 30. 12.). A Cionista Munkaközösségnek volt VII. kerületi alapszervezete is.

²⁰ MKPKT 1/391–392.

²¹ MKPKT 1/391.

²² L. Majsai

²³ Feltételezhető jelenlévők: Grósz József kalocsai érsek elnöklete alatt Czapi Gyula egri érsek, Shvoy Lajos székesfehérvári, Dudás Miklós hajdódorogi, Pétery József váci, Hamvas Endre csanádi, Kovács Sándor szombathelyi, Papp Kálmán győri és Badalik Beralan veszprémi megyéspüspök, valamint Rogács Ferenc pécsi koadjutor püspök, Drahos János esztergomi érseki általános helynök, Barót Mihály szatmári püspöki helynök, Pintér László nagyvárad apostoli kormányzói helynök, Sárközy Pál pannonhalmi kormányzó apát.

magában a magyar bizottságban olyan tagok vannak, akik az Egyházat támadják, és elég gondot okoz nekünk ma a keresztény védelem.” Ugyanakkor az ellen nem emelt kifogást a püspöki kar, hogy tagokként szerepelhessenek az albizottságokban katolikus papok.

A magyarországi kapcsolatok alakulását alapvetően határozta meg ettől az időszaktól kezdve az, hogy a kommunista hatalomátvétel után nem önálló felekről beszélhetünk, hanem állami kontroll alatt létező felekezetekről, ahol a majdani (és elvárta) dialógus résztvevőinek egy része állambiztonsági ügynök is volt. Nem hogy nem volt szabad dialógus sem, de ennek a korábbi, kezdeti fázisait is olyan események befolyásolták, melyek egészségesebb, demokratikusabb politikai fejlődés esetében elő sem fordulhattak volna. Olykor zsidó részről is érkeztek bizarr reakciók, így Mindszenty József hercegprímás letartóztatását szélsőséges hangnemű zsidó hitközségi (ortodox és neológ), valamint cionista szövetségi nyilatkozat követte.²⁴ A zsidó hitközség vezetői (leginkább Stöckler Lajos, 1897–1960) pedig elhárították azt a közös fellépési tervet, melyet a kitelepítések alkalmával kezdeményeztek protestánsok, holott a kitelepítések ügyében a zsidó csúcsszervezet, az állami nyomásra létrejött Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) vezetői igyekeztek jóindulattal eljárni és segíteni a bajbajutottakon, valamint Stöcklert 1953 elején az ÁVH letartóztatta.²⁵ A felek közötti teljes megmerevedés külső okok miatt is bekövetkezett, a vatikáni Szent Officium 1949. évi határozata a kommunistákkal való mindennemű együttműködést megtiltott. Ezt – többek között – a Mindszenty per is motiválta: ebben az esetben pedig ez azt jelentette, hogy az államtól függő felekezetek egyik legnagyobbika, a katolikus egyház szinte háborús viszonyba került magával az államhatalommal,

Feltételezhető távolmaradó: Tost Barnabás kassai káptalani helynök, rozsnyói apostoli kormányzó. L. MKPKT 2/ 165.

²⁴ „Aggodalommal figyeltük, hogy mindazok, akik a magyar zsidóság szörnyű tragédiájának előkészítői és tevékeny résztvevői voltak, Mindszenty érsek mögé húzódva újabb Auschwitzot terveztek. Láttuk, hogy a nyilas és hitlerista elemek, a demokrácia, a nép, az emberi egyenlőség, a felekezeti egyenjogúság, a vallásszabadság minden ellensége Mindszenty vezetése alatt körmenetekben, templomi szöszékeken és vallásos összejöveteleken is szítják az antiszemizmust, gerjesztik a zsidógyűlölet még ki nem aludt tűzét, és így a még megmaradt magyar töredék zsidóság életére törnek. ... Éppen ezért a magyar zsidóság nagy megnyugvással fogadta Mindszenty letartóztatását. A magyar kormány ezzel az intézkedéssel nemcsak a magyar, hanem az egész kelet-európai zsidóság jó sorsát veszélyeztető pogrom-központ fejét juttatta megérdemelt helyére. ... A magyarországi zsidóság felelős vezetői felhívják az amerikai és nyugat-európai testvér-szervezetek vezetőit, hogy informálják az érdeklődőket, a sajtót, a közvéleményt és nem utolsósorban vezető hittestvéreinket a valóságnak megfelelően. Közzöljük, hogy Mindszenty és a köréje gyűlt fasiszta, antiszemita erők a magyar és kelet-európai zsidóság életére törtek, azokkal a volt magyar politikusokkal szöveteztek (Horthy és társai), akik felelősek a magyarországi zsidóság többségének elpusztításáért.” A nyilatkozat teljes szövege az MDP Titkársági iratok (Rákosi titkárság) között található (MOL, KS276/65/356/2021). A nyilatkozat összefoglalója megjelent az *Új Élet*, 1949. január 27-i számának vezércikként. Idézi: Kovács András: Magyar zsidó politika. *Múlt és Jövő*, 2003/4. 20.

²⁵ Uo.

melyet annak zsidó eredetű tagjai miatt is bizalmatlanul szemlél, és amely államhatalomhoz amúgy a hivatalos zsidó vallási vezetés megpróbált maximálisan lojális lenni. A Szovjetunió érdekszférájába tartozó országokban a zsidó világgal való kapcsolatok befagyasztása, a cionista mozgalom beszüntetése (és üldözése), az Izraellel való kapcsolatok szinte minimumra való csökkentése szintén nem szolgálta azt, hogy a magyar zsidóság érzékelhesse a külföldi, főleg Nyugatról érkező szabadabb szellemi hatásokat. A két felekezet, a katolikusok és zsidók vezetésének szinte minden lépéséről tudott a magyar állambiztonság, nem csak katolikus vezetők (mint például Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó, 1912–1972, azaz „Kékes Pál” fn.ügynök), de hitközségi elnökök, Sós Endre („Sipos” fn.néven, 1905–1969) és Seifert Géza („Sárosi” fn.ügynök, 1906–1976) is folyamatosan tájékoztatták a magyar szerveket felekezetük belső ügyeiről. A kádárista állam némileg ugyan enyhített a szorításon. (Az 1958. júliusi MSZMP határozat szerint a vallás elleni harcot a politikai érdekeknek kell alárendelni, és szétválasztották a vallás elleni küzdelmet a „klerikális reakció” elleni harctól.) De az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet a fontosabb egyházi állások betöltését állami hozzájárulástól tette függővé: a kontroll tehát nem csökkent.

Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) által ellenőrzött élet – a zsidóság tekintetében – még számos egyéb restrikciónak is alá volt vetve, A rabbisági szabályzat 25. paragrafusa szerint rabbi nem szónokolhat az államrend ellen (1952), a katolikus egyházra is vonatkoztatott (és már említett) 1957. évi 22. törvény pedig az Elnöki Tanács hozzájárulásától tette függővé a MIOK és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) vezetőinek kinevezését, míg a Rabbiképző Intézet és a felekezeti középiskola igazgatójának kinevezéséhez „csak” az ÁEH egyetértése volt szükséges. 1960 augusztusában az ÁEH nyomására újjáalakították a Rabbiképző intézőbizottságát, a három tagból kettő ügynök volt, míg a harmadik elkötelezett híve az állampártnak.²⁶

Az 1960-as évek

Az 1960-as évek a Vatikán és Magyarország lassú közeledéséről is szólt. A kapcsolatok rendezését a magyar fél is akarta, bár a Mindszenty-ügyet kivették a tárgyalások pontjai közül, annyira nagy volt ebben az egyet nem értés a felek között. Békés Csaba történész szerint a magyar kormány az amerikain keresztül is próbálta elérni a kapcsolatok rendezését,²⁷ de ehhez az is kellett, hogy a Vatikán pragmatikusabb

²⁶ Kovács András: Körbekerítve. Scheiber Sándor utóvédharcai. In: *Papírhíd – Tanulmányok Scheiber Sándor születése századik évfordulójára*. Budapest: Logos, 2013. 349–358.

²⁷ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. Budapest: Osiris Kiadó, 2019. 199–200.

állásontról tegyen tanúbizonyságot. XXIII. János pápa²⁸ *Mater et magistra* enciklikája (1961. május 15-én adták ki) bizonyos békevágyat is feltételezett a szovjetekről, amely megkönnyítette a közeledés légkörének a megteremtését.²⁹ A pápa 1963. júniusi halála után utóda, VI. Pál is folytatta elődje reformpolitikáját. Agostino Casaroli bíboros (1914–1998), a Vatikán meghatározó diplomatája ebben az időszakban és Prantner József (az ÁEH akkori elnöke, 1911–1975) 1964. szeptember 15-én megkötötte a megállapodást a Szentszék és Magyarország között. Ezzel lehetővé váltak a püspöki kinevezések, de előzetes állami hozzájárulás kellett ezekhez, és fel kellett esküdni a Magyar Népköztársaság alkotmányára. A pártvezetés engedélyezte magyar püspököknek a II. Vatikáni Zsinatra történő kiutazását, de arról gondoskodott, hogy olyanok is kiutazzanak, akik pontos tájékoztatást adnak számukra a fejleményekről. Bár a magyar kormány számára a szerződés nagy siker volt, a magyar katolikusok közül sokan érezték úgy, hogy helyzetük rendezettebbé, ha úgy tetszik legálisabbá vált a korábbi évekhez képest.

Nemrégien olyan új állambiztonsági dokumentumok kerültek elő, melyek azt bizonyítják, hogy a kádári Magyarországon is megjelent az a jelenség, amelyet a párbeszéd szóval lehetne a leginkább körülírni. Erre eddig egyetlen komoly forrásunk volt, Kis György katolikus pap (a korban: bakonyszentlászlói plébános, /1914–2005/) önéletrajza tartalmazott már ezzel kapcsolatban bizonyos részleteket.

E kísérletekről az állambiztonságot tájékoztató ügynökök adtak hírt, akik mindenről beszámoltak, amit csak megtudtak. „Xavér” ügynök – civilben Benoschofsky Ilona (1913–1997, a Zsidó Múzeum igazgatója 1963 után) – azt jelentette a BM III/III/2-a osztályának (a főcsoportfőnökségen ez az osztály foglalkozott az egyházakkal) 1963. május 22-én, hogy Bakonyi (Károly Gyula) egri plébános (1915–1983)³⁰ látogatást tett Sós Endrénél, a magyar (benne a budapesti Budapesti Izraelita Hitközség) zsidóság (MIOK) vezetőjénél, majd – Sós utasítására – kinyitották a plébánosnak a múzeumot, így vele is találkozott.³¹ Bakonyi későbbi tevékenységéről „Krausz” néven Bt. dossziét őriznek (ez egyfajta ügynök dosszié) az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), ebből kiderül, hogy – saját elmondása szerint – zsidó származású volt. Kapcsolattartóinak elmondta,

²⁸ Hatos Pál fontos tanulmánya az Ostpolitik kulturális dimenzióira világít rá: Keleti politika – Nyugati gyökerek. A vatikáni Ostpolitik kulturális kontextusa. *Pro Minoritate*, 2014 Tél, 23–39.

²⁹ Másik híres enciklikája, a *Pacem in terris* (1963. április 11.) is túllépett a korábbi kereteken, hiszen a kléruson és a keresztényeken kívül „minden jóakarátú embert” megszólított.

³⁰ Bakonyi Károly Gyula 1915. október 16-án született Budapesten, 1947. november 9-én szentelték pappá. A minorita rend tagja 1950-ig, segédlelkész az egri, (a régi és jelenlegi minorita) Szent Antal plébánián, adminisztrátor ugyanott 1958-tól, érseki tanácsos 1970-ben. 1983. szeptember 24-én hunyt el. L. *Az Egri Főegyházmegye schematizmusa az 1975. szentévből*. Egri Főegyházmegyei Hatóság, Eger, 1975. 58.

³¹ Jelentés. Budapest, 1963. május 22. L. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) „Xavér” M-37478

hogy az egyre erősebb antiszemitizmus miatt jelentkezett 1938-ban a teológiára, majd lépett be a minorita rendbe. 1946-ban szentelték pappá, majd a szerzetesrendek feloszlata után az egri egyházmegye vette át világi papként. A Brezanóczy Pállal nagyon jó kapcsolatot ápoló és több nyelven tudó intelligens papot a Heves megyei állambiztonsági osztály 1954 óta „szervezkedés és hírszerzés gyanúja” miatt tartotta „feldolgozás” alatt. Megpróbálták ekkor beszervezni, de az „előfordult atrocitások miatt” ellenállt.³² A fordulatra 1965 nyarán került sor, majd 1967-ben a „Patrióták” akciótér keretében beszervezték: ez volt az a magyar állambiztonsági akció, melynek során ügynököt „telepítettek” (mégpedig őt) a vatikáni magyar gyóntató pozíciójába. Ugyanakkor Bakonyi javára írható az, hogy ebből a szerepéből (relative) rövid időn belül kihátrált.³³

A másik fél, Benoschofsky Ilona érdekes figurája volt a magyar zsidó közéletnek: a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatát vezette, majd 1953. március 1-én őrizetbe vették, de augusztus 6-án kiszabadult. Cionista tevékenységgel vádolták, letartóztatása pedig a Joint korábbi működésével kapcsolatos koncepció vizsgálatával állt kapcsolatban.³⁴ Egy 1953-as belbiztonsági dokumentum (1953. július 18.) szerint az I/2-es osztály már ekkor megpróbálta beszervezni. Ekkori beszervezettségét nem lehet biztosan tudni, de az biztos, hogy 1957 januárjában már bizonyíthatóan ügynök volt.³⁵ A Zsidó Múzeum igazgatójaként – és a Sós Endre hitközségi elnök nyomására eltávolított Grünwald Fülöp (1887–1964)³⁶ utódaiként – sok információhoz hozzájutott, benne volt a rendkívül korlátozott felekezeti nyilvánosság életében. Ugyanakkor összetett személyiség volt, kétségkívül intelligens és értelmes, valamint ügyesen palástolta valódi intencióit: a Pesti Péter nevű fn. (fedőnevű) ügynök (amúgy az *Új Élet* című felekezeti lap egyik újírója) egy 1962. novemberi jelentésében – ahol is a Síp utcai zsidó hitközségi vezetést „megbízhatókra” és „cionistákra” osztotta fel – őt – Steiner Marcell (MIOK alelnökkel),

³² Összefoglaló jelentés. 1967. október 23. BM III/I-4-K.alosztály. Az iratot Keszthelyi László r.őrnagy főoperatív beosztott láttamozta, de aláírta még Földes György rendőr őrnagy (osztályvezető) is. L. ÁBTL 3.2.1.Bt-1120/2. „Krausz”.

³³ 1965 nyarán beadott útlevelekérelmének intézése ürügyén a megyei „elvtársak” ismét foglalkoztak vele. Kérését teljesítették, a kapott útlevelet a minorita rendi központ felkeresésére „hasznosította”. Hazatérése után részletes és pozitív hangú szóbeli tájékoztatást adott római tapasztalatairól. L. ÁBTL 3.2.1.Bt-1120/2. „Krausz”.

³⁴ Egy dokumentum szerint a Péter Gábor üggyel kapcsolatban vették őrizetbe. L. ÁBTL VII/13 V-101890 Budapest, 1981.május 19. Feljegyzés.

³⁵ L. ÁBTL Groszberg Ervin és társai. V/116/663/1.és M-37478 Munkadoszcié. “Xavér”

³⁶ Grünwald Fülöp tanár és történész soproni születésű volt és a Kasztner-ügyben nagyon fontos szerepet betöltő Grünwald Malkiél testvére. Scheiber Sándorral együtt 1959-től haláláig a Magyar-Zsidó Oklevéltár több kötetét adták ki, mely utoljára 1938-ban jelent meg. A kötet kiadását a Conference on Jewish Material Claims against Germany támogatása tette lehetővé, és Grünwald halála után is folytatódott az újabb kötetek megjelentetése 1980-ig.

Schweitzer József akkori pécsi főrabbi (1922–2015), Dr. Geyer Artúr főrabbi és Grünwald Fülöppel együtt – az utóbbi csoportba osztotta be.³⁷

A már említett beszélgetés során – melynek apropója az volt, hogy Bakonyi plébános arra hivatkozott, hogy könyvet szeretne írni és ehhez folytat anyaggyűjtést, arra hivatkozott, hogy a magyar zsidó történelem, a vallás és a „fasizmus” története iránt érdeklődik, ám azt is leszögezte, hogy ő nem „békepap”, ahogyan az egyházon belül nevezték a rendszerrel együttműködő klerikusokat a papi békemozgalom nyomán. A plébános önkritikusan jegyezte meg, hogy „*a katolikus egyház nem tett meg mindent, ami hatalmában lett volna az üldözés ellen, ellenkezőleg szította a gyűlöletet. A jelenlegi pápa kezdeményezése között a zsidósággal szemben is békét hirdet.*”³⁸ Fontos megjegyeznünk azt, hogy (az egyébként szintén ügynöki szerepet is betöltő) Sós viszonylag nyitottan viszonyult a megkereséshez, a másik pedig, hogy nem belföldi szempontok látszanak tükröződni a pap szavain: egészen nyilvánvalóan a személyes élettörténete mellett vatikáni hatások, illetve az ezt közvetíteni képes Brezanóczy feltételezett útkeresése befolyásolhatta (pozitívan) fellépését. Az államvédelem, amely operatív szempontból „értékesnek” tartotta a jelentést, „természetesen” felszólította „Xavér” ügynököt, hogy legközelebb arról beszélgessen Bakonyi plébánossal, hogy mi a politikai állásfoglalása és milyen kapcsolata van a többi egyházzal.

Brezanóczy Pál és Bakonyi Gyula szerepe amúgy egyedülálló a kezdődő katolikus-zsidó kapcsolatfelvételnél, mert Bakonyi többször is képviselte az egyházat a zsidóság helyi, egri mártírmegemlékezésein. Az *Új Élet*, a magyar zsidóság hivatalos lapja két ilyen részvételtől számol be, először 1964. június 7-én az egri temetőben lévő mártíremlékműnél való megemlékezésről (ahol Dr. Máté Miklós főrabbi és Dr. Seifert Géza MIOK-alelnök beszéltek a Hazafias Népfront képviselője mellett), másrészt pedig 1967. július 2-án, szintén ugyanott. Az első alkalommal a plébános „tolmácsolta” a katolikus egyház és Brezanóczy részvétét, míg a második esetben – Székely Endre hitközségi elnök, Weisz Dávid gyöngyösi rabbi és Ács József MIOK-BIH főtitkár jelenlétében) kifejezetten Brezanóczy „együttérzésének” továbbításáról volt szó.³⁹ Az első alkalommal református, a másodikon református és evangélikus lelkészek is részt vettek az eseményen, így az egri megemlékezések (legalábbis ebben az időben) az országban is szinte egyedülállónak számítottak.

A már említett Kis György bakonyszentlászlói plébános 1963 nyarán 14 pontos memorandumot készített a keresztény-zsidó megbékélésről és júliusban

³⁷ Pesti Péter 1962. november 22-i jelentése, bár a végén 23-a szerepel. Szerepel még ebben a csoportban egy Hübsch nevű ember is, ő valószínűleg Hübsch Alfréd. L. ÁBTL M-30841. „Pesti Péter” munkadosszié.

³⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), „Xavér” M-37478

³⁹ Az egri zsidóság megemlékezése. *Új Élet*, 1964. június 15. 1–2.; Egerben. *Új Élet*, 1967. július 15. 2.

személyesen adta át Hamvas Endre megyéspüspöknek, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökének.⁴⁰ Kis szintén zsidó származású volt, Innsbruckban is tanult, Karl Rahner (1904–1984) teológus tanítványaként és – az átlagostól eltérő élettörténete és érintettsége miatt, mely alapvetően befolyásolta érdeklődését is – minden szempontból különleges személyisége volt a magyar katolikus egyháznak. Nem az első ilyen megnyilvánulása volt ez Kisnek, hiszen már 1946-ban javasolt egy körlevelet a zsidóság ügyében, amit akkor elutasítottak.⁴¹ Ugyanakkor lojalitást tanúsított egyházához, mert még 1947 szeptemberében – éppen a Seelisberg-i konferencián résztvevő Herskovits Fábián főrabbinak a katolikus hitoktatás reformjára való felszólításával szembehelyezkedve védte meg azt az állítást (Klausner Jézus könyvére is hivatkozva), hogy Jézust a zsidók feszítették keresztre, illetve tagadta azt, hogy ebből a tényből antiszemita cselekmény következne, tehát hogy a tan-
könyveken változtatni kellene.⁴²

Viszont a párbeszéd hívének tartotta magát, és még 1963-ban azt javasolta Hamvas Endre püspöknek, hogy külön a zsidósággal kapcsolatos felhívást adjon ki a katolikus egyház, valamint hogy álljon fel az országban – a Magyar Katolikus Akció szakosztályaként – egy Keresztény-Zsidó Titkárság. Kis állásfoglalását nem csak az új vatikáni szellemiség, hanem a német katolikus püspöki kar 1962 augusztusi fuldai nyilatkozata is befolyásolta.⁴³ Ezt a nyilatkozatot, melyben a 129. zsolnárt megidézve deklarálták azt, hogy a zsidó nép ellen a német nép nevében embertelen megsemmisítő tevékenység folyt – a II. vatikáni zsinatra való indulás előtt bocsátották ki a német püspökök. Ugyanakkor Kis törekvései megbicsaklottak: visszaemlékezése szerint 1963. szeptember 24-én levelet kapott egy egyházmegyei „papbarájtától”, amelyben tudomására juttatták Hamvas püspök hozzá

⁴⁰ Dr. Kis György: *Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával*. Budapest: a szerző magánkiadása, 1987. 272–280.

⁴¹ Kis, 1987. 264–265.

⁴² Kereszténység és antiszemitizmus. A svájci keresztény-zsidó kongresszus egy javaslatához. *Új Ember*, 1947. szeptember 14. 8. A katolikus püspöki kar is ellenezte a hittankönyvek szövegének megváltoztatását: 1948. július 17-i összejövetelén nem értettek egyet a VKM azon megjegyzéseivel, melyeket – többek között – Schütz Antal és mások által írt tankönyvekkel szemben tettek. Például Schütznel szerepel olyan, hogy a zsidók „gyűlöltek Jézust”, ezt a VKM szerint ki kell hagyni, másutt meg „a zsidó papok és írástudók izgatták a népet” helyett „a főpapok, előkelők és gazdagok izgatták a népet” lenne teendő. A püspöki kar szerint sem a történelmi tényeknek, sem a Szentírásnak nem felel meg, ha ezeket a részeket megváltoztatnák. L. MKPKT 1/476.

⁴³ A 129. Zsolnárra hivatkozó szöveg azt mondta ki, hogy „Ebben a történelmi órában, a II. Vatikáni Zsinat előestéjén, őszinte engesztelésre hívjuk fel híveinket azokért a gonosz cselekedetekért, amelyeket a hatalom istentelen birtokosai népünk nevében az alapvető emberi jogok ellen elkövettek. Különösképpen emlékeztetni kívánunk ebben a felszólításunkban a zsidó nép ellen fogantatott embertelen megsemmisítő tevékenységekre, mert ettől a néptől kaptuk az egy igaz Istenbe vetett hitünket, és test szerint belőle származik, a világ üdvözítője, Jézus Krisztus...” Kis, 1987.

intézett levelének tartalmát. A püspök felvetette a kérdést a püspöki kar ülésén, de arra jutottak, hogy nem időszerű a kezdeményezése. A hivatalos anyagok alapján a püspöki kar 1963. szeptember 4-én tartott tanácskozásán esett szó Kis György beadványáról.⁴⁴ Hogy a budapesti Központi Szeminárium püspöki tanácstermében lezajlott megbeszélésen mi hangzott el, és ebből mit írtak le, azt pontosan nem tudjuk. Ám az officiális szöveg alapján Kis beadványa a harmadik volt, és sem a „zsidó”, sem a „zsidó-keresztény” szó/kapcsolat nem került be a jegyzőkönyvbe, egyszerűen azt jegyezték fel, hogy a plébános javaslata az „egység titkársága” szervezésére vonatkozott, „amelynek feladata lenne a jóindulatú emberek, mindenekelőtt az Istenhívők tömörítése”.⁴⁵ A püspöki kar úgy határozott, hogy a kérdést leveszi a napirendről.⁴⁶ Az 1963-as őszi püspöki konferencia után Kis még beszélt a püspökével is, aki leszögezte, hogy az ilyen iniciatívának Rómából kell kiindulniuk „...és ott bizonyára minden szükséges lépést meg is tesznek az ügy érdekében”.⁴⁷

Kis keserű hangvételű levelet írt a püspöknek még 1963. december 29-én,⁴⁸ melyre a püspöki kar elnöke 1964. január 7-én válaszolt, magyarázkodva. Azt írta, hogy ő (Hamvas püspök) 1916 és 1928 között a Notre Dame de Sion lelkészeként sok zsidót előkészített a keresztségre, a magyarországi üldözések miatt külön egyesületet (a Magyar Szent Kereszt Egyesületről lehetett szó) is alapított (melynek budapesti érseki helynökként vezető tagja volt), és: „...*Mint szegedi püspök, a szószékről is feleltem a szavamat a zsidóüldözés ellen. Abban sem kételkedem, hogy a kormányzat nem támasztana akadályt ilyenirányú törekvéseink ellen...*”⁴⁹

⁴⁴ Jelenlévők: Hamvas Endre csanádi megyéspüspök elnökletével Shvoy Lajos székesfehérvári, Dudás Miklós hajdudorogi, Kovács Sándor szombathelyi és Papp Kálmán győri megyéspüspök, Kovács Vince püspök, váci apostoli kormányzó, Legányi Norbert pannonhalmi főpátp, Schwarz-Eggenhoffer Artúr esztergomi, Brezanóczy Pál egri, Klempa Sándor veszprémi apostoli kormányzó, valamint Várkonyi Imre kalocsai és Cserháti József pécsi káptalani helynök. L. MKPKT 2/1156.

⁴⁵ L. MKPKT 2/1156.

⁴⁶ Ennek fényében a kötet szerkesztői tévesen állapították meg azt az 55. jegyzetben, hogy Kis beadványa a XXIII. János Pál pápa által 1960-ban felállított „Titkárság a keresztények egységéért” nevű szentszéki hivatal mintájára kívánt volna létrehozni egy magyar szervezetet az „ökumené előmozdítására”. L. MKPKT 2/1156.

⁴⁷ L. Kis, 1987. 278. Kis itt ír arról, hogy a konferencia összejevetelén csak „mellékesen” és „felületesen” esett szó Hamvas püspöknek tett javaslatáról.

⁴⁸ „Tudatában vagyok annak, hogy az előzmények után igazán kevés reményem van elgondolásom megvalósítására, mégis ismét Excellenciához fordulok, mert érzésem szerint Isten Lelke annyira sürget. Az isteni Gondviselés talán mégis elvárná tőlünk, szegény magyaroktól és a magyar egyháztól, hogy megkíséreljünk tenni valamit a keresztény-zsidó ügyben! Próbáljuk meg! Az eredmény úgyszólván Isten kezében van. Ha kísérletünk azáltal hiúsulna meg, hogy az állam nem engedélyezne ilyesmit, úgy legalább mi nem tehetnénk magunknak később szemrehányást, hogy meg sem próbáltuk a dolgot. Egyedül az volna fontos, hogy ne maradjunk tétlenek!” L. Kis, 1987. 277.

⁴⁹ L. Kis, 1987.

Ugyanakkor a püspök kitért Kis óhajai elől, és arra is hivatkozott, hogy nem érkezett még el a pillanat, még várni kell a kellő alkalomra.

Valamikor ezidőtájt vehette fel Kis a kapcsolatot Scheiber Sándorral (1913–1985), az Országos Rabbiképző Intézet neves igazgató-professzorával is. Több személyes és írásban történő „találkozó” is történt, de a meglepett Scheiber végül kijelentette, hogy az „előzmények” után minden kezdeményezést keresztény részről vár.

Bár a katolikus „térfelen” a hivatalos utak lezáródni látszódtak a dialógus számára, a plébános – Scheiber háritása után – heroikus magánakcióba kezdett a magyar zsidóság egyéb vezető képviselőinél.

1964. február 12-én a Budapesti Rabbiság (ez neológ testület volt) ülésén Geyer Artúr budai főrabbi (1894–1976) beszámolt arról, hogy Kis György nagyon szép, „költői hangú” levelet írt hozzá, melyben kifejtette, hogy helyesnek tartaná, ha a két felekezet „papjai” együttműködnének.⁵⁰ Nem lehet tudni, hogy Kis levele mikor született meg, de minden bizonnyal azután, hogy saját egyháza elhárította már egyéni kezdeményezését; így fellépését nem lehetett hivatalos katolikus álláspontként értelmezni, hiszen nem a katolikus egyház vezető testületétől érkezett a megkeresés. A rabbitestületi ülésről „Sárvári” fn. ügynök készített feljegyzést, azaz Salgó László főrabbi (1910–1985), a Budapesti Rabbiság igazgatója, az Országos Rabbitanács tagja. Geyer elmondta, hogy a legközelebbi ülésre el fogja hozni és fel fogja olvasni a levelet, valamint megkérdezte a jelenlévő rabbik véleményét is a kapcsolatfelvételtől. Erre nem túl pozitív válaszok születtek, például Dr. Fisch Henrik (1907–?) Dohány utcai rabbi kifejtette, hogy a pápa szentföldi látogatásán (1964. január 4.) „másfél órán át várakoztatta” meg az izraeli államelnököt, és nem úgy tűnik, hogy becsülné a zsidóságot. Amíg ilyen a viselkedés, „céltalan” a békés együttműködésre való törekvés, született meg verdiktje. Azt javasolta ezért, hogy készüljön egy hasonló hangvételű válaszevél és többet ne foglalkozzanak az ügygel. Fisch Henrik reakciója nem volt véletlen, ő volt az, aki a II. világháború után kiadta a keresztény egyházfőknek a zsidótörvények vitájában elhangzott beszédeit, és a kötetet a holokausztban meggyilkolt családtagja fényképével illusztrálta.⁵¹ Dr. Benoschofsky Imre (1903–1970) országos főrabbi-helyettes, budapesti vezető főrabbi még azt is kifejtette, hogy neki személyesen mondta el a zsinaton részt vett egyik „egyházfő”, hogy a vatikáni nagygyűlésen szóba került a „zsidókérdés”, de határozat nem született, így levették azt a napirendről. Az állambiztonsági értékelés

⁵⁰ „Sárvári” fn.ügynök 1964. február 19-i jelentése. L. ÁBTL „Sárvári György” H-40.122. Munkadosszié. A neológ Rabbikar jegyzőkönyvei hiányosan vannak meg, a MILEV-nél ezek az évek anyagai nem fellelhetők, így ügynöki jelentésekre vagyunk ráutalva.

⁵¹ Fisch Henrik: *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben 1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán*. Szerkesztette és kiadta Dr. Fisch Henrik kápolnásnyéki kerületi főrabbi. Nyomatta Neuwald I. Utódai könyvnyomda, Budapest. Egy fekete-fehér fotóval illusztrálva.

(BM III/III/2) a katolikus egyház közeledési szándékát nyugtázta és ezt megküldték a katolikus egyházi csoportnak.⁵²

Az éledező zsidó-katolikus viszony újabb állomására nem kellett sokáig várni. 1964 márciusának elején Kormos Ottó plébános (1924–1972) kereste meg a már említett Salgó László budapesti főrabbit (Dohány utcai zsinagóga), és személyes találkozót kért tőle, melyre „másnap” került sor a zsidó hitközség Síp utcai épületében. A komoly liturgikus tudással rendelkező „Sárvári” ügynök (maga a rendkívül ellentmondásos személyiségű Salgó rabbi) jelentése⁵³ igazából ugyanazt a tendenciát mutatta, mint amit az előző esetből is láttunk. A Budapesten született Kormos több helyen is szolgált, többnyire az esztergomi egyházmegyében. Az egyébként nem pontosnak tűnő Magyar Katolikus Lexikon úgy tudja,⁵⁴ hogy 1957 elején egy nemzetközi segélyszervezet csomagjait akarta elhozni márianosztrai híveinek (akkor ott volt plébános) Budapestről, ám a rakományt a fegyőrök a rendőrségre irányították, ahol azzal vádolták, hogy annak tartalmát a rabokhoz akarja eljuttatni. Káplánjával, Mester Imrével együtt tartóztatták le, mindkettőjüket félévi börtönrre ítélték. Szabadulása után sem szakadt meg a kapcsolata a hatóságokkal, halálát is több kérdőjel vette körül.⁵⁵ Mindenesetre a Lexikon által felfestett komoly képet némileg enyhíti az, hogy az iratokból egy másmilyen személyiség tűnik ki. Kormos nyitott ember volt, a *Vigília* rendszeres szerzője, és viszonylag sokat utazott, még bédekkert is írt pár évvel később, éppen a Szentföldről.⁵⁶ A zsidó hitközségen tett látogatása alkalmával nem kertet: elmondta, hogy itt az ideje annak, hogy a „zsidó papokkal” is megtalálják a kapcsolatot, nem csak a többi keresztény felekezettel. Elmondta, hogy Nyugat-Németországban, Freiburgban ezzel foglalkozó lap is létezik. Salgóról sokat meséltek a „házában” – mondta – (édesanyja józsefvárosi, Kiss József utca 4. alatti lakásáról van szó, ahol Budapesten járván Kormos is meg szokott szállni), ezért is kereste meg őt. Salgó azt válaszolta, hogy a következő hét szerdáján lesz a rabbitanács ülése, s ott majd felveti a kérdést. „Sárvári” jelentésében leírja azt, hogy Benoschofsky (és itt valószínűleg nem Ilonáról, az említett múzeumigazgatóról, hanem főrabbi bátyjáról, Dr. Benoschofsky Imre országos

⁵² Kiss Oszkár rendőr őrnagyhoz továbbították a jelentést. „Sárvári” fn. ügynök 1964. február 19-i jelentése. L. ÁBTL „Sárvári György” H-40.122. Munkadosszié

⁵³ 1964. március 5. L. ÁBTL „Sárvári György” H-40.122. Munkadosszié.

⁵⁴ <http://lexikon.katolikus.hu/K/Kormos.html> (Letöltés ideje: 2021.szeptember 29-i)

⁵⁵ A Magyar Katolikus Lexikon szerint 1948. június 20-án szentelték esztergomi egyházmegye pappá. Csolnokon, Kemencén, Nyergesújfalun káplán, majd 1953-tól Márianosztrán plébános volt (http://sematizmus.vaciegyszemelye.hu/feladatkor_kategoria.php?id=6&plebania_id=107). 1958-ban Érsekvadkertben, 1959-ben Nagymaroson káplán (<https://nagymarosiplebania.hu/lelkipasztoraink/>). 1960-ban Tarjánban plébános (<http://plebaniatarjan.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1077132>), majd. 1968-tól Budapesten a Jáki-kápolnában szolgált, 1969-től pedig a Martinelli téri Szervita templom igazgatója volt.

⁵⁶ Kormos Ottó: *Barangolás a négy világtájon. Ahogyan egy pap látta*. Budapest: Ecclesia Könyvkiadó, 1968.

főrabbiról lehet szó, 1903–1970⁵⁷) elmondta a rabbinak azt, hogy egy egri egyházmegyéből való pap (Bakonyi nevét nem említette meg Salgónak) látogatta meg, és a beszélgetés eredményeként összeismertette Brezanóczy Pál apostoli kormányzóval (1912–1972), az egri egyházmegye egyik kiemelkedő vezető alakjával. Sós Endre Egerbe látogatott, majd Brezanóczy Budapesten látogatta meg őt és Sóst. Az ügynöki jelentés értékelése élesen reagált az elmondottakra:

„... a katolikus egyház Magyarországon is több kísérletet tesz arra, hogy létrehozzák a különböző egyházak egységfrontját a „kommunizmus” ellen. Egyértelműen „központilag irányított tevékenység”-nek nevezte ezt, és felszólította „Sárvárit”, hogy puhatolja ki Kormosnál azt, mi a szándékuk, céljuk és kik állnak a kezdeményezés mögött.”

1964. március 11-én zajlott le egy újabb budapesti rabbisági ülés a hivatalos magyar zsidóság Síp utcai épületegyüttesben, ahol Geyer Artúr főrabbi felolvasta Kis György plébános már említett, hozzá intézett (két) levelét (korábban egyről volt szó).⁵⁸ Kis írt a nyilvánvaló teológiai véleménykülönbségekről, de arról is, hogy „beszélgető találkozásokra” van szükség katolikus és zsidó egyházi emberek között. Panaszkodott az antiszemitizmusra is, és megemlítette azt, hogy a rendszer elkötelezett hívei között is vannak antiszemiták. A budapesti rabbiság úgy döntött, hogy Geyer válaszoljon nagyon udvariasan Kisnek, de addig semmi lépés ne történjék, amíg Benoschofsky Imre ezt az illetékes főhatósággal (nyilván az Állami Egyházügyi Hivatal illetékeseivel) meg nem beszéli. Salgó főrabbi is beszámolt Kormos Ottóval való találkozójáról, a rabbiságtól pedig engedélyt kapott a magánjellegű beszélgetésre. Salgó írt neki levelet, 16-án Kormos felhívta, majd 23-án találkoztak. Az állambiztonsági jelentés átvéve (vagy értékelője) szigorúan fogalmazott:

„... Újabb jelzések érkeznek a katolikus papság tevékenységéről, amely arra irányul, hogy egységfrontot hozzanak létre. Érdekes jelenség, hogy dr. Kiss György (sic!-NA) rk.plébános a zsidóságnak az antiszemitizmusra való érzékenységet akarja felhasználni a kommunizmus elleni harcra, amikor arról ír levelében, hogy az állami funkcionáriusok és párttagok antiszemiták. Ez a jelenség érdekes módon összhangban van a cionista világszövetség határozatával is, amely úgy hangzik, hogy minden módon, elő kell segíteni a zsidók kivándorlását Izraelbe, és azzal az éles szovjetellenes kampánnyal, amelyet a nyugati cionista szervezetek folytatnak az utóbbi időben.”⁵⁹

⁵⁷ A jelentésben keresztnév nem olvasható.

⁵⁸ ÁBTL „Sárvári György”. H-40.122. Munkadosszié. „Sárvári” fn. ügynök 1964. március 20-i jelentése.

⁵⁹ ÁBTL „Sárvári György” H-40.122. Munkadosszié. „Sárvári” fn. ügynök 1964. március 20-i jelentése.

Mélykuti Ferenc rendőr őrnagy (1926–) egyben felhívta „Sárvári” ügynök figyelmét arra, hogy találkozzon Kormossal és szerezzon információkat Kis plébános leveleivel kapcsolatban is, valamint derítse ki, kik mozgatják ezeket a szálakat.

1964. március 23-án Kormos Ottó plébános meglátogatta Salgó László főrabbit („Sárvári” fn.).⁶⁰ A beszélgetés témája kifejezetten a zsidó-keresztény „közeledés” volt. Kormos programszerű bevonásról beszélt, és átadott két könyvet a főrabbinak, melyek „új” szempontból tárgyalják a kérdést. Ezen kívül az *Una Sancta* nevű folyóiratból nyújtott át két számot. Ezt a folyóiratot a németországi Niederaltaichban (Augsburg mellett) lévő kolostorban adták ki. Az ökumenikus és vallásközi párbeszéd fóruma volt, és zsidó-keresztény ügyekkel is foglalkozott.⁶¹ Kormos Ottó azt állította, hogy őt is meghívták ide, és kifejezte abbéli reményét is, hogy a nyári szabadságát ott kívánja eltölteni. Azt is kifejezésre juttatta a valószínűleg meglepett rabbinak, hogy szeretné, ha rendeződne a Mindszenty-ügy, egyben (Lengyelországhoz hasonlóan) a magyar állam és az egyház viszonya. A rendkívül barátságos Kormos ezek után nyári viszontlátogatást lebegtetett be a főrabbinak, majd a Szovjetunióban tett utazásairól beszélt. Mesélt arról is, hogy április 20-án ismét látogatást tenne, de talán egy protestáns lelkészt is magával hozna. Mivel erre semmilyen választ nem kapott, beleegyezett abba, hogy egyedül fog érkezni. Mélykuti őrnagy, az állambiztonsági értékelés írója nagy örömet fejezte ki afelett, hogy Kormos megnevezte azokat a „nyugati központokat”, amelyekkel kapcsolatban áll, és felhívta „Sárvári” ügynök figyelmét arra, hogy továbbra is ápoljon a plébánossal jó kapcsolatot, és igyekezzen belőle minél több információt „kiszedni”. Menjen bele abba is – így az őrnagy –, hogy hozza magával legközelebb a protestáns lelkészt is. A jelentés egy példányát eljuttatták Rajos Pálhoz,⁶² aki Kormos személyével foglalkozott.⁶³

Még egy nagyon fontos esemény történt, amit talán az eseménysor záróeseménynek is nevezhetünk. Kis György önéletrajzi művében leírta, hogy 1964-ben a magyar zsidóság tragédiájának húszéves évfordulóján javasolta egy püspökön keresztül, hogy (a német püspökök fuldai nyilatkozata mintájára) szerkesszenek

⁶⁰ „Sárosi” fn. ügynök 1964. március 26-i jelentése. L. ÁBTL „Sárvári György”. H-40.122. Munkadosszié.

⁶¹ Négykiadványt adott tehát, az állambiztonsági jelentéséből hármat írt le: Hans-Joachim Kraus *Begegnung mit dem Judentum. Das Erbe Israels und die Christenheit* című művét, a második F.W. Foerster *Die jüdische Frage. Vom Mysterium Israels* c. könyvét. A harmadik és a negyedik az *Una Sancta* 1961. márciusi és 1963. júliusi kiadása.

⁶² Rajos Pál komoly állambiztonsági múlttal rendelkezett és – többek között – részt vett a Nagy Imre és társai ellen folyó vizsgálatban is. L. <https://neb.hu/asset/phpt44NKI.pdf> (Letöltés ideje: 2021. október 1.)

⁶³ Kormos Ottó halála évében, 1972-ben még részt vett két fiatalember, Berger István és Landeszmann György rabbiavatásán, mely január 2-án volt a Rabbiképzőben. Az *Új Élet* Kormos megjelenését – aki akkor a Martinelli-téri szervita templom plébánosa/templomigazgatója volt – egy „testvérfelkezet” részvételeként írta le. L. Rabbiavatás. *Új Élet*, 1972. január 15. 3.

körlevelet e tragikus eseményre való emlékezés kapcsán. Készítették vele egy tervezetet, majd az egészet elhárították azzal, hogy:

„a zsidók” ezt a körlevelet „illetéktelen beavatkozásnak” tekintenék és akik meg a katolikus egyházon belül amúgy is „zsidó uralomról” beszélnek, „zsidóbérencséggel” vádolnák meg a püspöki kart.⁶⁴

Ugyanaz lett a sorsa a bakonyszentlászlói plébános eme kezdeményezésének, mint a korábbiaknak, a magyar püspökök nem érezték szükségét annak, hogy kezdeményezőleg lépjenek fel.

Konklúzió

A körülmények az 1960-as évek elején – minden szempontból – éretlenek voltak az őszinte párbeszédre, a kapcsolatfelvétel pedig katolikus részről történt. Túlnyomó részben magániciatívát tételvezhetünk fel (főleg Kis György szerepét érdemes itt megemlíteni), bár erős német katolikus és általános zsinati hatás érvényesült. A katolikus vezetők (érsekek, püspökök) kezdeményező szerepét nem sikerült megállapítani, bár van dokumentum, mely (ezzel kapcsolatban) említi Brezanóczy Pál nevét. A magyar katolikus egyház nagyon lassan tette magáévá a zsinati határozatokat, ez amúgy más témák esetében is megfigyelhető volt, a Nostra Aetate is rendkívül vontatottan került be a magyarországi katolikus vérkeringésbe. A *Vigilia* 1966-ban közölte Agostino Bea bíboros eredetileg a római jezsuiták *La Civiltà Cattolica* című lapjában megjelent cikkét a dokumentumról.⁶⁵ 1970-ben pedig Gyürki Lászlónak jelent meg ugyanott írása a zsinati dokumentum jelentőségéről,⁶⁶ majd 1982-ben egy teljes tematikus számot szentelt a *Vigilia* a témának (11. szám).⁶⁷ A *Teológia* című folyóirat pedig 1974-ben és 1987-ben jelentetett meg egy-egy írást Schweitzer József főrabbi tollából.⁶⁸ A kérdés Nyíri Tamás teológus-professzort is foglalkoztatta, így írt Szenes Sándor kötetéhez is egy cikket.⁶⁹

⁶⁴ L. Kis, 1987.

⁶⁵ Az egyház magatartása a nem-keresztény vallások irányában. *Vigilia*, 1966/4. 217–225.

⁶⁶ Gyürki László: Az ő vére mirajtunk és gyermekeinken. *Vigilia*, 1970/3. 148–153.

⁶⁷ Ebben többek között Paskai László (Bevezető), Lukács László, Szécsi József, Schöner Alfréd, Száraz György és Hegedüs Géza publikáltak, és beszélgetést lehetett olvasni Scheiber Sándor főrabbiával, az Országos Rabbiképző Intézet igazgató-professzorával is (Bálint B. András interjúja).

⁶⁸ Istenhit Auschwitz után. *Teológia*, 1974. december, 207–211. és Halljad Izrael! – A postbiblikus zsidó istenfogalom néhány jellegzetessége. *Teológia*, 1987. május, 77–81.

⁶⁹ Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények, zsidók és sorsok*. Budapest: a szerző magánkiadása, 1986.

Közös teológia platform vagy valamilyen valódi dialógus, de még – adminisztratív-szervezeti szintű – együttműködés sem jött létre ezekben az évtizedekben, a rendszerváltásig még reprezentatív testületi tanácskozásokra sem került sor. Jó példa erre, hogy (mintegy húsz évvel később) az 1983. decemberében megalakult Országos Béketanács egyházközi békebizottsága – melyhez 13 magyarországi egyház és felekezet csatlakozott – leginkább a szovjet és a magyar állami politika szempontjait szolgálta ki.⁷⁰ Holott, legalább is elvben, lett volna lehetőség a párbeszédre is, hiszen a testület elnöke Bartha Tibor református püspök, míg alelnöke Salgó László főrabbi lett. Ám a békebizottság állam által megszabott szerepfelfogása nem a zsidóság és kereszténység közeledését (vagy inkább közelítését) célozta meg, hanem a hivatalos állami politika egyházak általi legitimálását és általában erre a szerepre az állambiztonsághoz kötődő és (vagy) a kádárista államhoz lojális egyházi személyeket választottak ki. Erre jó példát nyújt az, hogy már ekkor, a legelején ebben a testületben a magyarországi egyházak képviselői hidegháborút idéző, Amerika-ellenes „békenyilatkozatot” tettek.

Visszatérve az 1960-as évekre: a magyar zsidó vezetők – a személyes kapcsolatok megléte mellett – nagyon bizalmatlanok voltak mindenféle külső iniciatívával kapcsolatban, még a legnyitottabb Scheiber Sándor (akinek széleskörű és a keresztény értelmiségiekre is kiterjedő kapcsolatai is voltak, így a híres katolikus néprajztudós, Bálint Sándor /1904–1980/ személyes jóbarátjaként is ismerték, egy időben a zsidó közösség forrásaiból is támogatta a számkivetetésben élő tudóst) is kívülről, keresztény részről várt lépéseket. A katolikus egyházban pedig nagyon sokan voltak olyanok, akik a koalíciós időkben már megkezdődött és 1949-től kiteljesedő és az egyházakat, így a katolikusokat is üldöző és erősen kontrolláló kommunista/szocialista rendszerben egyfajta „zsidóuralmat” láttak: ez a szemlélet sem segítette elő a bármiféle párbeszéd szellemiségének eluralkodását.

Volt még egy döntő eleme ennek a „kapcsolódásnak”. Mind a két vallás/felekezet vezetőségében ügynökök is voltak, akik egyrészt a kapcsolatba kerülést az információszerezés eszközeként tartották (ennek köszönhetjük azt, hogy egyáltalán tudunk ezekről az eseményekről), másrészt viszont tompítani is tudták (ha akarták) a zsinat pozitív hatásait, szellemiségét. Ez azt jelenti, hogy a személyében is érintett, ezért fokozottan elkötelezett Kis György bakonszentlászlói plébánoson kívül még az ügyben szereplő egyéb klerikusok valódi indítékait sem ismerjük, az ügynöki érintettség többükről feltehető. Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó, a magyar egyház egyik művelt vezetője – aki egyben a pártállam és a katolikus egyház sajátos moderátori szerepét is ellátta – tisztában volt a zsinati kezdeményezésekkel, hiszen mind a négy ülésen részt vett, bár az első kettőn „csak” szakértőként.⁷¹ Elképzelhető, hogy tapogatódzásait a zsidóság dolgában személyesen

⁷⁰ Megalakult az Országos Béketanács egyházközi békebizottsága. *Új Élet*, 1983. december 15. 3.

⁷¹ L. Sági György tanulmányát: Brezanóczy Pál útkeresése Egyház és pártállam között. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni*

is érintett papja, Bakonyi Gyula plébános közvetítette a hivatalos zsidó képviselő felé – ezzel a vatikáni szellemiségnek, az ottani irányvonalnak is megfelelt, ugyanakkor információkat is szerezhetett, közvetíthetett. Ám az államhatalom részéről sem volt teljesen veszélytelen a vatikáni nyitás (és nyitottság) engedélyezése a magyar egyházi gyakorlat számára: a politikai hatalom képviselői semmitől sem féltek jobban, mintsem hogy valamiféle közeledés indul el a magyarországi vallások és felekezetek között, és „lelki szemeik” előtt (ezt le is írták) rendszerellenes klerikális egységfront elképzelése jelent meg, amelynek a II. vatikáni zsinat (a szemükben) keltetője volt.

Mindezekkel, valamint azzal együtt, hogy az egész történetben szereplő személyek többsége világos állambiztonsági agendával is rendelkezett, mégis csak azt láthatjuk, hogy – még ha torzan, töredezetten és hiányosan is, valamint a teológiai dialógust még el sem kezdve, a személyes kapcsolatokat megteremtve előbb – a párbeszéd igénye, ennek lehetősége először jelent meg az 1949 utáni, szocialista Magyarországon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Connely, John: *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*. Harvard University Press, 2014.

Csapdában. *Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989*. Budapest: ÁBTL, 2010.

Csorba László: Az izraelita felekezeti élet Magyarországon a Vészkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 61–190.

Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat, 1959–1965*. Budapest: MTA TTI, 2011.

György Péter: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Budapest: Magvető, 2016.

Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár -korszakban I-II. *Valóság*, 2008. március és április

<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1019&lap=0> és <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1031&lap=0>

Elkészett forradalom a hitközségben. Beszélgetés Engländer Tiborral. *Szombat*, 1992. október, <http://www.szombat.org/archivum/elkesett-forradalom-a-hitkozsegen>

Zsinat korában: Tanulmányok és inventárium. Budapest: MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport. Budapest: Gondolat, 2015. 113–151.

- Dr. Kis György: *Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*. Budapest: a szerző magánkiadása, 1987.
- Dobos Károly Dániel – Nagypál Szabolcs (Szerk.) *Kizöldülő olajfa. Hivatalos megnyilatkozások a zsidó-keresztény párbeszédéről*. Budapest – Pannonhalma: L'Harmattan – Békés Gellért Ökumenikus Intézet, 2011.
- Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina, 2019.
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 5–39.
- Kovács András: Körbekerítve. Scheiber Sándor utóvédharcai. In: *Papírhíd – Tanulmányok Scheiber Sándor születése századik évfordulójára*. Budapest: Logos, 2013. 349–358.
- Lénárt András: *Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom*. Előadás A hatalom reprezentációi, hatalmi diskurzusok (a hatalom megjelenési formái a tudományokban és a művészetekben) c. konferencián. Országos Széchényi Könyvtár 2015. november 25–26 <http://www.rev.hu/hu/node/135>
- Kramer, John M.: The Vatican's Ostpolitik. *The Review of Politics*, Volume 42, Issue 3. July 1980. 283–308.
- A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok*. I–II. kötet. Budapest: METEM, 2008.
- Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig: archontológia (Az anyahitközségek rendjében)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2008.
- Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest: Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, 2005.
- Vatican Israel Accords: Political, Legal, and Theological Contexts. *University of Notre Dame Press*, March 1, 2004.

GYÖRGY ESZTER *

„Nem csak strandolni” – a balatonszemesi cigánytáborok története (1987–2002)

Bölcső, forradalom, alternatív pedagógia alkalmazása az alternatív pedagógia magyarországi megjelenése előtt, az első nagy dózis roma identitásból, cigányságból, ami a legtöbb résztvevőnek a mai napig hatással van az életére. Írásom az 1980-as évek közepén a Fővárosi Tanács, később Fővárosi Önkormányzat égisze alatt működő CSZMMK¹ által szervezett balatonszemesi cigánytáborok történetét járja körül, amelyek a 80-as évekre kibontakozó roma polgárjogi és kulturális-folklór mozgalom leágazásaként, a rendszerváltás következtében megnyíló lehetőségek terében olyan, majdnem két évtizeden át tartó eseménysorozattá, illetve közzé válnak, melyek jelentősége túlmutat magán a táboron mint helyszínen és nyári programon. Hipotézisem szerint a balatonszemesi táborok az elmúlt évtizedekben felnövő fővárosi roma generációk számára alapvető fontosságú szocializációs és identitásformáló közeget jelentettek. Azt állíthatjuk, hogy a ma romaügyben dolgozó, roma kultúrához, politikához tág értelemben kapcsolódó személyek nagyrésze táborozott Szemesen. A táborban kapott élmény- és tudásanyag, illetve az ott működő módszertan és pedagógia elsődleges hatással van mai működésükre is, sok esetben pedig egyértelműen kimutatható a tábor öröksége munkájuk szemléletében, eszköztárában. A szemesi táborok hatása, öröksége informális módon elterjedt, szerteágazott zenekarok, civil-emberjogi egyesületek, tanodák körében; a ma aktív roma értelmiségi generációk számára evidens és elvitathatatlan. Ezzel szemben a többségi társadalom, illetve az olyan releváns szakterületek számára, mint a táborok és táboroztatás szakirodalma vagy az alternatív pedagógia tudományága, nagyrészt ismeretlen vakfolt, hasonlóan az egyfajta előképnek tekinthető, ugyancsak Rákospalotáról indult Rom Som cigányklubhoz és mozgalomhoz.²

Írásomhoz forrásanyagként a Budapesti Fővárosi Levéltár Fővárosi tanácsai iratait tudtam használni, melyek részletesen dokumentálják a késő-államszocializmusban

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék adjunktusa
E-mail: gyorgy.eszter@btk.elte.hu

¹ Az 1987-ben alapított Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ rövidítése, mely később Zsigó Jenő vezetése alatt Romano Kher – Cigány Ház néven működött.

² György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–238.

hirtelen helyet kapó fővárosi roma intézmények alapítását, kezdeti nehézségeit.³ Rendelkezésemre álltak továbbá a Youtube-on fellelhető tábori videók, melyek számos beszélgetést, eseményt rögzítettek, és a korszakból egyébként csekély számú, publikusan elérhető audiovizuális anyag ismeretében felbecsülhetetlen értékkel bírnak.⁴ A tanulmány megírásához interjúkat is készítettem egykori táboroztatókkal és táborozókkal is; személyes, őszinte válaszaik és reflexióik nagyban segítettek jelen munka megszületését.

Tábor, táboroztatás

Bár a magyar pedagógiai-pszichológiai diskurzusban, illetve a kulturális örökség kezelésében és a múzeológiában van egyfajta hagyománya a táborokkal, táboroztatással való foglalkozásnak, a balatonszemesi cigánytáborok semmilyen „többségi” platformon nincsenek megemlítve. Egyedül Trencsényi László utal a hazai táborozástörténetet feldolgozó írásának egy lábjegyzetében arra, hogy bár „megke-rülhetetlenek azok az életmód-táborok, melyekben halmozottan hátrányos helyzetű, jobbára a cigány etnikumot érő szegregáló társadalmi magatartás miatt hátrányos helyzetű gyerekek integrációja jegyében szerveződnek”, ezek vizsgálata – pedagógiai szaksajtó és kutatási előzmények híján – mégis túlmutattak írása céljain.⁵ Mindazonáltal, az ismeretlen (és el nem ismert) pozícióban megrekedt cigánytáborok bizonyos szempontból hasonlóságokat is mutatnak az ellenpedagógia egyik eminens terepének tartott, 1939 és 1979 között zajló bánki nyaraltatásokkal,⁶ illetve célkitűzéseik, módszertanuk teljes mértékben belesimult a szakirodalom által elfogadott táborpedagógia fő irányvonalába. Végezetül, a balatonparti táborok előzményének tekinthető, a 80-as évek elején szervezett cigány olvasótáborok pedig megfeleltethetőek a kor dezideologizálást, illetve alternatív formákat és tartalmakat kereső „mainstream” olvasótáborainak.

³ Budapesti Fővárosi Levéltár Fővárosi Tanács Iratai: BFL XXIII. 102.e. 4. kisdoboz

⁴ A videókat az Archívuma Roma felhasználónév alatt Vári Zsolt festőművész digitalizálta és tette elérhetővé mindenki számára. Néhány, a balatonszemesi táborokban készült videó: <https://www.youtube.com/watch?v=3DIokLv49M&t=2865s>; <https://www.youtube.com/watch?v=qkvcSEmlFmE&t=7123s>; <https://www.youtube.com/watch?v=gtAT4x-na0cU&t=6144s> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

⁵ Trencsényi László: Hadiösvények és békepipa – táborozástörténet 1919-től napjainkig. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 212–232. 223.

⁶ A Néprajzi Múzeum 2015-ben rendezett kiállítást a bánki táborokról Ellenpedagógia a tóparton címmel, https://ellenpedagogia.neprajz.hu/magyar.04_01.html (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

Mit is jelent tehát pontosan a tábor, mik a táborpedagógia főbb ismérvei? Nagy Ádám, több táborpedagógiai tanulmánykötet szerzője és szerkesztője szerint a tábor a résztvevők komfortzónáját meghaladó körülmények között megvalósuló, legalább öt nap időtartamú szabadidős közösségi tevékenység, amelyben a táborozók önkéntesen vesznek részt, és amelynek jelentős rekreációs funkciója van. Pedagógiai szempontból jelentős a táboroztatás során megvalósuló rejtett tanterv, a szokásostól eltérő, intenzív szocializációs folyamatok. Összefoglalóan Nagy úgy fogalmaz:

„a táborozáspedagógia szociálpedagógiai és szabadidő-pedagógiai gyökere, az animációval és az élmény- és környezetpedagógiával rokon, nyílt végű, non-direktív, szituatív, kisközösségi alapú, tevékenységalapú, laissez-faire, természetközeli, nem teljesítményorientált, tanulási jellegű pedagógiai terület, amelynek vannak/lehetnek szociális összetevői is.”⁷

Mint látni fogjuk, a sűrű definíció számos eleme nagyon szoros értelemben valósult meg Szemesen, a „szociális összetevő” pedig egyedi, máshol nem fellelhető aspektussal gazdagodott; a romasággal, roma identitással való nyílt és intenzív foglalkozással.

Bár az államszocialista hatalom egyik kitüntetett terepe az ifjúságpolitika, az ifjúságkutatás volt, az úttörőtáborok révén pedig domináns szerep jutott az intézményesített szabadidős tereknek,⁸ a 70-es évektől a táboroztatás megszervezése és ideológiai háttere megbomlani látszott. Jellinek János szerint már az 1971-es ifjúsági törvény sem beszélt egyértelműen a táboroztatásról, csak homályosan ifjúsági turizmusról, az 1980-as évek elején pedig az általános iskolás korosztálynak évente csak 22-23 százaléka jutott el valamilyen szervezett üdülési formába.⁹ A táborozó gyerekeknek elenyésző része volt hátrányos helyzetű (bár évtizedekig a SZOT-üdülők rendszere állt rendelkezésükre), a rendszerváltás idejére pedig az üdültetés-táboroztatás egyre inkább kikerült az állam kezéből, így az egyre költségesebbé váló szünidei gyermekfelügyelet és a táborozás kérdését inkább civil szervezetek, társadalmi együttműködések, gyermek- és ifjúsági szervezetek, helyi

⁷ Nagy Ádám: A táborozás értelmezési kerete és a táborozáspedagógia mint neveléstudományi diszciplína. In: *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 8–26.

⁸ Harcsa István: Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről. *Szociológiai Szemle*, 2020/30. 81–97.

⁹ Jellinek János: A TOK- avagy mentsük meg a táboroztatást! In: Slézia Gabriella (szerk.): *Szakmatükör 4. A budapesti közművelődési intézményekből – a 80-as évektől – elindult szakmai innovációk és újszerű kezdeményezések*. Módszertári füzetek 12. Budapesti Módszertani Központ, 2005. 170–175.

közösségek, önkormányzatok vették kézbe.¹⁰ Jellinek meglátása szerint a rendszerváltás éveiben már érezhető volt, hogy a táborozás tartalmában és terjedelmében is átalakult. A kínálat pluralizálódása mellett az addig szervezett, főleg az úttörő mozgalomhoz kötődő táborozások mennyisége csökkent, az élet drágult, a támogatások rendszere megroppant: „*A helyzet kezdett anarchikusan kezelhetlenné válni, a gyermektáboroztatás ügye összeomlani látszott.*”¹¹

A balatonszemesi táborok azonban épp ebben a válságosnak tekintett korszakban kezdtek kibontakozni és elterjedni. A Demszky Gábor vezette Fővárosi Önkormányzat hosszú éveken keresztül biztosította az egész nyáron zajló cigánytáborok anyagi és infrastrukturális hátterét; a CSZMMK-ból Romano Kher - Cigány Házzá váló intézmény pedig összefogó kapocsként, egyfajta mentorként szolgált a frissen megalakuló kerületi roma önkormányzatok, civil szervezetek, tanodák számára, amelyek mind Balatonszemesen szervezték a nyári táborukat. A 90-es évek „virágkorát” azonban megelőzték az államszocialista időszak utolsó éveiben zajló roma kulturális-önszerveződő mozgalom intézményesülési kísérletei, amelyek a szemesi táborhely elfoglalása előtt különböző olvasótáborokban, a rákospalotai cigányklubban és a rövid életű, 18. kerületi Sztojka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázisban zajlottak.

Olvasótáborok

A feljebb már említett olvasótábori mozgalom 1972-ben, a Trencsényi megfogalmazásában a „visszafordíthatatlan dezideologizálódási folyamatban” kitüntetett szerepet bíró évben indult el. Az olvasótáborok mellett ekkor alakult meg a Fiatalok Népművészeti Stúdiója, és bár mindkét platform mögött ott húzódott a KISZ és a Hazafias Népfront, táboraik alternatív megvalósulási formák, illetve progresszív pedagógiai módszerek színhelyévé váltak.¹² Az olvasótáborok ötlete Mócsi Ferenc írótól származott, ő gondolta ki, hogy hátrányos helyzetű, tehetséges gyerekeknek kellene táborot szervezni, ahol jó pedagógiai érzékkel rendelkező fiatal írók beszél-nék meg a diákokkal olvasmányélményeiket. Kocsis István hatvani könyvtáros segítségével író és irodalmár kortársai (Czakó Gábor, Mócsi Ferenc, Ratkó József, Szentmihályi Szabó Péter, Vasy Géza, Varga Csaba) indították a mozgalmat, ami egészen a rendszerváltásig tartott, bár fénykora a 70-es évek végére tehető, amikor

¹⁰ Borda Balázs – Erdős Balázs – Nagy Ádám – Trencsényi László: A táborozás szociális küldetése. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 53–70. 56–58.

¹¹ Jellinek, 2005. 171.

¹² Trencsényi, 2018. 220.

több mint 80 tábor rendeztek országszerte közel 2500 fiatalnak.¹³ Bár Kocsis István saját megfogalmazásában az olvasótáborok „soha nem tartoztak az agyon-támogatott kategóriába, inkább a megtűrtbe”,¹⁴ és a kor viszonyai között igencsak demokratikusnak tűnő, a dialógust preferáló értékrendet közvetítő táborokat bőven érte kritika, azért a Hazafias Népfront végig támogatta a mozgalmat. Érdekes mozzanat, hogy a mozgalom 1974-ben elhívta Bari Károly költőt¹⁵ is a kállósejéni olvasótáborba, ám Ratkó Józseffel és Nagy Gáspárral való együttes jelenléte felkeltette a belügyi szervek figyelmét, a megbízott tartótiszt szerint „különműveltségűekkel voltak kisebb-nagyobb problémák”, végül a találkozó nem is valósult meg.¹⁶ Fontos megjegyezni, hogy az olvasótáborok a korabeli szaksajtót, pszichológusokat, pedagógusokat különösképpen foglalkoztatták, számos tanulmányt, élénk hangvételű vitairatot, személyes hangú beszámolót találunk a 70-es, 80-as évek társadalmi-kulturális kérdésekkel foglalkozó folyóirataiban, többek között a *Valóságban*, a *Kultúra és Közösségben* vagy éppen az egyik bíráló hangú írást megjelentető *Élet és Irodalomban*.¹⁷

Mindenesetre az olvasótáborokban – melyek előzményei leginkább a népi írók mozgalmában, illetve az 1930-as évek népfőiskolaiban keresendők – az olvasás nem cél, hanem eszköz volt az önismerethez, illetve az értékrend, a világnézet alakításához. A mozgalom egyfajta „pedagógiai alternatívaként” is értelmezhető: egyrészt, Ratkó József meglátása szerint a nemzeti önismeretre nevelés dedikált helyszínéként a gyerekek a táborban „olyan ismereteket kaptak, amelyek nélkül az iskolában közölt anyag teljesen közömbös maradt volna”.¹⁸ Másrészt az olvasótáborok kritikai gondolkodásra neveltek, fókuszba helyezve a résztvevők személyiségét; olyan felületet teremtettek, ahol – szemben a kor poroszosabb pedagógiai elveivel – a vita és dialógus eszközeivel élve a részt vevő pedagógusok és diákok partneri viszonyban dolgozhatnak együtt.¹⁹ Az olvasótábori mozgalom

¹³ Babosi László: Ratkó József és az olvasótábori mozgalom (1972–1989). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2017/52. 70–93.

¹⁴ Babosi László: „Az egész országnak egy nagy olvasótáborra lenne szüksége”. Beszélgetés Kocsis István ny. könyvtárigazgatóval Ratkó Józsefről és az olvasótábori mozgalomról. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/5. 51. [50–58.]

¹⁵ Bari Károly *Holtak arca felé* című kötete 1970-ben jelent meg, a magyarországi roma irodalom egyik első példjaként

¹⁶ Babosi, 2017. 80.

¹⁷ Többek között: Merth László – Matzon Mariann – Erős Ferenc: „Szakmunkástanuló-olvasótábor, figyelem!” (Tudósítás a „szigeti társadalomról”). *Valóság*, 1978. 21/3. 89–97.; Csató Károly: Olvasótábor a margón. *KÉK – Kultúra és Közösség*, 1983/4. 4–9.; Pálffy István: Olvasótábor-e az olvasótábor? *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 5. 4.; Kamarás István: Az olvasótábor valami más. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 12. 4.

¹⁸ Babosi, 2017. 75.

¹⁹ Gergye Eszter – Laboda Lilla – Pápai Boglárka: Az Amrita Orientációs Baráti Kör évközi klubéletének folytatása nyári olvasótáborok keretén belül. In: Varga Aranka (szerk): *Amrita az ezredforduló előtt*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi

fő elemei sok aspektusban előrevetítették a szemesi táborok módszertanát, a tábor, mint „kollektív mű, közös szellemi kaland”²⁰; a kiscsoportos beszélgetéseken alapuló intenzív együttgondolkodás, illetve a táborozók és táboroztatók között létrehozandó partneri viszony a cigány olvasó-, majd később többféle, szerteágazó táborokban a kisebbség emancipációs igényeivel, hangsúlyos identitás-, és közösségépítő szerepeivel egészült ki. A balatonszemesi táborok előtt azonban pár évig – még egymással párhuzamosan – működtek cigány olvasótáborok is, mégpedig két, merőben különböző jellegű. Míg az egyiket a megyei tanács koordinációs szakbizottsága szervezte, addig a másikat már a formálódó és hirtelen térhez jutó roma értelmiség kiemelkedő alakjai, többek között Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő, Balogh János.

Cigány olvasótáborok

Az első, a hatalom által létrehozott cigány olvasótábort a hajdú-bihar megyei Létavértesen tartották 1979-ben. A tábort dr. Gyergyói Sándor, a megyei tanács koordinációs bizottságának titkára nyitotta meg és a Magyar Írók Szövetsége helyi csoportjának megbízásából Székelyhidi Ágoston vezette. Mialatt a táborban résztvevő ötven általános iskolás gyerek (akik a környék három, jelentős cigány lakossággal rendelkező településéről, Bagamérból, Hajdúhadházáról, Hosszúpályából, illetve magáról Létavértesről jöttek) Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényével kapcsolatos élményeiket dolgozták fel, és látogatást tettek az író szülőfalujába, Tiszacsécsére, addig a tábor vezetői országos tanácskozást is tartottak. Ahogy arról a *Hajdú-Bihari Napló* korabeli cikke megemlékezik, a megyei népfrontbizottság rendezte egész napos tanácskozás résztvevői három referátum alapján megvitatták a cigány lakosság társadalmi beilleszkedésének és művelődésének lehetőségeit, eszközeit; az eseményen pedig részt vettek a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkárságának, a Minisztertanács mellett működő koordinációs bizottságnak és a legközelebb eső hét megye népfrontbizottságainak képviselői, koordinációs bizottsági titkárai.²¹ A következő években a cigány olvasótáborok is megszorodtak, Létavértes mellett Nyíradonyban és Hortobágyon is.

Székelyhidi Ágoston író – pár évvel később az MDF egyik alapítója – több cikkben is foglalkozott a cigány olvasótáborok speciális státuszával, reflektálva az államszocialista rendszer asszimilációs törekvései ellenére fennálló iskolai szegregáció tábori szegregációra fordítható problémájára. Székelyhidi hangsúlyozta, hogy a cigány olvasótáborokban résztvevő gyerekek a korábbi, más olvasótáborokban

Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlisslocki Henrik Szakkollégium, 2015. 177–201.

²⁰ Varga Csaba: Az olvasótáborok. *Alföld*, 1978/10. 88.

²¹ Megnyílt Létavértesen a cigány megyei olvasótábor. *Hajdú-Bihari Napló*, 1979. július 7. 1.

megismert hátrányos helyzetű, tanyasi gyerekekhez képest is nagy elmaradásban voltak, szemléletesnek szánt példákat hozva a nyelvi, kulturális hátrányokra, műveltségbeli lemaradásokra.²² Az egyik írásában pedig feltette a kérdést: ha a cigányság része a nemzetnek, akkor miért van szükség önálló tanácsí hivatali hálózatot működtetni ügyeik, többek között az olvasótáborok intézésére? Saját kérdésére adott válaszában úgy vélte,

„a közös iskolában és tanításban még fennakadást és hátrányt okozó fejlődési ütemkülönbség csökkentésének, majdani megszüntetésének egyik eszköze a cigány olvasótábor. (...) Nem az iskola helyett, hanem mellett; voltaképpen a többi kiegészítő foglalkozás között. Afféle intenzív tanfolyamnak is szánjuk az olvasótábort. Ezért ragaszkodunk a legfogékonyabb, legérdeklődőbb gyerekekhez. Bennük testesülhet meg igazán hatékonyan a szellemi és kulturális hajtóerő, társaik ösztönzésére, serkentésére is. Van cigány olvasótábor, hogy ne legyen cigány olvasótábor, válaszolatunk olykor a kölcsönzött formulával.”²³

A néhol egzotizáló, de leginkább paternalisztikus hangvétel más újságcikkekben is felbukkan, egy 1981-es békéscsabai cigány olvasótábor kapcsán a táborvezető abban látta például a tábor célját, hogy segítsék a tehetséges cigánygyerekek felzárkózását és segítséget nyújtsanak az „*intelligens cigány és a magyar gyerekek között a még meglevő különbségek ledolgozásához*”.²⁴

A gyakorlatban azonban úgy tűnik, sem az (államszocialista, illetve a demokratikus rendszerben újrászerveződő) iskolarendszer, sem az intenzív tanfolyamnak szánt olvasótáborok nem tudták ledolgozni a különbségeket; a hazai oktatási rendszer társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó, illetve bizonyos szempontból növekvő működésmódjáról, illetve a roma tanulók rendszerbe kódolt sikertelenségéről számtalan oktatáspolitikai, szociológiai tanulmány született az elmúlt évtizedekben.²⁵ Kísértetiesnek is tűnhet Erős Ferenc szociálpszichológus 1993-as mondatait olvasni majdnem harminc évvel később, mert a pontosan megfogalmazott problémákra azóta is kevés sikeres megoldás született:

„Az egyenjogúság ideológiája mellett, az iskola, mint szocializációs közeg, a gyakorlatban az etnikai különbségeket ébren tartja, sőt kidomborítja. A diszkrimináció pedig negatív szerepet játszik a cigány gyermekek önértékelésében. (...) Az iskolarendszer,

²² Székelyhidi Ágoston: A cigánytábor a földre száll. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 19. 4.; Székelyhidi Ágoston: Hogy legyen szavuk a holnapra. Megyesi Cigány olvasótábor, *Hajdú-Bihari Napló*, 1986. július 26. 6.

²³ Székelyhidi, 1981. 6.

²⁴ Szekeres András: Olvasótábor cigánygyerekeknek, *Magyar Hírlap*, 1981. július 10. 6.

²⁵ Lásd mások mellett Kézdi Gábor és Kertesi Gábor, Radó Péter, Kende Ágnes, Ferge Zsuzsa, Forray R. Katalin munkáit.

a szocializáció egyéb intézményes és nem intézményes közegei monolit társadalomképet prezentálnak, nincsenek tekintettel a kulturális, etnikai, vallási vagy individuális különbségekre. Ez a kirekesztő, erősen szegregáló, diszkriminatív magatartás a többség részéről kész, merev alternatívákat és személyes döntést nem ismerő, nem választható identitásprogramokat rendel hozzá.”²⁶

Véleményem szerint a második típusba tartozó, önszerveződésen alapuló cigány olvasótáborok, majd az utánuk kibontakozó többi balatonszemesi táborok éppen ezt a monolit társadalomképet bontották meg és több ezer fővárosi roma fiatalnak nyújtottak egyedülállóan progresszív, talán forradalminak is tekinthető módon *merész alternatívákat* és választható identitásprogramokat.

A második típusú cigány olvasótáborokat többek között a későszocializmus első önálló roma intézménye, a Nagyidai Sztójka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázis szervezte. Természetesen ennek az intézménynek a létrejötte is beágyazódott az államhatalom „cigányügyre” vonatkozó szervezési és ellenőrzési törekvéseibe – létrejötte az 1969 óta működő CIKOBÍ-k (Cigányügyi Koordinációs Bizottságok) hatására történt.²⁷ Életre hívása hűen tükrözi azt a zavart, amellyel az államszocialista rendszer az 1961-es párthatározat után a cigányság helyzetét kezelte: a kikényszerített asszimiláció nyilvánvaló kudarcát kimondatlanul is beismerve olyan hálózatot hoztak létre, amelyben helyet kaptak korábban a rendszer ellenségének tekintett roma és nem roma szakértők, mint például Kemény István vagy Bársony János és Daróczi Ágnes.²⁸ A kerületi CIKOBÍ-k működése és karaktere nagyban függött az élükre kinevezett vezetőktől, míg egyes bizottságokba Bársony János kifejezését kölcsönvéve a „régí rendszer asszimilátorai”, vagyis minisztériumi főosztályvezetők, rendőrök, tanácselnökök kerültek, addig máshol fiatalabb, kritikusabb hozzáállású (nem ritkán roma származású) népművelők, szociális munkások kezdtek dolgozni. A Nagyidai Sztójka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázis vezetője a korábban Pestszentlőrincen cigánygondozóként dolgozó Kovács Zoltán lett.²⁹

²⁶ Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-TWINS Kiadó, 1993.126–146.

²⁷ A CIKOBÍ-k a Minisztertanács felügyelete alatt jöttek létre; a főváros romák által sűrűbben lakott kerületeiben és a megyékben a tanácsokkal együttműködve láttak el érdekvédelmi, képviselési és családgondozói feladatokat. A fővárosi rendszert összefogó függetlenített titkár Bársony János, a roma folklórmozgalom egyik fontos szereplője volt.

²⁸ Publikációs tilalma ellenére Kemény István a CIKOBÍ-rendszer első szakmai tanácsadója volt, Bársony pedig budapesti titkár, miközben a Rom Som cigányklub körül végzett mozgalmi tevékenysége miatt újbóloldali nacionalistának bélyegezték, és több programjukat betiltották.

²⁹ Kovács Zoltán nagyon fiatalon, 33 évesen hunyt el. Emlékére 1993-ban létrehozták a Kovács Zoltán Alapítványt és az általa fenntartott óvodát, Csepel legszegényebb roma gyermekei

Az első roma módszertani bázis, hasonlóan a bő egy évtizeddel korábban Rákospalotán formálódó Rom Som cigányklubhoz, a város szélén, a 18. kerületben alakult. Névadója Sztojka Ferenc (becenevén Fardi), 1855-től 1929-ig élt, neve az első cigány nyelvtankönyv írójaként, szótárkészítőként, költőként és műfordítóként maradt fent.³⁰ A módszertani bázis mint intézmény-típus pedig az államszocializmus sajátos képződménye volt – kezdetben szovjet mintára a tömegpropaganda és közművelődés megyénként több körzetet összefogó helyszínként működött.³¹ Később az úttörőmozgalomban is kiemelkedő szereppel bírt – többek között korábbi magánvillákban kialakított úttörőházak formájában³² –, majd a 70-es, 80-as évekre egyre inkább tematikusan, szakterületekre, célcsoportokra osztódott. Ebben az utolsóként említett értelmében művelődési házak váltak módszertani bázisokká, ahol a feltételek egy-egy szakterület színvonalas módszertani munkájára már eleve adottak, vagy könnyebben megteremthetők voltak. Slézia Gabriella kiemeli, hogy ezekre az intézményekre valamilyen innovatív kezdeményezés, személyi adottság és jól működő közösség volt jellemző, mint például a színjátszás területén a Pinceszínház (Kosztolányi Dezső Művelődési Ház) és a Térszínház (Ady Endre Művelődési Központ, Derkovits Klub), zenei területen a Zichy-kastély, gyermekszínházasban az I. kerületi Művelődési Központ (ma Marczibányi téri Művelődési Központ), a munkahelyi művelődés területének pedig a Fővárosi Művelődési Ház volt a bázisintézménye.³³

Ez utóbbival egy időben alapították tehát az első (és egyetlen) roma módszertani bázist, melyben Kovács Zoltánon kívül más pályakezdő roma értelmiségiek is elkezdtek dolgozni, többek között táborokat szervezni. Kovács egy 1987-es *Esti Hírlap*-ban megjelent interjújában szinte szó szerint reflektált a Slézia által megnevezett szempontokra. A személyi adottság kapcsán úgy fogalmazott:

„Annyira a személyemhez is kötődik, hogy a kerületi tanácsnál dolgoztam, mint cigánygondozó, s mivel fővállaltam ezt az ügyet, a tanács megteremtette a működési feltételeinket.”

Ami pedig az innovatív kezdeményezést illeti, Kovács azt mondta:

száma. Magyarországon ez volt az első és ez idáig egyetlen cigány nemzetiségi óvoda, amelyet 2013 óta *Majd Megnövek Baptista Óvoda* néven a Baptista szeretetszolgálat működtet.

³⁰ Hegedűs Sándor: Sztojka Ferenc hazatalált. *Barátság*, 2017. 24/5. 9082–9084.

³¹ Barát Endre: A felkészülés folyamatos segítése. *Pártélet*, 1977/22. 60–63.

³² Tóth József: Az úttörőházak története. *Köznevelés*, 2007. május 18. 23.

³³ Slézia Gabriella: A nyolcvanas évek – Az indulás és a kiteljesedés éve. In: Slézia Gabriella (szerk.): *Módszertári füzetek különszám. A Közművelődés házai Budapest 5.* Budapesti Művelődési Központ, 2008.

„Amikor létrejött a bázis, még a cigányság társadalmi szervezetei sem léteztek. (...) Teljesen újszerű és egyedülálló, egyben kitaposatlan út volt a miénk.”³⁴

A bázis által, de több kerületi cigánygondozó vezetésével zajló olvasótáborok a korabeli jelentések alapján nagyon sikeresek voltak, az 1985-ös tábor szervezősekor például *„voltak olyan kerületek, mint a 15., ahol a létszámba már be nem férő gyermekek szülei a hatóságoknál is panaszkodtak ezért, kérve gyermekeik táborba vitelét”*.³⁵ A táborokban zajló tevékenység itt túlmutatott az egyes irodalmi művek kapcsán generált beszélgetéseken, a tábor alatt feldolgozandó témák közé bekerült a közösség, az identitás, a hazához való kötődés, az előítéletek kérdése, illetve a cigányság problémái, kultúrája is. A beszámolók alapján, hasonlóan az olvasótáborok általános célkitűzéseseihez, itt is nagy szerepet kapott a közszereplés gyakorlása, a vitakészség és a demokratizmus szabályainak, készségeinek fejlesztése.³⁶ Kovács Zoltán és az ekkor még 15. kerületi cigánygondozóként vele együtt dolgozó Zsigó Jenő 1985-ben „Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesültek, elsősorban a több éves kimagasló olvasótábori munkájukért.

Cigány családsegítő, CSZMMK, Romano Kher

A Sztójka Fardi bázis mellett tehát egy másik, újszerű, roma vezetésű intézmény is létrejött a fővárosban, ez volt a rákospalotai, kezdetben Cigány Családsegítő Szolgálatnak nevezett hely. Rákospalotán ekkor már egy bő évtizede volt jelentős helyi roma közélet; a Kozák téri Rom Som cigányklub és a köré szerveződő zenei együttes és újság a fővárosi kerületek közt talán a legélénkebb roma kulturális közeget hozta létre. A Choli Daróczi József, Péli Tamás és Daróczi Ágnes kezdeményezésével indult rákospalotai roma folkmozgalom a 80-as évekre átalakult, és a kerületi (illetve nagyon hamar fővárosi hatáskörű) roma aktivizmus főszereplője Zsigó Jenő lett, aki 1980 januárja óta dolgozott a XV. kerületi tanácsnál cigányügyi előadói státuszban. Egy vele készült korábbi interjúból idézve:

„Családgondozó voltam, szociális munkás, szociális szervező, autodidakta, tehát a lehető legtöbb információval láttam el a kerületi roma embereket, családokat. Abban az időben alakult ki a családsegítő központok rendszere, és Bársony Jánossal, aki a fővárosi CIKOBÍ titkára volt, elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mi lenne, hogyha az egyszemélyes cigányügyi előadói státuszt megpróbálnánk továbbfejleszteni, és az ország első

³⁴ Halász I., Farkas: A vándorlás vágya és lehetetlensége. Vörös ló - hegedűvel Mit tesz a cigány módszertani bázis? *Esti Hírlap*, 1987. május 19. 4.

³⁵ Jelentés a bázis 85-ös munkájáról, BFL XXIII. 102.e.4. kisdoboz

³⁶ Uo.

cigány családsegítő központját létrehoznánk a főváros és a kerület együttműködésében. Ez 1986-ban megtörtént.”³⁷

A mindössze 42 négyzetméteres, volt orvosi rendelőből átalakított központ az Énekes utcában kapott helyet, a főváros egyik peremkerületének rosszul megközelíthető részén. Bár az 1990-es években a közben Romano Kher néven működő központ számos másik, belsőbb kerületi, központibb helyszínre (például a Bajza, Horánszky és Bokréta utcába) is próbált átköltözni,³⁸ ezeket a törekvéseit a VI., VIII. és X. kerületi képviselőtestületek rendre elutasították, így a központ megszűnéséig Rákospalotán maradt, az alapító okiratban meghatározott alapfeladatok ellátásához elégtelen körülmények között.³⁹

A cigány családsegítő központ a kezdetektől sokrétű, komplex tevékenységet folytatott, amelynek a szorosabb értelemben vett szociális munkán kívül meghatározó eleme volt a gyerekekkel és fiatalokkal való foglalkozás. Ez pedig elsősorban a nyári táborokat és a közép-, illetve felsőfokú oktatásban résztvevő roma fiatalok ösztöndíjazását jelentette. Ez utóbbi egyrészt teljesen újszerű és egyedülálló ötlet volt, másrészt a kor viszonyai között meglehetősen magas összeget, 3-5000 forintot jelentett havonta. A roma fiatalok havi ösztöndíjjal való támogatása a központ munkássága alatt végig kiemelkedően fontos volt, az ösztöndíjasok egyfajta közösséget alkottak, akiknek a 90-es évektől minden évben gálát szerveztek. A rendszerint a Thália színházban megrendezett eseményen a Romano Kher ösztöndíjasai komoly- és könnyűzenei előadóként, versmondóként, énekesként, sőt, képzőművészként is megmutatták magukat a közönség előtt.⁴⁰

A 80-as évek közepén azonban az ösztöndíjnak még teljesen más jelentősége volt: a támogatás rendszerének kialakítása következtében láthatóvá vált, hogy milyen minimális számban vannak csak (magukat romának valló) roma fiatalok a középfokú oktatásban, az évek során pedig, éppen az ösztöndíjak számának regisztrálásával (de nyilvánvalóan nem pusztán annak köszönhetően), ugyanilyen látványos volt a számuk emelkedése. A cigány tanulók számát a budapesti óvodákban, általános iskolákban, középfokú intézményekben (szakmunkásképzők és gimnáziumok) egyébként a CIKOBÍ-k is számon tartották, kerületenként is, éves bontásban is. Az 1984-es középiskolai adatokat tartalmazó táblázat valóban megdöbbentően alacsony számokat regisztrált: gimnáziumba összesen 31, szakmunkásképzőbe

³⁷ Neményi Mária – Szalai Júlia: Elbeszélte évtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével In: Kóczé Angéla - Neményi Mária - Szalai Júlia (szerk.): *Egy más szemébe nézve, Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 15–76.

³⁸ N.I.E.: Költözik a Cigány Ház? Egy kulturális központ viszontagságai. *Magyar Hírlap*, 1997. szeptember 8. 6.

³⁹ Zsigó Jenő: Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher Szakmai program, 2009. 5.

⁴⁰ Sz. Sz.: Roma ösztöndíjasok bemutatkozása, *Köznevelés*, 2000. 56/24. 21.

74 roma származású tanuló járt, a fővárosi összlétszám 0,13 és 0,22 %-a.⁴¹ Azok az interjúalanyaim, akik az első balatonszemesi középiskolás táborban részt vettek, pontosan reflektálnak erre a tényre, ahogy Lakatos György, a Romano Glaszo együttes és a Budaörsi Tanoda vezetője fogalmaz:

„1988-ban kerültem Budapestre, és akkor ismerkedtem meg Zsigó Jenőékkel és a CSZMMK-val. Én ott ösztöndíjat kaptam, mint ahogy pár másik fiatal még. Akkor még 20 fiatal sem járt középiskolába itt Budapesten, tehát nagyon kevesen voltunk.”

Szilvási István zenész, tévés-rádiós műsorvezető, szerkesztő ugyancsak nagyon alacsony létszámmra emlékszik a kezdeti időkből: *„Ez akkor kb. 65 gyereket jelentett, ebben benne voltak, akik festőnek, kőművesnek tanultak és középiskolában gyakorlatilag 12-en voltunk.”* Az ösztöndíj megítélésének nulladik lépése a középiskolában tanuló roma tanulók megtalálása volt, ehhez a központ az összes budapesti középiskolába kiküldött egy felhívást, így lehetett összeszedni azt a maroknyi fiatal, akiket az első nyári táborba, illetve év közben a rákospalotai középiskolás klubba lehetett hívni. Az, hogy mennyire újdonság volt ez a fajta megkeresés, illetve a roma származásra való ilyen direkt reflektálás, plasztikusan kiolvasható az alábbi interjúrészletből:

„És akkor engem megkeresett az osztályfőnököm, hát azért lehetett rajtam látni, meg a nevem alapján, meg mittudomén, hát nem beszéltünk erről sosem, mert ez ciki téma volt, kellemetlen volt mindenkinek, még nekem is akkor, cigányságról beszélni. De az osztályfőnököm megkeresett és mondta, hogy mit szólnék hozzá. Hát nem vonakodtam, beadtunk egy pályázatot és elnyertem”.

Közben az intézményes háttér is változott: míg az első két évben a Nagyidai Sztojka Fardi bázis Visegrádon, a Fővárosi Rehabilitációs Kórház udvarán szervezte az olvasótáborait, addig a XV. kerületiek elkezdheték bérelni a SZOT Dél-dunántúli Üdülési Igazgatóság balatonszemesi üdülőjét, ami egy 8424 m²-es telken három épületből állt. A levéltári iratok szerint azonban a bázis egyre nehezebben birkózott meg a feladataival (a beszámolók szerint a közeli Havanna lakótelep okozta a legtöbb nehézséget), így a *„hatékonyabb munkavégzés és különösen a gyermek-üdültetés területén tapasztalható párhuzamosságok felszámolása”* érdekében a két intézményt összevonták, és 1987-től Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központnak (CSZMMK) nevezték, vezetője Zsigó Jenő, helyettese pedig Mester Zsuzsa lett. Az összevonásról szóló rendelkezés külön kiemelte, hogy:

⁴¹ 5. Számú melléklet

„a hátrányos helyzetű fővárosi cigány gyermekek életmódformáló nyári táboroztatása az eddigi leghatékonyabb forma a helyes szokások elsajátítása, a beilleszkedést szolgáló igények és normák kialakításának elősegítése területén (eddig 9 év alatt kb. 2000 fő részvételével).”⁴²

A fővárosi hatáskörű központ létrehozása egyébként Bársony János ötlete volt, és ahogy Mester Zsuzsa az interjúban felidézte, a rákospalotai családsegítő, szociális munkáról való szintlépés nem volt feltétlenül könnyű:

„Bársonynak volt az ötlete, hogy akkor legyen ez fővárosi fenntartású, módszertani központ. Mi nem szívesen kezdtük el ezt, mert szerettük a palotai munkát, sok gyereknek segítettünk. A mai napig, ha virrasztás van, a táborok szóba kerülnek, tehát ez a rákospalotai folklórnak egy teljesen élő része lett, úgy mesélik a táborokat. Ha találkozunk, akkor minden alkalommal elsíriják magukat és kérdezik, hogy az ő gyerekeiknek miért nincs. Szóval ez abszolút rákospalotainak indult. Aztán megemésztettük, hogy fővárosi hatáskörben fogunk dolgozni.”⁴³

A CSZMMK 1987. június 8-i alapítólevelében az alábbi feladatokat határozták meg: cigány fiatalok tehetséggondozása, művelődési táborok, foglalkoztatottság segítése, cigány művelődési rendezvények szervezése, cigány művelődő közösségek fenntartása és támogatása, cigány művelődési módszertani segítség biztosítása. A központ tevékenységi köre fokozatosan szélesedett, például a részben speciálisan a roma képzőművészeknek szervezett alkotótáborokban, illetve az ott résztvevő alkotók által egyébként festett művek megvásárlásával létrejött képzőművészeti gyűjtemény kezelésével. A közel 3000 festményt és szobrot számláló gyűjteményt számos hazai és nemzetközi kiállításon bemutatták,⁴⁴ a 2009-ben megjelent *Cigány festészet – Magyarország 1969–2009* címet viselő képzőművészeti album pedig máig az egyetlen ilyen részletességgel és igénnyel összeállított mű.⁴⁵

Szemesi táborok

Ahogy az a táborok, illetve az ösztöndíjazás előkészítésénél kiderült, a CSZMMK a kezdetektől különös hangsúlyt fektetett a velük kapcsolatba kerülő fiatalok roma

⁴² BFL XXIII. 102.e. 4. kisdoboz

⁴³ Részlet a Mester Zsuzsával készült interjúból, 2021. november 8. A szerző tulajdona.

⁴⁴ Rézműves Melinda, a Romano Kher egykori munkatársa személyes közlése.

⁴⁵ Sárközi Éva: A magyar cigány festészet negyven éve. Kortársainknak, és azoknak, akik a jövőben születnek majd a földre. 2010. május. 21., <https://www.prae.hu/article/2713-a-magyar-cigany-festeszeti-negyven-eve/> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

identitásának kihangosítására, problematizálására. Ahogy Mester Zsuzsa, a központ egykori vezetőhelyettese fogalmazott a vele készült interjúbán:

„Mi az első pillanattól fontosnak tartottuk, hogy ők magukról, meg a világról, meg a cigányok helyzetéről tudjanak, hogy tudatosan viszonyuljanak ehhez. A múltkor valaki átküldött egy videót az egyik ilyen táborból, és megrázott, hogy milyen komolyan vettük mi őket, és ez nekik is furcsa volt. Akkor ők először beszéltek nyíltan a cigányságukról, az identitásukról, pláne így plenárisan. Megrázta őket egyébként, tehát tiltakoztak is sokan, és volt, aki otthagytá, de ha visszagondolok erre, akkor úgy tűnik, hogy Budapesten, aki számít ma, egyáltalán megjelenik a cigányok között, azok közül nagyon sok ott volt Szemesen, tehát ez volt a kiindulópontja.”

Az, hogy milyen megrázó, illetve milyen katartikus volt ez a felismerés, pontosan kirajzolódik Lakatos György szavaiból, így tőle érdemes hosszabban idézni:

„Én előtte is sokat táboroztam, jó gyerek voltam általános iskolás koromban, és minden nyáron vittek sporttáborokba, katonai táborba, irodalmi, orosz nyelvi táborba. Itt viszont ezek kifejezetten cigány táborok voltak, tehát akik oda lejártak, azoknál az, hogy valaki cigány, az egy pozitív visszajelzés volt. Pozitívumként élhették meg a cigányságukat, minden pozitív volt, ami a cigánysággal kapcsolatos volt. Az addigi életem során viszont minden negatív volt, ami a cigánysággal kapcsolatos. És azok a gyerekek is, vagy bárki, aki lejött a szemesi táborokba, az azt élhette meg, hogy itt nem ciki cigánynak lenni, ahogy az élet más területein, az iskolában például igen. Itt tök jó, ha cigány vagy, örülünk neki, ha cigányul beszélsz, ha cigányul énekelsz, ha táncolsz, ha beszélsz a családdról, ha magyar cigány vagy, szóval itt profitálhattak az emberek abból, hogy cigányok voltak. Ez nekem egyrészt borzasztóan tetszett, másrészt szinte az egész gondolkozásomat a világról megváltoztatta. Én addig bújáltam, annak ellenére, hogy cigány voltam, sehol nem szerettem erről beszélni, kerültem ezeket a témákat, viszont már az első év után, tehát 89-ben úgy mentem haza, hogy megváltozott.”

A táborba való érkezés, az ott kibontakozó beszélgetések nemcsak a cigányság, roma identitás első nyilvános tematizálását jelenthették, hanem a teljesen általánosnak mondható (és a fenti idézetből is egyértelműen kirajzolódó) hátrányos megkülönböztetés, kirekesztettség ellen való megküzdési mechanizmusok kialakítását is. Ahogy az egyik, YouTube-on fellelhető videón fogalmaz az 1988-as középiskolás tábor beszélgetésén részt vevő fiú:

„A félelem vált ki belőlem agresszivitást. Ilyen szorongásérzés van bennem mindig. Fel szálllok a metróra, és egyedül utazom és ilyen szorongás fog el. (...) Engem nem az idegesít, hogyha azt mondják, hogy cigány vagyok, én arról nem tehetek. Most mondjam, hogy büszke vagyok? Ez olyan általános kép, hogy mindenki azt mondja, hogy büszke

a cigányságára, hát biztos, aki megteheti, az biztos büszke. Biztos én is, de ezt még nem mondtam meg magamnak.”⁴⁶

Azt, hogy a balatonszemesi táborokban hogyan tematizálták a romák magyarországi helyzetét, nagyon erőteljesen befolyásolta Zsigó víziója. Egy 2005-ös, Neményi Mária és Szalai Júlia által készített interjúbán úgy fogalmazott:

„Visszatérve a nyolcvanas évek végéhez, mi más utat tartottunk egyedül választhatóknak: a nemzetiségi és politikai jogok gyakorlását. Szembeszálltunk azzal a régi roma bölcsességnek föltüntetett nézettel, miszerint a cigányság sorsa az alkalmazkodás, hiszen kis nép, nagyfokú előítéletesség veszi körül, ezért nem szabad soha követelésekkel előállnia, nem szabad magát egyenlőnek tekintenie másokkal, nem szabad az egyetemes emberi és alkotmányos jogokban gondolkodnia.”⁴⁷

Zsigó, munkatársaival együtt, többek között Mester Zsuzsával, Lindenfeld Péterrel, Balogh Jánossal, Daróczi Gyulával egész évben dolgozott azon, hogy a nyári táborok alatt a táborozók megfelelő módon „indoktrinálódjanak”, és a hátrányos társadalmi helyzetükkel merjenek szembemenni.

A romák egyenlőtlen, igazságtalan státuszának megváltoztathatóságát természetesen az is erőteljesen befolyásolta, hogy a gyerekeket roma származású táborvezetők és meghívott előadóként híres roma művészek, alkotók, közéleti szereplők vették körül. A vele készült interjúbán Daróczi Gyula arra is felhívja a figyelmet, hogy a meghívott vendégekkel zajló beszélgetéseket is alapos előkészítő munka előzte meg, hogy a gyerekek utána személyes kapcsolatba kerüljenek velük és kelően motiváltak legyenek.

„Provokálni kellett a gyerekeket, hogy kérdezzenek – előző nap mi mindig beszéltünk a gyerekekkel, hogy jön hozzánk a Lakatos Menyhért, aki ezt írta, azt írta, egy cigány ember, és akkor már előmelegítettük a terepet. Volt egy mag, akikkel egymásra néztünk, és már tudtuk, hogy mit kell tennünk, nem kellett magyarázni.”⁴⁸

A cigányság pozitív identitásként való megélésével gyakran itt először találkozó fiataloknak tehát roma példaképek mutattak mintát; bizonyítékaul annak, hogy a romaságot felvállalva is lehet sikereket elérni. Ahogy az egyik interjúbán elhangzik:

⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=qkvcSEmlFmE&t=10254s> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)

⁴⁷ Zsigó Jenő: Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In: Neményi Mária-Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005.

⁴⁸ Daróczi Gyula interjú, 2021. november 11. A szerző tulajdona.

„Én nyaranta kaptam ezeket a fantasztikus élményeket, és olyan emberektől kaptam, akik egyrészt a mai napig a példaképeim, másrészt pedig az egész cigányügyet meghatározták, tehát Zsigó Jenő, Péli Tamás, Szentandrassy István, Balogh János.”

A cigányság helyzetét a beszélgetések során több aspektusból is körbejárták, ahogy az egyik volt táboros mesélte a vele készített interjúban, ő Balatonszemesen hallott először a cigányságot érintő párthatározatokról, illetve a szocializmus sajátos munkaerőpiaci kategorizációjáról, ami a megfogalmazásában egyfajta kaszt-rendszerként működött, eleve elrendelve, hogy *„bányász, útépítő munkás, kubikus lehetőleg legyen cigány, de például közigazgatásban, irodai munkára, rendőrségen, orvos ne lehessen az.”* A táborokban átadott tudás egyrészt egyfajta rejtett tantervként, sokszor indirekt módon, játékok, vetélkedők által jutott el a fiatalokhoz, másrészt egy olyan ismeretanyagot jelentett, ami a formális oktatásban sehol nem szerepelt. Ahogy az egyik interjúban elhangzik:

„Én később jöttem rá, hogy az, hogy ők ott táboroztattak gyerekeket, ez csak egy eszköz volt arra, hogy elképesztő mennyiségű tudás- és ismeretanyagot és hát élményt átadjanak, élményszerűen, ugye így sokkal jobban be tud épülni az emberbe. Én magam is elsajátítottam ezt a tudást, ami mind a mai napig, tehát előtte sem és azóta sem, egyetemi szinten nem megtanulható, mert nem tanítják, vagy rosszul, vagy csak egy bizonyos részét tanítják.”

Bár a magyarországi társadalomtudományi (elsősorban antropológiai és szociológiai) kutatóhelyek és egyetemi tanszékek évtizedek óta foglalkoznak a romák helyzetével, 2012-ben pedig a PTE-n megalapult egy különálló Romológia Tanszék, a komplex, kulturális, társadalmi, politikai kérdéseket is magába foglaló tudásátadás még mindig nagyon ritka, az 1980-as évek végén pedig nyilvánvalóan teljesen egyedülálló volt. Ahogy az egyik 1988-as középiskolás táborban résztvevő fiú tömören megfogalmazta: *„Ez a tábor nem arról szól, hogy a Balatonnál üdüljünk, és a hasunkat süttessük, hanem egy ügyet képvisel, a cigányügyet.”*

A fent vázolt explicit roma identitásépítés természetesen csak a középiskolás korosztály táboráiban működhetett, a kerületek szerinti felosztásban érkező általános iskolás (esetenként akár óvodás korú) gyerekek számára más eszköztárra volt szükség. Amikor arról kérdeztem interjúalanyaimat, hogy mi volt ezekben a táborokban az alkalmazott módszertan, hogyan lehetett ezt az újfajta megközelítést átadni olyan gyerekeknek, akik nagy eséllyel más körülmények között, az év többi részében nem beszéltek a cigányságukról, sem más társadalmi kérdésekről, meglepően egységes válaszokat kaptam. Minden interjúalanyom, az egykori táboroztatók és táborozók is egyrészt a nagyon sűrű, intenzív programszervezést, másrészt a gyerekek felé irányuló hangsúlyos figyelmet és szeretetet emelték ki. Az első tehát azt jelentette, hogy a *„gyerekeknek egy pillanatnyi szabadideje nem volt”,*

minden percük be volt osztva a reggeli tornától kezdve a délelőtti kiscsoportos beszélgetéseken, foglalkozásokon és délutáni strandoláson keresztül az esti programokig, amelyek nagycsoportban, teljes létszámmal zajló műveltségi és sportvetélkedőket, játékos versenyeket, illetve közös zenélést és táncot jelentettek. Ebbe a nagyon intenzív, fárasztó programba organikusan épült be a Rézműves Melinda néprajztudós, a Romano Kher egykori munkatársa által „népismeretnek” nevezett kulturális tudásátadás. A különböző roma népszokásokról, a (főleg) oláh cigány hagyományokról jellemzően a kiscsoportos együttlétek alatt beszélgettek, akár a késő esti lefekvés előtti fél órában. A pályáját a Sztojka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázisban kezdő Szőke Judit, aki ugyancsak Balatonszemesen, de nem a Romano Kher saját, hanem a 8. kerület gyerektáborait vezette, a sűrű programok kapcsán úgy fogalmazott:

„volt egy ilyen fura atmoszféra, a rengeteg program, amibe a gyerekeket belehajtottuk, az, hogy állandóan alkotó közegben voltak, hogy látták a felnőtt cigányokat működni, ami nekik új volt, ebből kijött valami egészen különleges atmoszféra, ami a gyerekeket súlyosan megérintette.”

A Romano Kher saját táboraiban azonban a legdirektebb kultúraátadás minden bizonnyal az „autentikus” roma zene megismertetésén, tanításán keresztül történt. Az évtizedek óta zenekarvezetőként is tevékenykedő Lakatos György például itt találkozott először ezzel a zenei műfajjal:

„elkezdtem megtanulni gitározni – én zenéltem előtte, trombitáztam, de hát a cigány folklórban akkor nagy divatja volt a gitárnak. És akkor énekeltük ott a tábori dalokat, cigány népdalokat, de én nem tudtam gitározni, és akkor ott a táborvezetők látták, hogy meg akarok tanulni, és ott rakosgatták az ujjaimat a húrokra.”

A közös zenélésekben, a népzenei kultúra átadásában természetesen evidens szerepe volt annak, hogy a táborvezetők közül Zsigó Jenő és Balogh János az Ando Drom együttes alapítói is voltak. Ahogy Rézműves Melinda kiemelte, a kezdeti időszakban Balogh a délutáni strandoláshoz is mindig kivitte a gitárt. Ennek a „virágkornak” a Balaton parti közös zenélései tehát bizonyos mértékben pótolták a középiskolás korosztálynak szervezett tematikus beszélgetéseket – a „*dalokon keresztül érzéseket, odafigyelést, ragaszkodást lehetett közvetíteni.*”⁴⁹ A zenének természetesen a középiskolás táborokban is kiemelkedő szerepe volt, ahogy Szilvási István említette az interjújában:

⁴⁹ Részlet a 2022. január 10-én készített interjúból. A szerző tulajdonában.

„az esti programokra mindenféle zenekarokat hívtak meg, zenei, táncos előadókat. (...) Ott tanultunk meg egy csomó dalt, ott ismertük meg egy csomó zenekar dalait. Akkor történt, 1987-ben, hogy a Kalyi Jag kiadta az első lemezét, az ősrobbanásként hatott a cigány folklórkultúrára és aztán ránk is.”

A tábori rejtett tanterv másik fontos eleme a gyerekek felé megvalósuló kiemelkedő (máshol talán soha nem tapasztalt) figyelem, elfogadás és szeretet volt. Daróczi Gyula és Rézműves Melinda is kiemeli, hogy a szemesi táboroztatás alapja a kezdetekkor, Bodajkon megszervezett táborvezetők táborában összeállított etikai kódex volt, amely az évek során nemcsak a saját, Romano Kheres, de a többi szervezet által vezetett táborban is fontos sorvezető maradt. Továbbá, az elfogadó, biztonságos légkör kialakításában minden bizonnyal nagy szerepe volt a szülőkkel való szoros kapcsolat kialakításának. A CSZMMK és később a Romano Kher saját közösségéhez elsősorban a rákospalotai, sok esetben hagyományörző oláh cigány családok tartoztak, akik bizalmát ahhoz, hogy a gyerekeiket (főleg a lánygyerekeket) elengedjék egy táborba, külön feladat volt elnyerni. Mester Zsuzsa visszaemlékezése szerint ebben annak is szerepe volt, hogy:

„a palotai oláh cigányok amúgy is nagyon komoly saját identitással éltek, aminek a gázdzsó világához semmi köze nem volt. Ez is egy attrakció volt az elején, hogy ennyi gázdzsót, akik mi vagyunk ott, azokat ők abszolút természetesen elfogadták, azelőtt ők nem találkoztak ilyesmivel.”

Rézműves Melinda ezt azzal egészítette ki, hogy a szülőknek – éppen azért, mert a táboroztató roma és nem roma felnőttek egész évben foglalkoztak a gyerekekkel és pontosan ismerték a szokásaikat – nem kellett annyira kilépni a komfortzónájukból, és biztosan tudhatták, hogy a gyerekek a táborban biztonságban vannak és a (kamaszkodó) lányaik jó híre sem fog megsérülni. Ugyanezt a kifejezetten a hagyományörző oláh cigány lányok biztonságára vonatkozó extra figyelmet emelte ki Szőke Judit:

„Iszonyú strapások voltak a táborok, annyira fáradtak voltunk, hogy majdnem belehaltunk, de éjszaka meg vigyázni kellett rájuk, mert az meg a szülőknek volt az elvárásuk – akkor még nem volt divat, hogy elengedjék a gyereküket a család nélkül valahova. Ott egy nagyon nagy bizalmat kaptunk, ami miatt nekünk nem volt szabad aludni, hogy nehogy éjszaka a fiúk átmenjenek a lányokhoz, az nem lett volna eltűrve.”⁵⁰

Szőke azon megjegyzését, hogy a 80-as évek végén még egyáltalán nem volt szokványos, hogy a fővárosban élő roma gyerekek táborozzanak, a többi

⁵⁰ Részlet a 2021. november 18-án készített interjúból. A szerző tulajdonában.

interjúalanyom is alátámasztotta. Ahogy Rézműves Melinda fogalmazott: „*mi azokat a gyerekeket visszük táborozni, akik nem kellett senkinek*”. Ezek a gyerekek, akik az addigi életük többi szocializációs terepén (óvodában, iskolában, más intézményes környezetben) sokszor a sikertelenséggel, elutasítottsággal találkoztak csak, itt tapasztalhatták meg először, hogy érdekesek, szerethetőek, tehetségesek. Ahogy Mester Zsuzsa hangsúlyozta:

„Nagyon figyeltünk arra, hogy abszolút a gyerekekről szóljon ez. Nagyon sok meleg, személyes kapcsolat alakult ki, ezek a mai napig tartanak. Valószínűleg nem nagyon találkoztak ők az iskolában felnőttekkel való ilyen kapcsolattal. Az, hogy nekünk természetes volt, hogy velük ettünk, addig senki le nem feküdt, amíg az összes gyerek nem aludt.”

Rézműves ezt úgy fogalmazta meg, hogy a résztvevő gyerekek itt tudtak egyáltalán először felszabadultan gyereknek lenni, akiknek Balatonszemesen adatott meg elsőként, hogy átélhessék magát a nyaralás műfaját, „*hogyan lehet a Balatonnál lenni, lehet fürdőruhában lenni.*”

A balatonszemesi táborok módszertana – az Etikai kódex megalkotásán kívül – nem volt leírva, a Romano Kherhez pályázó kerületek és más szervezetek mégis ismerték, és nagyrészt követték azt. Abban, hogy a módszertan nagyjából egységes és minden táboroztató szervezet számára ismert volt, nagy szerepe volt a táborokat előkészítő és utólag kielemező beszélgetéseknek, amelyeket vagy helyben Szemesen, vagy a Tavaszmező utcai Roma Parlamentben tartottak. Ezek a beszélgetések egyrészt nagyon alapos önvizsgálatot és kritikai reflexiót jelentettek, amely során a táborvezetők apró elemekre lebontva vizsgálták a tábori tapasztalatokat, nehézségeket, sikerélményeket és közösen gondolkodtak a szükséges változtatásokról, újításokról. Másfelől az előkészítő szakasz, amely akár havi rendszerességgel találkozókat is jelenthetett, egyfajta szabadegyetemként is leírható, ahova a szervezők ugyanúgy hívtak vendégeket, mint a táborba, ennek köszönhetően pedig a beszélgetések a konkrét szervezési kérdéseken túl általánosabb társadalmi, elméleti problémákra is kiterjedtek.

Ahogy a táborok esetében, úgy itt is megállapítható, hogy egy olyan tudásanyag halmozódott fel, amely ilyen formában sehol máshol nem kapott teret, illetve hogy a tudásátadás révén a táboroztató fiatalok is olyan kompetenciákat sajátíthattak el, amiket a táboron kívüli, a szakmai és a civil életben is kamatoztathattak. Lakatos György megfogalmazásában:

„Havonta találkoztunk, tábori megbeszélések voltak, ahol tők jókat vitatkoztunk. Vesszekedések voltak, nagyon komoly előadások a cigányságról, a gyermeki viselkedésről, a pedagógiáról, olyan előadások voltak, hogy azóta sem hallok ilyeneket. Olyan emberek jöttek el (például Ferge Zsuzsa), akik ma az egész világon előadásokat tartanak, és nekünk megadatott, hogy ők nekünk is tartottak. (...) Azt kell mondjam, akik részt vettek

ebben, egy egyetemet végeztek el az évek során, mert olyan hihetetlen tudást kaptak. Mi is így voltunk, hogy középiskolásként kezdtük és pár év múlva azt lehetett látni, hogy huszonéves fiatalok simán ki mernek állni vitatkozni pedagógusokkal, bárkivel fel tudják venni a versenyt intellektuálisan, bármiben, mert megkapták azt a tudásanyagot, nemcsak ahhoz, hogy felelősséggel el tudjanak vinni gyerekeket táborozni, de azon kívül is, mert a cigánysággal kapcsolatos ismeretanyagot akkor sehol máshol nem tanították.”

A közös tudás tehát egy hasonló táborozási eszköztárat és szemléletmódot eredményezett, és ahogy Rézműves Melinda fogalmaz, a többi pályázó kerület és szervezet is pontosan ismerte azt a szempontrendszert, ami alapján a Romano Kher elbíráltta a pályázatokat, az évek során pedig nagyjából kialakult, hogy melyek azok a kerületek, amelyek rendszeresen rendeznek tábor Szemesen.

Az egységes módszertan és hasonló elvek mellett természetesen különféle megközelítések és eszközök is megjelenhettek a táborokban. A Szőke Judit által vezetett 8. kerületi gyerektábor például nagyobb hangsúlyt fektetett az alkotói folyamatokra, itt a „népismerettel” való ismerkedést nagyrészt kiváltotta a tábor ideje alatt készített újság. Ebben a másféle irányban az is szerepet játszhatott, hogy a rákospalotai, egységesebb kulturális gyökerekkel rendelkező oláh cigány gyerekekkel szemben a 8. kerületiek Szőke szerint sokkal vegyesebb háttérűek, „asszimilálódott, elszegényedett, semmilyen identitással nem rendelkező gyerekek voltak.” Az újságírás, a közös alkotás ugyanakkor itt is a már sokat emlegetett, közös elveken alapult: nagyon sűrű tervezésű programokon, hogy a gyerekeknek legyen miről írniuk, és a gyerekek felé irányuló őszinte kíváncsiságon, illetve nagyon hangsúlyos dicséreten, ami miatt elhihetők, hogy érdemes magukról írni, és hogy amit alkotnak, az értékes. Ezen felül az újság készítése Szőke szerint egyfajta fricska is volt, amivel a roma gyerekek azt bizonyíthatták, hogy nemcsak a társadalmi sztereotípiáknak megfelelő tevékenységekben, zenében, táncban jók, hanem más, intellektuális kifejezőmódokban is. Szőke szavaival:

„Én az újságot azért is találtam ki, egyrészt hogy alkossunk, hozzunk létre dolgokat, mutassuk meg mindenkinek – ne csak magunknak – hogy ezek a gyerekek milyen csodálatosak. Másrészt, hogy tovább éljen ez a tábori élmény és az újságon keresztül ez tovább él. Most már felnőttként több régi gyerek mondja, hogy őrizgetik az újságot, és mutatják is, hogy nekünk ez még megvan. Ez egy ereklje: egyrészt nagyon kevés fénykép készült róluk családi körben, akkor még nem volt divat a fényképezkedés. Ezért nagyon nagy dolog volt, hogy ők látják magukat fotókon, meg van örökítve a gyerekkoruk ezekben az újságokban.”

A különböző háttérű gyerekek táboroztatása más szempontok szerint is felmerült, akár az év közbeni előkészítő-értékelő beszélgetéseken, akár magában a tábor megvalósításában. Egyrészt izgalmas epizód volt a fővárosi roma gyerekek mellé

néhány nyáron keresztül meghívott tiszabői gyerekek jelenléte. A táboroztatók szempontjából, ahogy Lakatos György fogalmaz: „*Ez akkor egy jó kontrollcsoport volt, mert össze lehetett hasonlítani a budapestieket és vidékieket. Azért ilyen jelle-gű mozgalmak még nem nagyon indultak el vidéken annak idején, viszont Budapest már nagy előnyben volt.*”. Másfelől, az ország egyik legszegényebb térségében található, jáász-nagykun-szolnok megyei zsákfalu tulajdonképpen logikusan illesz-kedett a szemesi táborok világába. Tiszabón ugyanis, a régióban teljesen egyébként egyedülálló módon, 1989-től a Waldorf alternatív pedagógiai módszerein alapuló Freinet-műhely működött, amelyben a gyerekekkel a drámapedagógia módszerei-vel, újságírással, egyedi készségfejlesztéssel foglalkoztak.⁵¹ A másik kérdés, ami többször felmerült, az a roma és nem roma gyerekek együtt-táboroztatása. Egy 2000-es, a YouTube-on megtalálható előkészítő beszélgetésen maga Zsigó Jenő hozta fel az együtt-táborozás kérdését:

„Van annak is előnye, ha közös helyre mennek cigány és nem cigány gyerekek, de annak is van előnye, ha először egymás felé fordulhatnak, védett körülmények között, mert köztudott, hogy van mit megismerniük egymás között is a cigány gyerekeknek”.⁵²

Végül a Romano Kher táborai nagyrészt megtartották a „védett” körülménye-ket, és kizárólag roma gyerekeket táboroztattak. Ahogy Szőke Judit megfogalmaz-ta: „*Ez egy szegregált tábor volt. Erre mindenkinek kell, hogy legyen egy válasza. Hogy hogyan képviseli egy szegregált program az integrációt.*” Az utódtáborok viszont esetenként már szakítottak ezzel az elvvel, Lakatos György saját táborai-ban például kifejezetten figyel a keveredésre:

„Mi például csak úgy táborozunk már nagyon hosszú ideje, hogy biztos, hogy viszünk magunkkal magyar gyerekeket is. Míg annak idején, emlékszem, Balatonszemesen na-gyon sok olyan tábor volt, ahol nem volt egyetlen magyar gyerek sem. Mi viszont rend-kívül fontosnak tartjuk, hogy legyenek magyar gyerekek is, ugyanúgy a felnőttek között is ne csak cigányok táboroztassanak, hanem közösen a magyarokkal.”

A balatonszemesi üdülőt 2001-ben a Fővárosi Önkormányzat eladta, így a Ro-mano Kher a következő években különböző ideiglenes helyeken (többek között a Péli Tamás Születés-pannóját is rejtő Tiszadobi Andrassy Kastélyban működő gyerekvárosban) szervezte meg a táborozást, majd 2006-tól ismét egy „saját” he-lyen, Fonyódon. A fonyódi épület azonban az átadáskor használhatatlan volt, mivel évek óta üresen állt, így komoly felújítási munkálatokra volt szükség.⁵³ A Fővárosi

⁵¹ Imrei István – Balogh Klára: Freinet-műhely Tiszabón. *Iskolakultúra*, 1996/3. 82–90.

⁵² <https://www.youtube.com/watch?v=rK8EBs2u1qo> (letöltés ideje: 2022. november 14.) A to-vábbi idézetek is itt érhetők el.

⁵³ Zsigó, 2009. 5.

Közgyűlés azonban folyamatosan csökkentette a Romano Kher költségvetését, a lassú kivéreztetés végére pedig, 2010-ben a Romano Kher – Cigány Ház megszűnt, jogutódja a Fővárosi Roma Kulturális Központ (FROKK) lett, vezetősége lecserélődött. A megszorításokkal természetesen nemcsak a táborok fogyatkoztak meg, de a kezdetektől nagyon sikeres és egyedülálló ösztöndíjprogram is a töredékére csökkent.

Siker vagy kudarc: a balatonszemesi táborok öröksége

A több mint két évtized alatt hozzávetőlegesen 30.000 táborozót és több ezer ösztöndíjast fogadó emblemikus intézmény ugyan már több mint tíz éve nem végzi tevékenységét, de a hatása implicit és explicit módon is továbbgyűrűzik. Míg egyes interjúalanyaim továbbra is évről-évre táboroztatnak különböző vidéki és budapesti szervezetek és pályázati források bevonásával, másoknak a szakmai életük egyéb területein bukkan fel az egykori szemesi táborok módszertana, szemlélete. Szilvási István például a 2000-es évek végén megrendezett Athe Sam fesztiválokat, illetve a különböző roma médiafelületeken (Dikh TV és Rádió) való működésmódját is a Szemesen tanultakhoz köti. Míg a fesztiválok esetében azt a tudását kamatoztatta, hogy:

„hogyan kell nagy tömeget magas színvonalon szórakoztatni egy olyan rendezvény-sorozattal, ami nem csak a fellépőkre, hanem egy nagyon széles körre hatással bír lenni; ami mozgalmi érzéseket kelt, amiben mozgalmárrá válik egy normál hétköznapi ember, érzi a közösséghez való hozzátartozást”,

addig a műsorvezetés során ez azt jelenti, hogy tud

„riportot készíteni úgy, hogy a legutolsó vidéki cigányember is azt érezze, hogy ez az én emberem, ez jót akar és én megyek vele, mert jó, amit csinálunk és ez az enyém, nem vagyok kirekesztve, hozzám szól.”

A táborok leginkább szembetűnő öröksége az a sikeres közösségépítés és pozitív identitásépítés, aminek hatására sok régi táborozó egyrészt a mai napig (akár szakmai, akár személyes) kapcsolatban van egymással, másrészt, az írásom elején megfogalmazott hipotézisnek megfelelően, a „cigányügyben” tevékenykedik. Mester Zsuzsa ezt úgy fogalmazta meg az interjúban: *„Ha van értelmisége ma a cigányságnak, akkor az nekünk köszönhető”*, az értelmiségivé válásban pedig komoly szerepe lehetett annak, hogy a pénzbeli és egyéb támogatásnak köszönhetően évről évre több roma fiatal szerzett nemcsak érettségit, de felsőfokú diplomát is. Zenekarokat, oktatási szervezeteket, vidéki és budapesti tanodaprogramokat,

kulturális intézményekben dolgozókat sorolhatnánk, akik egykor Balatonszemesen táboroztak, ahogy Lakatos György utal rá:

„minket akkor ott úgy megfertőztek ezzel a vírussal, Zsigó Jenőék és a többiek, hogy mind a mai napig hat ránk, ez a vírus nem hajlandó elmenni tőlünk. Én nem is tudnám elképzelni magamat, hogy máshol dolgozzak, nem is értek máshoz. Amikor elvégeztem a hajózási középiskolát, soha többet nem foglalkoztam ezzel. Azokkal az emberekkel, akikkel ott együtt kezdtünk, ez kb. 15 ember, velem egy korosztály, tehát a mostani 48–50 évesek, nagyon komolyan ragaszkodnak, és mind a mai napig táboroznak, vagy valamilyen mozgalomban vesznek részt, vagy politikai úton is részt vesznek a cigányügyben. Mindannyian itt vagyunk, és senki sem esett ki, mindenki megmaradt ebben a civil életben.”

Ez a gazdag örökség azonban mintha csak befelé látszódná, a mai magyar roma közelet informális kapcsolati hálójában, a különféle szellemi és művészeti műhelyek szemléletmódjában. Bár személyes kapcsolódásokon keresztül egyes tanodaprogramok és nyári táborok továbbviszik a fent bemutatott megközelítést, a szemesi táborok módszertana nincs leírva sehol és a magyar pedagógustársadalom nagy része valószínűleg sosem hallott róla. Bár ez a módszertan sok ponton találkozik a különböző alternatív, személy- és gyerekközpontú pedagógiákkal, amelyre a főváros és az ország számos, szegregációval és a roma gyerekek kirekesztésével szembesülő iskolájának szüksége lehetne, ez a felhalmozott tudásanyag nem csatornázódott be a hazai oktatástudományba. Ahogy Szőke Judit érzékletesen fogalmazott:

„Balatonszemes egy bölcső volt. Egy olyan kivételes hely, ahol meg tudtuk mutatni, hogy szerintünk hogy kellene bánni a gyerekekkel Magyarországon. A cigánygyerekeken keresztül. Mi egy olyan típusú pedagógiát csináltunk, amit ma alternatív pedagógiának hívnak, aminek akkor még híre-hamva nem volt. Hogy hogyan kell gyerekekkel bánni úgy, hogy egy kultúrának az elemeit értéként használjuk ebben a kapcsolódásban. Mi úgy gondoltuk, hogy Magyarországon a pedagógiai kultúra gyenge és mi laikusok akartuk megmutatni, hogy mi az, amit nem tud a magyar pedagógia, hogy mi az, ami miatt nem tud ezekkel a gyerekekkel mit kezdeni, holott elképesztőek, elképesztő dolgokra lennének képesek. Tulajdonképpen itt mindenki egy kicsit tükröt tartott a pedagógiai társadalomnak, hogy mi hogyan bánunk gyerekekkel és hogyan kéne bánni velük.”

Végezetül, van egy utolsó aspektusa a táboroknak a roma identitás megerősítésében játszott kiemelkedő szerepének: a tábori helyszíneken, leginkább az ebédlőben kifüggesztett képek jelenléte. A balatonszemesi tábor ebédlőjének falát Ráczné Kalányos Gyöngyi *A hét ikerszarvas kígyó* című animációs filmjének egyik jelenetét ábrázoló, nagyalakú festmény díszítette. A táborozó gyerekek, fiatalok és felnőttek ez előtt az alkotás előtt ettek, táncoltak, éltek közösségi életet éveken át. A rajzfilmet az

autodidakta művész gyerekkorában készítette Pásztor Ágnes filmrendezővel a pécsi Pannónia Filmstúdióban, az alkotást az 1986-os cannes-i filmfesztiválon is bemutatták. Ráczné Kalányos Gyöngyi a sikerből mégsem részesült, a jelképes ajándékok okozta csalódás miatt évekig nem is festett, és csak az 1990-es évektől kezdett újra aktívabb munkába, innentől fogva ő is a szemesi alkotótáborok és a neki később több kiállítást is szervező, kiadványaiba műveit beválogató Romano Kher megbecsült tagja lett. Tiszadobon pedig, ahol ugyan a Cigány Ház csak egyetlen nyáron szervezett táborot, a fent említett Születés-pannót láthatták a gyerekek, miután a Hollandiai Királyi Festőakadémiáról visszatérve Péli direkt ide, a Tiszadobi gyermekváros dísztermébe készítette művét. A 43 négyzetméteres festmény a cigányság etnogenezisét, az első gyermek, Manush születését, a roma és magyar történelem összefonódását, az 1970-es években kibontakozó roma értelmiség főbb alakjait mutatja be, ismerői szerint a 20. századi roma-magyar festészet egyik kiemelkedő alkotása. Bár 2021-ben néhány hónapon keresztül a Budapesti Történeti Múzeum az Off-Bienálé Budapesttel közösen kiállította, a Születést évtizedekig csak a Pélit ismerők, a tiszadobi gyerekek és a Romano Kher táborozói ismerték. A folkzene és tánc átörökítésénél, a dalok generációkon átívelő továbbélésénél bizonyára nehezebben mérhető a képzőművészeti alkotások hatása. Mégis, ha a fent bemutatott beszélgetések, viták, esti diszkók és közös zenélések mögé odaképzeltük ezeket a nagyszabású, a roma történelem és mitológia elemeit felvonultató festményeket, sejthető, hogy színviláguk, motívumrendszerük, a rajtuk fellelhető roma női és férfialakok fontos részeivé váltak a táborozó gyerekek kulturális referenciáinak. Szomorú tény, hogy ezen jelentős festmények tábori ebédlőbe szorulása a roma kulturális és képzőművészeti örökség el nem ismerését jelenti, egyben azt is, hogy Magyarországnak se roma múzeuma, se az állami múzeumoknak roma képzőművészeti gyűjteménye nincs és nem is volt az elmúlt évtizedekben. Bár a képek – a Romano Kher gyűjteményének többi elemével együtt, a többségi társadalom tekintete elől nagyrészt elzárva maradtak, a roma értelmiségi, kulturális és művészeti szcéna több generációjának olyan alapvető referenciális mezőt, egyszerre komoly és mesebeli hivatkozási alapot kínáltak, amelynek hatása túlnőtt a festmények esztétikai értékén. Az előttük megképződő valós vagy képzelt színpadok olyan politikai, közösségformáló, önreprezentációs erőteret hoztak létre, amelyben a táborozó roma gyerekek, fiatalok erősebbnek, büszkébbnek érezhették magukat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andor Mihály (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra-könyvek 8. Pécs, 2001.
 Babosi László: Ratkó József és az olvasótábori mozgalom (1972–1989). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2017/52. 70–93.

- Babosi László: „Az egész országnak egy nagy olvasótáborra lenne szüksége”. Beszélgetés Kocsis István ny. könyvtárigazgatóval Ratkó Józsefről és az olvasótábori mozgalomról. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2012/5. 51. [50–58.]
- Barát Endre: A felkészülés folyamatos segítése. *Pártélet*, 1977/22. 60–63.
- Borda Balázs – Erdős Balázs – Nagy Ádám – Trencsényi László: A táborozás szociális küldetése. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 53–70.
- Csató Károly: Olvasótábor a margón. *Kultúra és Közösség*, 1983/10. 16–32.
- Erős Ferenc: Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-TWINS Kiadó, 1993. 126–146.
- Gergye Eszter – Laboda Lilla – Pápai Boglárka: Az Amrita Orientációs Baráti Kör évközi klubéletének folytatása nyári olvasótáborok keretén belül. In: Varga Aranka (szerk.): *Amrita az ezredforduló előtt*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlisslocki Henrik Szakkollégium, 2015. 177–201.
- György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–238.
- Halász I. Farkas: A vándorlás vágya és lehetetlensége. Vörös ló – hegedűvel. Mit tesz a cigány módszertani bázis? *Esti Hírlap*, 1987. május 19. 4.
- Harcza István: Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről. *Szociológiai Szemle*, 2020/30. 81–97.
- Imrei István – Balogh Klára: Freinet-műhely Tiszabőn. *Iskolakultúra*, 1996/3. 82–90.
- Jellinek János: A TOK- avagy mentsük meg a táboroztatást! In: Slézia Gabriella (szerk.): *Szkatutükör 4. A budapesti közművelődési intézményekből – a ,80-as évektől – elindult szakmai innovációk és újszerű kezdeményezések*. Módszertári füzetek 12. Budapesti Módszertani Központ, 2005. 170–175.
- Kamarás István: Az olvasótábor valami más. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 12. 4.
- Kézdi Gábor – Kertesi Gábor: Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Beszélő*, 2016. március 14.
- Nagy Ádám: A táborozás értelmezési kerete és a táborozáspedagógia mint neveléstudományi diszciplína. In: *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 8–26.
- Neményi Mária – Szalai Júlia: Elbeszélt évtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével In: Kóczé Angéla – Neményi Mária

- Szalai Júlia (szerk.): *Egymás szemébe nézve, Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 15–76.
- N.I.E.: Költözik a Cigány Ház? Egy kulturális központ viszontagságai. *Magyar Hírlap*, 1997. szeptember 8. 6.
- Megnyílt Létavértesen a cigány megyei olvasótábor. *Hajdú-Bihari Napló*, 1979. július 10. 1.
- Pálffy István: Olvasótábor-e az olvasótábor? *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 5. 4.
- Sárközi Éva: A magyar cigány festészet negyven éve. Kortársainknak, és azoknak, akik a jövőben születnek majd a földre. 2010. május. 21., <https://www.prae.hu/article/2713-a-magyar-cigany-festeszeti-negyven-eve/> (Letöltés ideje: 2022. november 14.)
- Slézia Gabriella: A nyolcvanas évek – Az indulás és a kiteljesedés évei. In: Slézia Gabriella (szerk.): *Módszertári füzetek különszám. A Közművelődés házai Budapestén 5*. Budapesti Művelődési Központ, 2008.
- Szekeres András: Olvasótábor cigánygyerekeknek. *Magyar Hírlap*, 1981. július 10. 6.
- Székelyhidi Ágoston: A cigánytábor a földre száll. *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 19. 4.
- Székelyhidi Ágoston: Hogy legyen szavuk a holnapra. Megyei Cigány-olvasótábor. *Hajdú-Bihari Napló*, 1986. július 26. 6.
- Sz.Sz.: Roma ösztöndíjasok bemutatkozása, *Köznevelés*, 2000/56. 21.
- Tóth József: Az úttörőházak története. *Köznevelés*, 2007/63. 23.
- Trencsényi László: Hadiösvények és békepipa – táborozástörténet 1919-től napjainkig. In: Nagy Ádám (szerk.): *A Komfortzónán is túl...A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája*. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúságsszakmai Műhely, Ifjúságsszakmai Társaság, 2018. 212–232.
- Varga Csaba: Az olvasótáborok. *Alföld. Irodalmi és művelődési folyóirat*. 1978/10. 88–91
- Zsigó Jenő: Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház-Romano Kher Szakmai program, 2009.
- Zsigó Jenő: Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In: Neményi Mária-Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 7–42.

KOVÁCS ESZTER*

Identitásváltozatok az új magyar kivándorlók körében**

Bevezetés: Mi a relevanciája az identitás kérdésének az EU-n belüli migráció esetében?

A Magyarországról nyugat-európai országokba történő migráció az elmúlt évtized egyik kiemelt társadalmi jelensége volt. Jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a folyamat tetőpontját már elérte, a kivándorlás stagnálni kezdett, a visszavándorlás mutatóiban pedig növekedés látszódik.¹ Ez részben ugyan magyarázható a koronavírus-járvánnyal, valamint az Egyesült Királyságból visszatérők esetében a Brexit hatásaként, de Ligeti Anna Sára elemzése² arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek önmagukban nem elégséges magyarázatok, és vélhetően egyéb, statisztikailag gyakran nem kimutatható, például családi okoknak is fontos szerepük van a változásban.

A kivándorlás lassulása és a visszavándorlás fokozódása mellett ugyanakkor az is tény, hogy az elmúlt 10 év migrációs trendjének eredményeként reálisan kell azzal számolni, hogy jelentős, akár több száz ezres nagyságrendű lesz azon magyarok száma, akik esetében az eredetileg gyakran csak ideiglenesre tervezett kivándorlás végleges letelepedéssel végződik. Ez a feltételezés alapítható egyrészt azokra a kérdőíves felmérésekre, amelyek kifejezetten alacsony hazaköltözési hajlandóságot mutattak ki a kivándorolt magyarok körében,³ és a jelen tanulmány alapjául szolgáló kvalitatív kutatás eredményei is ezt támasztják alá. Másrészt, ha abból indulunk ki, hogy az elmúlt tíz év kivándorlói a magyar lakosság átlagánál

* A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: Kovacs.Eszter@tk.hu

** A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült el.

¹ Központi Statisztikai Hivatal: *Demográfiai Évkönyv, 2020*. Központi Statisztikai Hivatal, 2021.

² Ligeti Anna Sára: A földrajzi mobilitás változó mintázatai: Átmeneti elvándorlás, tartós letelepedés és cirkuláris migráció a magyar állampolgárok körében. *Demográfia*, 2021/2–3. 109–135.

³ Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.

fiatalabbak és jobban képzettebbek,⁴ akkor szintén feltételezhetjük, hogy a kedvező munkaerőpiaci helyzet és a családalapítás külföldön történő bekövetkezése a hosszú távra való berendezkedésnek kedvez.⁵

A nemzetközi szakirodalom az Európai Unión belüli migráció kérdésköréhez dominánsan olyan feltételezésekkel közelít, hogy ez a migráció egyrészt ideiglenes vagy cirkuláris, másrészt pedig a migráns egyének szempontjából nem feltételezi, hogy a befogadó országbeli jelenlétükkel kapcsolatban relevánsak lehetnek az integrációval és az identitással összefüggő kérdések, azzal érvelve, hogy az EU-n belüli migráció tulajdonképpen „belső” migráció.⁶ Nem meglepő ezért, hogy az EU-n belüli migránsok kapcsán kifejezetten kevés olyan kutatással találkozunk, amelyek ezen csoportok hosszútávú migrációs stratégiáival, integrációs tapasztalatával és identitásváltozásával foglalkoznak.

Menekültek, harmadik országból érkező migránsok és vendégmunkások esetében valóban határozottabban merülnek fel az integrációval és az identitással kapcsolatos kérdések, de látva azt a tendenciát, hogy az elmúlt évtizedben kivándorolt kelet-európai migránsok jelentős része hosszútávon tervez maradni a nyugat-európai befogadó országokban,⁷ indokoltta teszi, hogy kilépve a domináns kutatási keretrendszerből megvizsgáljuk esetükben is a migrációs tapasztalat identitásra gyakorolt hatásait. Jelen tanulmány az elmúlt évtized magyar kivándorlóinak példáján keresztül vállalkozik arra, hogy identitásváltozatokat azonosítson be az EU-n belüli, keletről nyugatra történő vándorlás kontextusában. Az identitásváltozatokat kvalitatív adatok alapján, négy téma szerinti bontásban elemzem és mutatom be a tanulmányban: a befogadó országbeli szociokulturális integráció, a transznacionális gyakorlatok és diaszporizálódás, a befogadó ország állampolgárságához való hozzáállás, valamint a hazatérési tervek alapján.

Elméleti megfontolások: transznacionalizmus, integráció, identitás

Az identitás alakítása, konstruálása egyszerre belső és külső folyamat, és ez igaz mind az egyéni, mind a csoporthoz kötődő identitásokra.⁸ Migráció esetén a társa-

⁴ *Mikrocenzus 2016 — Nemzetközi vándorlás*. Központi Statisztikai Hivatal. 2018. https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_10_nemzetkozi_vandorlas

⁵ Erdal, Marta Bivand – Ezzati, Rojan: ‘Where are you from’ or ‘when did you come’? Temporal dimensions in migrants’ reflections about settlement and return. *Ethnic and Racial Studies*, 38(7), 2015. 1202–1217.

⁶ Recchi, Ettore – Triandafyllidou, Anna: Crossing Over, Heading West and South: Mobility, Citizenship, and Employment in the Enlarged Europe. In: Menz, Georg – Caviedes, Alexander (eds.): *Labour Migration in Europe*. Palgrave Macmillan UK, 2010. 127–149.

⁷ Ryan, Louise: Differentiated embedding: Polish migrants in London negotiating belonging over time. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(2), 2018. 233–251.

⁸ Jenkins, Richard: *Social Identity*. Routledge, 1996.

dalmi tér változása, transznacionalizálódása hatással van az egyén önértelmezésére, és arra is, hogy mások hogyan látják az egyént, vagyis mind a belső, mind a külső identifikációs folyamatra. A transznacionális társadalmi térben való önértelmezés Vertovec szerint komplexebb, mint az egy helyen történő, hiszen az identitáskonstruálás folyamatát több hovatarozásérzet és vonatkoztatási pont is befolyásolja.⁹ A migráns identitás elemzésekor nem csak azt kell tehát vizsgálnunk, hogy a migránsok hogyan élnek és őrzik meg származási országuk identitását a befogadó országban, hanem azt is, hogy a befogadó ország társadalma hogyan formálja az ott élő migránsok identitáskonstrukcióit.¹⁰ A befogadó országbeli integráció minősége emiatt kulcsfontosságú szempont a vizsgálatban.

Az integráció meglehetősen tág fogalma a migráns személyek befogadó országbeli adaptálódásának folyamatára vonatkozik. Az elmúlt évtizedekben az integráció mainstream megközelítése sokat változott. Eredetileg a kutatók – vélhetően követve a politika normatív elvárásait – az integrációra a migrációs történet végpontjaként tekintettek: a migráns egyén az integrációs folyamat részeként a befogadó társadalom tagjává válik mind strukturális (állampolgárság, nyelvtudás, oktatás, munkaerőpiaci helyzet), mind szociokulturális (társadalmi kapcsolatok, kulturális és identifikációs) szempontból. Az integrációra tehát olyan egyirányú folyamatként tekintettek, amelyben a korábban a származási ország irányába táplált lojalitások és kötődések megszűnnek, és helyükbe az új országgal való kapcsolódások lépnek. Ez a megközelítés inspirálta azt a sokáig uralkodó feltételezést, hogy a származási országgal való kapcsolattartás hátráltatja a migráns befogadó országbeli integrációját, mivel lojalitáskonfliktusokat eredményez. Az integráció és transznacionális kötődések közötti összefüggés ennek megfelelően élénken foglalkoztatta a kutatókat az elmúlt évtizedekben.¹¹

A transznacionalizmus paradigmájának megjelenésével ma már azonban bevettnek számít az a megközelítés, hogy a migráns egyének befogadó országbeli

⁹ Vertovec, Steven: Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(4), 2001. 573–582.

¹⁰ Ehrkamp, Patricia: “We Turks are No Germans”: Assimilation Discourses and the Dialectical Construction of Identities in Germany. *Environment and Planning A: Economy and Space*, Volume 38, Issue 9, 2006. 1673–1692.

¹¹ Bauböck, Rainer: Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism. *The International Migration Review*, 37(3), 2003. 700–723.; Dekker, Bram – Siegel, Melissa: *Transnationalism and integration: Complements or Substitutes?* MERIT Working Papers, 2013/071. United Nations University – Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT); Erdal, Marta Bivand – Oeppen, Ceri: Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions Between Integration and Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 2013. 867–884.; Joppke, Christian: Chapter 7. Immigration, Citizenship, and the Need for Integration. In Smith, Rogers M. (ed): *Citizenship, Borders, and Human Needs*. University of Pennsylvania Press, 2011. 157–176.; Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38(4), 2012. 631–649.

integrációja egyidejűleg létezhet a származási országhoz való kötődések fenntartásával. A migráció fluid és rugalmas értelmezése lehetővé teszi annak belátását, hogy a migráns személyek olyan társadalmi mezőket teremtenek, amelyekben egyszerre van jelen a származási és befogadó országuk, valamint képesek határokon átnyúló társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági kapcsolatokat fenntartani.¹²

Hogyan lehetséges ebben a dinamikus migrációs mezőben az identitás konceptualizálása és operacionalizálása? Butcher szerint a migráns identitás „hétköznapi gyakorlatok összességéből, értékvállalásból és ismétlődő kapcsolatokból” áll össze.¹³ Ez a megközelítés hasznosnak bizonyult számomra a migráns identitás kibontásához, mert egyszerre reflektál az egyén megélt valóságára („hétköznapi gyakorlatok” és „ismétlődő kapcsolatok”) és az egyén saját narratívájára („érték-vállalás”). Ennek megfelelően kutatásomban négy olyan témát választottam ki, amelyek alkalmasak arra, hogy az interjúalanyok megélt valóságának és narratívájának elemzésével közelebb vigyenek a magyar kivándorlókra jellemző identitásváltozatok megértéséhez. A (1) szociokulturális integrációjuk, valamint a (2) transznacionális kapcsolódásaik és diaszporizálódásuk elemzése által arra világítok rá, hogy a migráns egyének hétköznapi társas kapcsolatai és mindennapi élményei mennyire kötik őket a befogadó ország társadalmához, a helyi magyar közösséghez, illetve Magyarországhoz. A (3) befogadó ország állampolgárságához való viszonyulásuk vizsgálatában arra voltam kíváncsi, hogy milyen értékeket és minőségeket társítanak a magyar, illetve befogadó országuk állampolgárságához, és ez hogyan kapcsolható össze az identitás kérdésével. Végül a (4) hazatérési tervek elemzésével azt szeretném megvilágítani, hogy a migráns egyének hazatérési tervei nem feltétlenül magáról a hazatelepülés realitásáról informálnak, hanem sokkal inkább értelmezhetőek fontos vonatkoztatási pontként a migránsok transznacionális társadalmi kontextusában a hovatartozásról való elképzeléseikről.

A szociokulturális integráció a befogadó társadalomba való beilleszkedés leírásának egy nehezen kvantifikálható, szubjektív módozata, amelyben nagy szerepet kap a migráns egyén saját értékelése önmaga helyzetéről.¹⁴ Olyan aspektusokat kell megvizsgálunk a szociokulturális integráció kérdésében, mint a migráns személy szociális kapcsolatai a befogadó társadalomban, a befogadottság szubjektív

¹² Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Blanc-Szanton, Christina: Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1), 1992. 1–24.

¹³ Butcher, Melissa: Ties that Bind: The Strategic Use of Transnational Relationships in Demarcating Identity and Managing Difference. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(8), 2009. 1353–1371.

¹⁴ Engbersen, Godfried: Spheres of integration: Towards a differentiated and reflexive ethnic minority policy. In: *Identity and Integration: Migrants in Western Europe*. Taylor & Francis Ltd, 2003. 59–76.

megélése, vagy az otthonosság érzete.¹⁵ A szociokulturális integráció nem csak magáról a befogadó országbeli integrációról szól. Mivel a szociokulturális integráció ad információt a migráns egyén befogadó országbeli társadalmi interakcióiról, ezért fontos szerepe van az identitás megkonstruálásában, újradefiniálásában a migrációs kontextusban.¹⁶ Hiszen az identitás nem állandó, hanem folyamatosan változik és újradefiniálódik, ami a migránsok esetében nyilvánvalóan szorosan összefügg a migrációs tapasztalattal, konkrétan a befogadó országban megélt társadalmi és kulturális interakciókkal. Az, hogy a migráns egyénnek milyen sűrű a befogadó társadalommal való kapcsolathálója, nagymértékben formálja az identitását. Ha ezek a kötések gyengék, a származási országgal való kapcsolata és a helyi etnikai közeg fogja érdemben alakítani az identitását. Ha viszont kiterjedt társas kapcsolatai és sűrű interakciói vannak a befogadó társadalommal, identitásukra is hatással lesznek a többes kötődések.¹⁷

A szociokulturális integráció jelentős hatással bír a migráns egyén diaszporizálódására, hiszen feltételezhető, hogy ha kevésbé kiterjedt kapcsolatokkal bír a befogadó országban, akkor erőteljesebben kötődik egyrészt az otthon maradt kapcsolathálójához, másrészt a befogadó országban létező diaszpórákőzeghez. A diaszporizálódás fogalma arra a társadalmi jelenségre utal, amikor a migráns egyén valamilyen formában elkezd bekapcsolódni a befogadó ország (lokális vagy akár országos szintű) etnikus kezdeményezéseibe. A diaszporizálódás szorosan kapcsolódik a transznacionalizmus jelenségéhez, de a két fogalom nem ugyanazt jelenti.

A transznacionalizmus az 1990-es években vált a migrációkutatás meghatározó keretrendszerévé.¹⁸ A transznacionalizmus abban jelentett új megközelítést a migrációkutatásban, hogy rámutatott: a migráló egyének és közösségek mobilitásuk eredményeként nem számolják fel teljesen korábbi életüket a származási országukban, az új befogadó ország pedig nem az egyetlen és kizárólagos vonatkoztatási pontjuk, hanem a közlekedés és telekommunikáció fejlődésével egyre inkább képesek egyszerre kapcsolódni, „jelen lenni” mind a származási, mind a befogadó országban. Ezek a szimultán kapcsolódások az élet számos területére vonatkozhat-

¹⁵ Erdal, Marta Bivand: Migrant Transnationalism and Multi-Layered Integration: Norwegian-Pakistani Migrants' Own Reflections. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 2013. 983–999.

¹⁶ Gsir, Sonia: Do Countries of Origin Contribute to Socio-cultural Integration of Migrants Abroad? In: Weiner, Agnieszka, – Unterreiner, Anne – Fargues, Philippe (eds.): *Migrant Integration Between Homeland and Host Society Volume 1: Where does the country of origin fit?* Springer International Publishing. 2017. 149–172.

¹⁷ Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. A nemzeti identitás mintázatai a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján*. PhD disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 2022.

¹⁸ Glick Schiller et al., 1992; Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 1999. 217–237.; Vertovec, 2001.

nak, a rokonokkal való kapcsolattartástól a civil és politikai szerveződésekben való részvételen át a gazdasági tevékenységekig.

A transznacionális megközelítésben ugyanakkor a hangsúly az egyidejűségeen van, azaz akkor nevezhetünk egy migrációt transznacionálisnak, ha a migráns egyén kapcsolódásai egyszerre kötik őt a befogadó és a származási országhoz. Takeyuki Tsuda,¹⁹ magyar viszonylatban pedig Durst Judit mutatott arra rá, hogy attól még, hogy egy migráns intenzív kapcsolatokat ápol a származási országával, nem feltétlen lesz transznacionális, hiszen ahhoz szükséges valamilyen szintű integráció a befogadó társadalomban is.²⁰ E nélkül azonban gyakorlatilag távolsági nacionalizmusról²¹ beszélünk, ami a transznacionális megközelítést megelőzően valóban dominálta a diaszpóra- és migrációkutatást.

A diaszporizálódás a migráns egyén bevonódását, aktivizálódását jelenti a befogadó ország helyi etnikai (diaszpóra) kezdeményezéseibe, intézményeibe. Példa lehet erre a nemzeti kulturális egyesületekben való részvétel, a hagyományörző események látogatása, a hétvégi iskolák működtetése, igénybe vétele stb.²² A diaszporizálódás tehát része lehet a migráns egyén transznacionális gyakorlatainak, hiszen ezek a diaszpóratevékenységek közvetve a származási országhoz való kötődést erősítik (noha ebben az esetben érdekes konfigurációt jelent az, hogy a származási ország, mint effektív lokáció, a diaszpóraaktivitásokban nincs közvetlenül jelen). Önmagában azonban a diaszporizálódás történhet a befogadó országba való integrálódás nélkül is, ezért fontos azt a kitételel megtenni, hogy a diaszporizálódás nem feltétlenül jelent transznacionális gyakorlatot: ahhoz szükséges a befogadó országban való valamilyen mértékű kötődések kialakítása is.

A migráns személyek befogadó országbeli integrációjának elemzésekor meg kell különböztetnünk a strukturális és a szociokulturális integráció szintjeit.²³ A strukturális integráció az egyén új országban történő beilleszkedésének objektív mutatóit vizsgálja, vagyis többek között a hivatalos jogi státuszt, nyelvtudást, vagy a munkaerőpiaci helyzetet, míg a szociokulturális integráció a beilleszkedés kevésbé egzakt, szubjektív percepcióit állítja fókuszba. A strukturális integráció vizsgálata általában a menekült személyek, a harmadik országból érkező migránsok vagy a vendégmunkások esetében jellemző, az Európai Unió belüli migráció esetében ez kevésbé releváns. Ennek oka, hogy az uniós állampolgárság intézménye miatt az EU-n belüli migránsok jogi helyzete rendezett, a migrációs mozgásuk motivációja

¹⁹ Tsuda, 2012.

²⁰ Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és transznacionalitás korlátai. *Regio*, 2019/3. 79–114.

²¹ Anderson, Benedict: *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies Amsterdam. 1992.

²² Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248.

²³ Engbersen, 2003.

pedig a legtöbb esetben a befogadó ország munkaerőpiacára való belépés, vagyis a strukturális kérdések szinte minden esetben rendezettek az esetükben. A kutatás azonban rávilágított arra, hogy a strukturális integráció mutatói közül a befogadó ország állampolgárságának felvétele egy olyan kérdéskör, amely igenis relevanciával bír a kivándorlók identitásának tárgyalásakor.

Az állampolgársággal kapcsolatos kutatások hosszú időn keresztül államközpontú, procedurális és normatív megközelítést alkalmaztak,²⁴ és magukban hordozták azt a vélekedést, hogy a migráns egyén befogadó állambeli állampolgárságszerzése az integráció végpontjának tekinthető. Ugyanakkor a mainstream állampolgársági kutatások mellett a kutatók egyre inkább felismerték, hogy az állampolgárság nem pusztán jogi kötelék az egyén és az állam között, hanem érzelmi és szimbolikus jelentőséggel is bírhat, Joppke megfogalmazása szerint a formális tagság mellett „a nemzeti társadalom egységébe és identitásába való befogadást is” jelenti.²⁵

Ha a migráns egyénnek a befogadó állam állampolgárságához való hozzáállását az EU-n belüli vándorlás kontextusában vizsgáljuk, a kiindulási alapunknak annak kell lennie, hogy bármely tagállam állampolgársága magában foglalja az uniós állampolgársággal járó jogosultságokat. Ennek megfelelően az EU-n belüli migránsok eredeti állampolgársága garantálja az Unión belüli szabad mozgást és munkavállalást, jelentősen csökkentve ezáltal a más tagállamban való munkavállalás adminisztratív terheit. Pogonyi Szabolcs arra is felhívja a figyelmet, hogy Európában a szociális jogok egyre inkább a lakóhelyhez, nem pedig az állampolgársághoz kötődnek, így a szociális juttatásokhoz való hozzáférés sem jelent szignifikáns motivációt ahhoz, hogy az EU-n belüli migránsok kérvényezzék a befogadó ország állampolgárságát.²⁶ Sőt, az uniós állampolgárság a befogadó ország helyhatósági választásain való részvétellel is jogosulttá tesz, így kizárólag a nemzeti szintű választásokon való részvétel, illetve a diplomáciai védelem az, ami nem biztosított más tagállamok állampolgárainak. Látható tehát, hogy másik tagországból érkező migránsok esetében igen alacsony pragmatikus értéke van a befogadó állam állampolgárságának. Ezt empirikus kutatások is igazolták. Saara Koikkalainen a külföldön élő finnek példáján mutatta be, hogy a befogadó ország állampolgársága – éppen a csekély praktikus haszna miatt – minimális érdeklődésre tart számot, és nem kimutatható az sem, hogy az identitás alakításában a befogadó ország

²⁴ Pogonyi, Szabolcs: The passport as means of identity management: Making and unmaking ethnic boundaries through citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(6), 2019. 975–993.

²⁵ Joppke, Christian: Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity. *Citizenship Studies*, 11(1), 2007. 37–48; Joppke, 2011.

²⁶ Pogonyi, 2019.

állampolgárságának felvétele szerepet játszik.²⁷ Empirikus adataim megerősítették azt, hogy a befogadó állam állampolgársága első sorban instrumentalista keretben értelmeződik a migráns egyének számára. Ugyanakkor kutatásom fontos eredményének tartom, hogy a származási ország állampolgárságához viszont kiemelt szimbolikus értéket társított a legtöbb interjúalanyom, ezáltal pedig rávilágítottak arra, hogy az állampolgárságnak lehet szerepe az identitás alakulásában.

A migrációs szakirodalomban a hazatérés gondolata kiemelt fontosságú. A diaszpórák definiálására fókuszáló megközelítések egy része az óhazába való visszatérés vágyát jellemzően az egyik kulcsfontosságú elemeként határozzák meg a diaszpórákat meghatározó és összekötő jellemzőknek.²⁸ Az óhaza iránti nosztalgia akkor is elválaszthatatlan a diaszpóra koncepciójától, ha a hazatelepülés gondolata valójában nem reális; a származási ország utáni vágyakozás a diaszpóra identitásának ebben az esetben is sarokköve marad, amely táplálja a csoportidentitás megőrzésének és továbbadásának vágyát.

Noha a kutatás során egy relatíve friss migráns csoport tagjait vizsgáltam, akik esetében még nem látjuk tisztán, hogy a diaszpórává való formálódás valójában végbe fog-e menni, ennek ellenére a hazaköltözési tervek tárgyalása releváns szempontnak bizonyult az identitásstratégiák megközelítéséhez. Pakisztáni és lengyel migránsok komparatív vizsgálata kapcsán Marta Bivand Erdal²⁹ hívta fel arra a figyelmet, hogy a migráns egyének hazatérési tervei nem feltétlenül magáról a hazatelepülés realitásáról informálnak, hanem sokkal inkább értelmezhetőek fontos vonatkoztatási pontként a migránsok transznacionális társadalmi kontextusában a hovatartozásról való elképzeléseikről. Másként fogalmazva, a hazatelepülési tervek, csakúgy, mint a befogadó és a származási ország állampolgárságához való viszonyulás, értelmezhetőek identitásmarkerekként is: a migráns egyén önértelmezéséről informálnak.

Tanulmányomban a fentiekben felvázolt elméleti keretekhez viszonyítva és azokat kiegészítve elemzem a kutatás során gyűjtött empirikus adatokat.

²⁷ Koikkalainen, Saara: Intra-European Migrants and The Question of Integration: Citizenship In The Lives Of Finnish Migrants In Europe. *Nordic Journal of Migration Research*, 9(2), 2019. 257–273.

²⁸ Safran, William: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 1991. 83–99.

²⁹ Erdal, Marta Bivand: 'This is My Home'. Pakistani and Polish Migrants' Return Considerations as Articulations About 'Home.' *Comparative Migration Studies*, 2(3), 2014. 361–383.

Módszertan

A kutatás kvalitatív módszertannal készült két terepen. Az Egyesült Királyságban 2018 és 2019 folyamán többszöri alkalommal végeztünk³⁰ terepmunkát az alakulófélben lévő magyar diaszpórák közösségei körében. Két alkalommal Londonban és környékén, egy alkalommal pedig Manchesterben végeztünk kvalitatív adatgyűjtést, ahol éppen az országban működő hétvégi magyar iskolák kétnapos konferenciája zajlott. A terepmunka elsődleges célja az volt, hogy az Egyesült Királyságban formálódó magyar diaszpóra első intézményi kezdeményeit – hétvégi magyar iskolák, kulturális és művészeti egyesületek, sportklubok stb. – megvizsgáljuk. Olyan személyekkel készítettünk interjúkat, akik különböző diaszpóraszervezetek életében különböző módon (önkéntesen vagy ellentételezésért, alapítóként vagy kvázi munkavállalóként stb.) részt vállaltak. A kutatómunka során természetesen a helyi magyar közeghez lazábban kapcsolódó egyénnel is kapcsolatba kerültünk, sőt, olyanokkal is sikerült interjút készíteni, akik semlegesen tekintenek rá, vagy kifejezetten kerülik a helyi magyar szerveződések. Az interjúk mellett résztvevő megfigyelést is módunk volt folytatni néhány eseményen. Az Egyesült Királyságban összesen 40 rögzített interjú készült.

A másik terep Ausztria volt, ahol összesen 10 interjú készült Bécsben és környékén élő magyarokkal. Az elmúlt évtized kivándorlási hullámának Németország mellett Ausztria és az Egyesült Királyság volt a fő célpontja. Az angliai és osztrák terep összehasonlítása azért ígérkezett érdekesnek a kutatás tervezésekor, mert Ausztria van a legközelebb, az Egyesült Királyság a legtávolabb Magyarországtól a fő célpontok közül, ami feltételezhetően a migrációs stratégiákra és a transznacionális gyakorlatok minőségére és sűrűségére is nagymértékben hat. Ezen túlmenően azért is érdekes a két terep összehasonlítása, mert meglehetősen eltérő szociodemográfiai mutatók jellemzik az e két célországba migráló magyarokat. Míg az Egyesült Királyságba kivándorló magyarok között kiegyenlített a férfi-nő arány, a fiatal (20-39 éves) korosztály aránya kifejezetten magas, és a felsőfokú végzettségük aránya itt a legnagyobb a három legfontosabb célsz ország közül, addig Ausztriára a nőtöbbség jellemző, a fiatal korosztály aránya itt kicsivel átlag alatti, illetve kevesebb a diplomás munkavállaló.³¹ A földrajzi meghatározottság is erősen befolyásolja a kivándorlást, ugyanis Ausztriában a magyar kivándorlók 67%-a valamelyik dunántúli régióból származik, az Egyesült Királyságban viszont igen magas a Budapestről és megyeszékhelyekről érkezők aránya.³²

Az Egyesült Királyságban az első válaszadókkal az interneten is elérhető helyi diaszpóraszervezeteken keresztül vettük fel a kapcsolatot, így jellemzően ezen

³⁰ A Kisebbségkutató Intézet másik két munkatársával, Papp Z. Attilával és Kovács Andrásával.

³¹ Blaskó – Gödri, 2014.

³² Blaskó Zsuzsa – Sík Endre – Ligeti Anna Sára: Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: Társki, 2014.

szervezetek alapítói, menedzserei, vezetői voltak az első interjúalanyok. Ezt követően az első interjúalanyok hólabdamódszerrel további releváns válaszadókhoz juttattak el minket. Végül azokon a diaszpóraeseményeken, amelyekbe bekapcsolódhattunk, random interjúkészítésre is lehetőségünk volt. Ausztriában több helyről indított hólabdamódszerrel jutottam el az interjúalanyokhoz. Mindkét terepen megfelelő arányban bevontam olyan interjúalanyokat is a kutatásba, akik semmilyen diaszpórainstítményhez nem kötődnek, helyi magyar kezdeményezésekben nem vesznek részt.

Félig strukturált interjúinkban a válaszadók migrációs történetére, a gazdasági helyzetükben bekövetkezett változásokra, a transznacionális kötődéseikre, az új hazában történő integrációjuk mértékére, a kialakulóban lévő helyi magyar közösséggel kapcsolatos megítélésükre, valamint jövőbeli terveikre voltam kíváncsi.

Ahogy korábban jeleztem, a kutatási projekt angliai részének eredeti célja az volt, hogy a kialakulóban lévő magyar közösség korai intézményesülési formáit megvizsgálja az Egyesült Királyságban. Ez a tanulmány viszont arra vállalkozik, hogy az Egyesült Királyságban, valamint a később Ausztriában készített interjúkat egy más szemszögből dolgozza fel. Az elemzés célja, hogy jellemző identitásváltozatokat mutasson be az új magyar kivándorlók körében. A kutatás eredményei nem reprezentatívak, és nem várható az sem, hogy a teljesség igényével mutassák be a migrációs kontextusban létező identitásstratégiákat, ugyanakkor arra alkalmasak, hogy tipikus mintázatokat tárjanak fel a témában.

Az 50 interjút az Atlas.ti tartalomelemző szoftverrel dolgoztam fel. Az interjúkat kisebb narratív egységekre bontottam, amelyek segítségével meghatároztam a főbb elemzési kategóriákat, majd azokon belül a további alkategóriákat.

Elemzés

A szociokulturális integráció

Az elméleti részben láttuk, hogy a szociokulturális integráció a befogadó társadalomba való beilleszkedés leírásának egy nehezen kvantifikálható, szubjektív módozata, amelyben nagy szerepet kap a migráns egyén saját értékelése önmaga helyzetéről.³³ Értékelésekor olyan témákat kell megvizsgálni, mint a migráns személy szociális kapcsolatai a befogadó társadalomban, a befogadottság szubjektív megélése, vagy az otthonosság érzete.³⁴ Az elemzésben azok az interjúrészletek szolgáltak a szociokulturális integráció feltárására, amelyek az interjúalany társas és baráti kapcsolatairól, szabadidejének eltöltéséről, és általánosságban

³³ Engbersen, 2003.

³⁴ Erdal, 2013.

a befogadó országban való életével való elégedettségéről, érzelmi és mentális jóllétéről szoltak.

Az interjúalanyok túlnyomó többsége kifejezetten elégedett a befogadó országbeli helyzetével. A legtöbben arról számoltak be, hogy társadalmi kapcsolataik változatosak: vegyesen vannak baráti és ismerősi kapcsolataik a helyi magyar közegekből, más bevándorlók köréből, illetve a többségi társadalomból is. A magyar barátok dominanciája ugyanakkor – érdekes módon nemtől, életkortól és képzettségtől függetlenül – meghatározó narratíva volt a baráti kör tárgyalásakor.

Hát, nekem az is benne volt, mármint hogy jó, egyrészt akartam magamnak egy magyar baráti társaságot... Igen, mert én olyan irigy vagyok a Magyarországon maradt emberekre, hogy nekik vannak magyar barátaik. (...) És ez amúgy nagyon jó, merthogy így nemcsak a nyelv, mert az így most már annyira nem számít, mármint nyilván az is számít. De hogy inkább az, hogy így tudunk úgy beszélgetni, hogy nem kell mindent elmagyarázni, hanem csak így értjük egymást.

Azért a magyar domináns. A magyar nálam mindenképp domináns, a férjemnél nem mondanám, de nálam mindenképp domináns a magyar összetétele. Hát, én azt mondanám, hogy 70-30. Tehát, 70 százalék a magyar és a 30 százalék a külföldi. (...) Nálam ez mindenképpen ösztönös, tehát én, kifejezetten, amikor kimegyek, már azonnal belépek az ilyen magyar Facebook csoportokba.

A többségi társadalommal való intenzív és mély kapcsolathálózat jellemzően a magasan képzett és a befogadó ország nyelvét magabiztosan beszélő interjúalanyok esetében volt észlelhető. Ők azok a migránsok, akik általában korábbi migrációs tapasztalatot követően érkeztek a befogadó országba, és jellemzően nem egzisztenciális okok miatt hagyták el Magyarországot, hanem konkrét munkaajánlatot fogadtak el, ami egyben szakmai kihívást is jelentett nekik. Esetükben gyakran hangzott el az interjú során, hogy pár év múlva akár más külföldi országba vándorolnának tovább. Életformájuk leginkább kozmopolitaként jellemezhető, ami miatt nem okoz nekik kihívást az adott ország társadalmába való beilleszkedés, és elmondásuk szerint mindenféle nemzetközi közegben otthonosan érzik magukat.

A kozmopolita migránsok tapasztalatával szemben több interjúalany fontosnak tartotta elmesélni, hogy milyen nehézségeik voltak, amikor a többségi társadalom tagjaival próbáltak kapcsolatot kiépíteni, barátságokat kötni. Ez részben és általánosságban magyarázható a migráns egyének aktuális élethelyzetével, hiszen családoként és/vagy középkorúként általában nehezebb új társasági kapcsolatokat kialakítani, mint fiatalokként, de erre az adottságra egyébként az interjúalanyok is reflektáltak. Ennek ellenére is hangsúlyozták, hogy kivándorlásukat követően a helyi magyarokkal és más bevándorlókkal sikerült kialakítani tartósan jó, barátinak nevezhető kapcsolatokat.

A ház, ahol lakunk, egy, hát nagy ház, egyedül nem tudnánk bérelni. A pár, akivel élünk, egy erdélyi magyar pár. Úgyhogy... meg vannak, persze, vannak magyar barátaink is. Szorosabb kapcsolatban, mint a külföldiek,... Spanyol barátnőm is van, meg... Angolokra nem jellemző, ők nem annyira nyitottak szerintem a barátságra. Nincs angol barátom, nincs.

Szóval, azt mondanám, hogy ez volt így egy nehézség, de amúgy így egy nagyvárosba beleszokni, vagy mondjuk az egyetemre beleszokni, vagy barátokat találni, az nem volt úgymond probléma. Ami érdekesség talán még az az, hogy inkább magyarokkal barátkoztam, vagyis hát megpróbáltam másokkal is barátkozni, de nagyon ritka volt az, hogy mondjuk, osztrákokkal baráti kapcsolatot tudtam volna fölépíteni. Szóval, ez is még egy ilyen nehézség volt, hogy a beintegrálódást úgymond nehezítette.

Az interjúk során nem volt beazonosítható olyan mintázat, amely kifejezetten a többségi társadalomba való minél mélyebb integrációt tekinti kíváncsúnak, és emiatt előnyben részesítené a többségi társadalommal való kapcsolatokat a helyi magyarokkal való hálózatosodással szemben. Azok az interjúalanyok, akik közömbösek a helyi magyar migránsokkal való kapcsolatépítés kérdésében, ezt főként a véletlennek tulajdonítják („így alakult”, „a munkahelyen nincsenek nagyon magyarok”), és nem tudatosan kerülnek az etnikus társadalmi közeget. Voltak továbbá olyan interjúalanyok, akik arról számoltak be, hogy a kivándorlásukat követően abszolút nem érdeklődtek a helyi magyar kezdeményezések iránt, hanem élvezték a nemzetközi környezet nyújtotta impulzusokat. Idővel azonban, és főként a családalapításukat követően felértékelődött számukra az anyanyelvi közeg – erre a jelenségre a transznacionális és diaszpórapcsolatoknál fogunk visszatérni.

Néhány interjúalany beszámolójában detektálható volt a nem kielégítő mértékű szociokulturális integráció a befogadó társadalomban. Jellemzően olyan migráns egyének számoltak be ezen a téren nehézségekről, akik eleve gyenge szociodemográfiai és gazdasági pozíciókkal érkeztek a befogadó társadalomba: nem, vagy csak alacsony szinten beszélték az ország nyelvét; képzettségi szintjük alacsony, illetve képzettségük nem transzferálható, mint például a pedagógusi; 50 év feletti; anyagi tartalékokkal nem rendelkeztek. Ezek az interjúalanyok alacsony státuszú, nehéz fizikai munkát igénylő pozíciókban tudtak elhelyezkedni a kivándorlásukat követően. Ha később feljebb is tudtak jutni a ranglétrán, jelenlegi pozíciójuk továbbra sem kielégítő, és jellemzően messze elmarad a magyarországi képzettségüknek megfelelő munkakörötől. Ez a deskilling jelensége, ami más közép-európai migráns csoportok esetében is látványos társadalmi jelenség,³⁵ és ami komoly mentális terhet is ró a migráns egyénekre.

³⁵ Nowicka, Magdalena: *Deskilling in migration in transnational perspective: The case of recent Polish migration to the UK*. COMCAD Working Papers, 112. Bielefeld: Universität Bielefeld,

Elmondásuk alapján ezek a személyek kifejezetten gyenge kötődésekkel bírnak a többségi társadalom tagjai felé. Többnyire a helyi magyar kivándorlók körében élnek az életüket, sokan közülük magyar vállalkozók alkalmazottjai, vagy magyar családoknak szolgálnak (például gyerekfelügyeletet, takarítást). A többségi társadalom felől elutasítást, diszkriminatív bánásmódot érzékelnek, emiatt nem érzik magukat komfortosan a befogadó országban. Ez a kiszolgáltatott és sérülékeny helyzet erőteljesen a helyi magyar diaszpórák közeg felé gravitálja ezeket a migránsokat, aminek fontos szerepe van a diaszporizálódás folyamatában, így ezzel az elemzési egységgel folytatom a tanulmányt.

Diaszporizáció és transznacionális gyakorlatok

Kutatásom arra mutatott rá, hogy a szociokulturális integráció jelentős hatással bír a migráns egyén diaszporizálódására, ezért logikusnak látom ezzel a témával folytatni az elemzés bemutatását. A diaszporizálódás fogalma arra a társadalmi jelenségre utal, amikor a migráns egyén valamilyen formában elkezd bekapcsolódni a befogadó ország (lokális vagy akár országos szintű) etnikus kezdeményezéseibe.

A kutatás során vizsgált ausztriai és egyesült királyságbeli magyar migránsok kapcsán megerősítést nyert az a szakirodalmi tétel, miszerint a származási országgal ápolt kötelékek intenzitása és a befogadó országbeli integráció szintje közötti összefüggés meglehetősen komplex. Amennyiben a befogadó országbeli integráció szintje alacsony, a migráns transznacionális aktivitása reakcióként értelmezhető erre a kiszolgáltatott helyzetre, amennyiben pedig magas az integráció szintje, akkor ez erőforrásként³⁶ szolgálhat a migráns transznacionalizmusában.³⁷ Vagyis mind az erős, mind a gyenge befogadó országbeli kötődések elősegíthetik a transznacionális gyakorlatok erősödését. Kvalitatív kutatásom segítségével azonban az is jobban megérthető volt, hogy a változó mértékű integrációval bíró magyar migránsokat milyen motivációk mozgatnak a diaszporizálódás folyamatában. Mivel ennek a témának korábban egy teljes tanulmányt³⁸ szenteltem, itt most csak a legfontosabb tanulságokat foglalom össze.

A kutatás során három jellemző diaszporizálódási mintázatot azonosítottam be: a kényszerű, az önkéntes és a transznacionális diaszporizációt. A kényszerű diaszporizálódás jellemzően olyan egyének útja, akik nem rendelkeznek a befogadó országbeli sikeres integrációhoz szükséges erőforrásokkal (nyelvtudás, versenyképes és külföldön hasznosítható szaktudás stb.), és ily módon ez a diaszporizálódási út

Fak. für Soziologie, Centre on Migration, Citizenship and Development, 2012. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssao-51035-5>

³⁶ Eredetiben: reactive and resource-based transnationalism.

³⁷ Itzigsohn, José – Saucedo, Silvia Giorguli: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism. *International Migration Review*, 36(3), 2002. 766–798.

³⁸ Kovács Eszter: A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/1. 72–93.

sokkal inkább kényszer eredménye, mint választásé. Az ebbe a csoportba tartozó migránsok kivándorlásukat követően azonnal erőteljesen a helyi diaszpóra tagjainak segítségére támaszkodnak, és ez egész migrációs időszak alatt döntően a diaszpóra határain belül koncentrálnak társadalmi interakcióik. A diaszpóra közösség nem csak gyakorlati támogatást jelent számukra, hanem otthonosságával, ismerőségével a tágabb társadalomban megélt negatív érzelmeket is képes – legalábbis részben – kompenzálni.

Az önkéntesen diaszporizálódók azok a migránsok, akik előrehaladott befogadó országbeli integrációjuk ellenére úgy döntenek, hogy meghatározó társadalmi interakcióikat továbbra is a helyi diaszpórák közösség határain belül élik, és tudatosan nem nyitnak a többségi társadalom vagy más bevándorló közösségek felé. Számukra a diaszporizálódás tudatos értékválasztásként jelenik meg: büszkéek magyar kultúrájukra és kötődéseikre, és meg kívánják őrizni nemzeti identitásukat a diaszpórában. A hazatelepülést azonban nem fontolgatják, helyette mikro- és mezosztin-tú környezetükben törekednek az identitás újratermelésére.

Valahogy úgy alakult az életünk, hogy mindig így magyarok közé csapódtunk. Új közösségeket ismertünk meg és azok mindig magyarok voltak és hát természetesen most már a felé is megyünk, tehát, hogy a... ha elmegyek a Szent István Házba megemlékezésre, akkor tudom, hogy ott magyarokkal fogok találkozni. Ha kiválasztok egy előadást a Stage in Londonban, tudom, hogy akik mellettem fognak ülni, azok is magyarok. Tehát, hogy ez... ez most már... ez így működik, de... de annak ellenére, hogy jobbról-balról angolok élnek körülöttünk. A focicsapatba is angol családok vannak. Arra a kis időre helló, szia, meg azon felül is még van grillezés, meg minden. De az nem olyan. És... hát hogy ahhoz, hogy azt tudja mondani az ember, hogy asszimilálódott, ahhoz kellene, hogy legyenek angol barátai, igaz? Na, hát azt nem tudom elmondani. Úgyhogy, azért mondom azt, hogy... hogy igazából ez is egy... párhuzamos társadalmi élet igazából. Hogy az ember csak a saját kultúrájának a... szépségeit, azt használja, és azt élvezi, nem... nem nagyon keresi az angol dolgokat.

A transznacionális diaszporizálódás kategóriájában változatos okok és élet-helyzetek vezettek az interjúalanyok aktív bevonódásához a helyi magyar diaszpóra életébe. Az interjúalanyok közös jellemzője ebben a kategóriában, hogy magasan képzettek, a befogadó ország nyelvén már a migráció időpontjában is jól beszéltek, éppen ezért a másik két csoport tagjaival ellentétben nem kellett a helyi magyar migránsok támogató hálójára támaszkodniuk a kivándorlásukat követően. A magyar diaszpóra közösségi szerveződéseivel jellemzően csak később találkoztak, vagy véletlenszerűen, vagy megváltozott életkörülményeik, például a családalapítás miatt.

Fontos azonban kiemelni, hogy a diaszporizálódás a külföldön élő magyar migránsoknak csak egy töredékére jellemző. Ezt a terepmunka tapasztalatai, de

korábbi kvantitatív kutatásunk³⁹ is megerősítette. A magyar kivándorlók többségének transznacionális gyakorlatai nem foglalják magukban a helyi magyar kezdeményezések látogatását, hanem a privát szférára korlátozódnak: rokonokkal való kapcsolattartás, magyarországi látogatás, politikai és közéleti hírek követése. Ezek a transznacionális gyakorlatok fontos részét képezik az interjúalanyok életének, és meghatározóak az öndefiníciójuk szempontjából.

Ez ilyen tök természetes dolog. Hát, onnan jöttem, oda tartozok, onnan vannak a gyökereim. Imádok hazamenni, nagyon fontos nekem a családom. Szóval, hogy ez ilyen megmagyarázhatatlan. Ez így tudatosan, ez ott vagy, te magyar vagy! Viszont most már teljes mértékben tudok azonosulni azzal a dologgal is, hogy hát ilyen kétnyelvű embernek érzem magam.

Az állampolgárság értéke, mint identitásmarker

Mint az elméleti bevezetőben láttuk, a strukturális integráció vizsgálata általában a menekült személyek, a harmadik országból érkező migránsok vagy vendégmunkások esetében jellemző, az Európai Unió belüli migráció esetében kevésbé releváns ez az aspektus. Ennek oka, hogy az uniós állampolgárság intézménye miatt az EU-n belüli migránsok jogi helyzete rendezett, a migrációs mozgásuk motivációja pedig a legtöbb esetben a befogadó ország munkaerőpiacára való belépés, vagyis a strukturális kérdések szinte minden esetben rendezettek az esetükben. A kutatás azonban rávilágított arra, hogy a strukturális integráció mutatói közül a befogadó ország állampolgárságának felvétele is egy olyan kérdéskör, amely relevanciával bír az új magyar kivándorlók identitásának tárgyalásakor.

Az interjúk során a legtöbben utaltak arra, hogy a befogadó ország állampolgársága semmilyen gyakorlati haszonnal nem járna számukra, sőt, a kérvényezési procedura valójában szignifikáns anyagi ráfordítást követel meg. Többen reflektáltak arra is, hogy magyar állampolgárként is jogosultak részt venni a helyhatósági választásokon, és ezáltal kvázi ugyanolyan jogokkal bírnak, mint az ország állampolgárai. Az interjúalanyok tehát dominánsan egy instrumentalista keretrendszerben értelmezték a befogadó ország állampolgárságának igénylését. Érdekes módon ugyanakkor rendszerint ezt az érvelést kiegészítették a magyar állampolgárságra való érzelmi reflexióval, hangsúlyozva, hogy ez az érzelmi kötés csak a magyar állampolgárság felé van meg; ha fel is veszik a befogadó ország állampolgárságát, annak érzelmi vonzata nincs.

³⁹ Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Magyar diaszpóra és az anyaország. Diaszpórizáció és diaszpórapolitika. In: Kovács Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum. 2020. Kutatásunk alapján a magyar kivándorlók kevesebb mint 10 százaléka tartozik a diaszpórizálódók csoportjába.

Elsősorban így gondolok magamra, hogy Ausztriában élő magyar. És azt már többen kérdezték tőlem, hogy mi lesz majd, hogyha megkapom az osztrák állampolgárságot, hogy akkor ugye hogy fogom magam érezni. De én úgy gondolom, hogy csak azért, mert az útlevelem majd osztrák lesz, én attól még nem leszek osztrák. Tehát nekem attól még ugyanúgy magyar lesz az anyanyelvem, és én magyarként fogok magamra gondolni. És hogyha meg fognak kérdezni, hogy honnan származom, akkor azt fogom mondani, hogy Magyarországról származom, csak éppen osztrák állampolgár vagyok. De én úgymond a szívembe' mindig magyarként fogok gondolni magamra.

Állampolgársági szempontból a két helyszín, az Egyesült Királyság és Ausztria kivételesnek számít, hiszen az Egyesült Királyságban épp a terepmunka időszakában zajlott a Brexit részleteinek tárgyalása, Ausztria pedig azért speciális, mert az ország nem engedélyezi a kettős állampolgárságot. Ezek a körülmények meghatározóak az ott élő európai migránsok állampolgársági stratégiáiban: feltételezhető, hogy a Brexit az ott élő kelet-európai munkavállalókat a brit állampolgárság igénylése irányába, míg a restriktív osztrák szabályozás az osztrák állampolgárság fel nem vétele irányába tolja.

Az angliai terepmunka időszakában (2018–2019) még nem voltak teljesen világosak a Brexit következményei az ott élő magyar migránsokra nézve, és ez a bizonytalanság természetesen hatással volt az interjúalanyok állampolgárságigénylési megfontolásaira. A legtöbb interjúalany – amennyiben az ott töltött évek száma alapján jogosult volt rá – az interjúk készítésekor már kérvényezte a brit állampolgárságot. Mivel az Egyesült Királyság nem tiltja a kettős állampolgárságot, a brit állampolgárság felvétele nem jár együtt a magyar állampolgárságról való lemondással, ez a körülmény kedvezett a brit állampolgárság igénylését fontolgatóknak.

A brit állampolgárság felvételét a legtöbb interjúalany nagyon tárgyilagosan írta le, és rendre hangsúlyozták, hogy a Brexit-szavazás előtt soha nem is gondolkodtak azon, hogy felvegyék az ország állampolgárságát. A brit állampolgárság felvételét szinte kivétel nélkül mindegyik interjúalany azzal indokolta, hogy így biztosan maradhatnak az országban a Brexitet követően is. Ugyanakkor sokan fontosnak tartották hozzátenni, hogy a brit állampolgárság felvétele nem kérdőjelezi meg a magyar identitásukat, és hogy ez a lépés érzelmileg nem jelent számukra semmit.

V: Tehát, megcsináltuk az állampolgárságot, ugye volt ez a Brexit, nem terveztük, sose terveztük, hogy megcsináljuk.

K: Miért nem terveztétek?

V: Hát, mert nem lett volna se előnyünk, se hátrányunk. Az az egy előnyünk lett volna, hogyha nincs ez a Brexit, hogy amikor szavazás van, még a politikai szavazás van, akkor tudtunk volna szavazni. De ettől függetlenül, például helyi önkormányzati szavazáson, így is, úgyis tudunk. Meg ami tényleg minket érint, úgymond ilyen kis körökben, ott,

oda van beleszólási jogunk. Akkor nagyjából ugyanannyi jogunk van, mint egy angolnak, és ezért nem is terveztük.

Nekem mind a három gyereknek van brit állampolgársága és igazából hosszútávon gondolkodva, meg ez a Brexit kicsit meg is ijesztett. Előtte eszembe se jutott volna. (...) A gyerekeim itt fognak letelepedni, itt lesznek unokáim, én nem akarom, hogy az legyen, hogy én nem tudom meglátogatni az unokáimat, mert nekem vízum kell, meg ilyesmi kell. Úgyhogy ezen az alapon igazából mind a ketten, férjem is, meg én is meg fogjuk csinálni ezt az állampolgársági procedúrát.

Ausztria esetében, ahogy fentebb említésre került, a kettős állampolgárság ti-lalma ad speciális kontextust a befogadó ország állampolgárságának felvétele kérdésében, tehát a kevés pragmatikus előny mellett ez még egy olyan szempontot jelent, amely az igénylés ellenében hat. Ennek ellenére a vártnál több interjúalany beszélt arról, hogy már megigényelte, vagy gondolkodik azon, hogy igényelje az osztrák állampolgárságot. Ennek hátterében az a félelem áll, hogy Magyarország kiléphet az Unióból, és tartanak attól, hogy ebben az esetben harmadik országbeli migránsként kellene újrakezdeniük ausztriai életüket.

Mindazonáltal Ausztriában is gyakoribb volt az a hozzáállás, hogy az EU-s állampolgársághoz képest az osztrák állampolgárság csak minimális előnyt jelentene, ezért nem gondolkoznak az állampolgárság felvételén. Sokan ezzel párhuzamosan azonban arra is kitértek, hogy a magyar állampolgárság viszont érzelmi töltettel bír számukra. Sőt, néhány interjúalany esetében a magyar állampolgárság a magyar származás és identitás egyfajta zálogaként is megjelent, aminek a feladása egyben a saját nemzeti identitás feladását is szimbolizálná.

Én az állampolgárságon nem gondolkodom. Nem gondolkodtam rajta, mert szerintem az, hogy magyar vagy, azt nem lehet papíron (megváltoztatni)... azt nem lehet papíron, most akkor én osztrák leszek – ez szerintem nem így megy. Én magyar vagyok, magyar állampolgár vagyok, magyarországi gyökerekkel, és ezt akarom átadni a gyerekemnek is. Tehát az, hogy majd ő később, mert ugye ez most ez az ő kérdése lenne majd anno, hogy ő később fölveszi-e az osztrák állampolgárságot vagy megtartja, mert ugye neki ez joga lesz – azt viszont nem tudjuk.

Mindkét terepen voltak olyan interjúalanyok, akik az állampolgárság kontextusában arra is kitértek, hogy bár kérvényezték a befogadó ország állampolgárságát, ez pusztán papírforma számukra: identitásukra, magyarságukra ez nincs hatással. Ezek az interjúalanyok egyfajta kozmopolita identitást fogalmaztak meg saját magukkal kapcsolatban, amelynek fontos eleme a magyarság, és amelyben ezt az identitást bárhol a világon meg lehet élni, de ami egyúttal magában foglal egy univerzális (európai, multikulturális) értékrendet is. Magasan képzett migránsok

esetén nem ritka az, hogy identitáskonstrukcióikban a befogadó ország helyett az a multikulturális város jelenik meg vonatkoztatási pontként, ahol élnek.⁴⁰

Alapvetően igazából mindannyian azt valljuk, hogy addig, amíg Magyarország az EU-ban van, addig nincs miért váltanunk. De hozzáteszem, én személy szerint meg azt gondolom, hogy mindannyian úgy gondoljuk, hogy elsősorban európai állampolgárok vagyunk. Másrészt pedig az, hogy mi a hazám, az nem az állampolgárságtól függ. Ez pedig a másik véleményem erről az egészből. Tehát az, hogy a szívem szerint mit gondolok, az nem attól függ, hogy milyen útlevelem van. Tehát igazából az útlevelünket aszerint változtatjuk, hogy mi a praktikus. Tehát hogy mennyire vagyunk magyarok, szerintem az nem ettől függ.

Úgyhogy ez nagyon jó, hogy egyébként lehet kettős állampolgár valaki. Meg olyanokat is ismerek elég sokat, akik londoni magyarnak vallják magukat. Magyarok és londoniak. És ez ilyen egyenértékű lesz a kettő kicsit. Szerintem ez egy ilyen egészséges hozzáállás, mert a londoniság az egy kódzó arra, hogy nemzetközi diverzitás, ez a hozzáállás az emberekhez, ami nem feltétlen van meg Magyarországon. De ugyanakkor magyar is vagy. Tehát, szerintem lehet mind a kettőnek lenni.

A hazatérési terv mint identitás marker

Az elméleti részben kitértem rá, hogy a migrációs szakirodalomban a hazatérés gondolata kiemelt fontosságú, és az óhaza iránti nosztalgia akkor is elválaszthatatlan a diaszpóra koncepciójától, ha a hazatelepülés gondolata valójában nem reális; a származási ország utáni vágyakozás a diaszpóra identitásának ebben az esetben is sarokköve marad, amely táplálja a csoportidentitás megőrzésének és továbbadásának vágyát. Erdal hívta fel arra a figyelmet, hogy a migráns egyének hazatérési tervei nem feltétlenül magáról a hazatelepülés realitásáról informálnak, hanem sokkal inkább értelmezhetőek fontos vonatkoztatási pontként a migránsok transznacionális társadalmi kontextusában a hovatartozásról való elképzeléseikről.⁴¹ Az a kérdés, hogy „Mit gondol, vissza fog költözni Magyarországra?”, a válaszadót arra készteti, hogy kifejtse: mi köti őt a származási és mi a befogadó országhoz, milyen tényezőket tartana fontosnak a döntés meghozatalánál, és milyen forgatókönyvek esetén lenne a hazatérés logikus és kifizetődő választás, vagy csak egyszerűen „a jó” döntés. Nem véletlen tehát, hogy a kérdésre többnyire nem kap a kutató egyenes választ, hanem a válaszadók inkább arról beszélnek, hogy miért jó vagy

⁴⁰ Dubucs, Hadrian – Pfirsch, Thomas – Recchi, Ettore – Schmoll, Camille: Je suis un Italien de Paris: Italian migrants' incorporation in a European capital city. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(4), 2017. 578–595.

⁴¹ Erdal, 2014.

jobb maradni külföldön, miért nincs értelme visszaköltözni, vagy milyen távoli jövőbeni ötletei vannak ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

Az interjúk során két domináns álláspont rajzolódott ki a Magyarországra való hazatérés kérdése kapcsán: azoké, akik kizártnak tartják, hogy valaha visszaköltözzenek, és azoké, akik elviekben nem zárják ki ezt a lehetőséget, de semmilyen konkrét tervvel nem rendelkeznek a hazatelepülést illetően. Azon interjúalanyok száma, akik komolyan és tervezetten fontolgatják a hazatérést, elhanyagolható (2 fő) volt.

Az interjúk során a hazatérés kérdésének felmerülésekor a jellemző reakció egyfajta „alkudozás” volt a válaszadók részéről. Általában először tisztázták, hogy nem valószínű, hogy visszaköltöznek Magyarországra, majd kifejtették, „megvédték” álláspontjukat különböző érvekkel. Leggyakrabban az életszínvonalbeli különbségeket említették elsőként. Az Ausztriában és az Egyesült Királyságban pár év alatt megteremtett egzisztenciát és kényelmes életet sokan hasonlították össze a korábban Magyarországon megtapasztalt napi szintű anyagi küzdelmekkel és az előrelépés perspektívájának hiányával. Sokan részletesen meséltek arról, hogy noha a befogadó ország átlagkeresetéhez képest nem keresnek kifejezetten jól, ez a kereset mégis lehetővé teszi, hogy egyrészt megtakarítsanak, másrészt magasabb életszínvonalon is éljenek (napi szintű kiadások és nagyobb beruházások, nyaralások terén is), mint amit Magyarországon biztosítani tudtak maguknak.

Hát, mert így látom, hogy nem jól mennek a dolgok. Mármost, hogy most ilyenek, hogy nagyon politizálnék, vagy valami, de például ha összehasonlítom magamat a barát-nőimmal, ismerőseimmel, akik úgymond ugyanott kezdtek, ahol én, ugyanott végeztek gimnáziumot, és megnézem, hogy ma hol tartanak, ég és föld van közöttünk. Tényleg, pénzügyileg, ha csak azt nézzük, nekem sokkal jobb a fizetésem, holott ausztriai szinten nem annyira jó, de ha összehasonlítom egy magyar fizetéssel, versenybe se tudnak szállni velem. Illetve, például a húgom Budapesten él, és ő is nemrég végzett az alapképzésével, és szeretne magának egy saját lakást, egy saját albérletet, nem engedheti meg magának, meg hiába dolgozik teljes állásba, nem tudja kifizetni. Nekem meg itt ahhoz képest, hogy külföldi állampolgár vagyok, rengeteg esélyem van. Tehát ugyanúgy élek, mint egy osztrák, és nagyon jó, kényelmes életet élek, sokkal több mindent engedhetek meg magamnak.

Amit én elértem itt 6 év alatt, meg amit elértem, 27 évesen jöttem ki ide, a 27 év alatt otthon, hát az ég és föld. Szóval... Otthon össze tudtunk spórolni egy buszos görögországi utazásra, meg egy spanyolra. Nem panaszkodom, nagyon jó volt mindkettő, de 24 órát zötyögsz a buszon, meg... nagyon jó volt, megérte, nem azt mondom. Itt meg az van, hogy jó, akkor itt van ez jövő hónapra Amszterdam, jó, akkor menjünk jövő hónapban Amszterdamba. Minden évben nyaralunk 2 hetet nyáron. Már most le van foglalva Lanzarote, majdnem 2 hét. És ezen kívül nagyon sok városnézésre megyünk. Voltunk

mindenhol, Róma, Párizs, London, Dublin, Madeira. El tudtunk menni Madeirára is. Ezt otthonról nem tudja megcsinálni az ember. (...) Nem vagyunk gazdagok, de nem vagyunk szegények sem. Középszínten élünk és ennyi. Mindenre jut, mindenre marad. És tényleg. Én nem kívánnék többet.

A hazatérés elutasításának másik domináns érve a gyerekek jobb jövőbeli esélyeinek biztosítása volt. Különösen fontos szempont volt ez azoknak a szülőknek, akiknek a gyereke már elkezdte iskolai tanulmányait a befogadó ország iskolarendszerében, és ezért nem akarták vállalni azt a nehézséget, ami a két ország oktatási rendszere közötti váltással, a magyarországi tananyagban való lemaradás bepótlásával járt volna. Ez a félelmük, ahogy azt Árendás és szerzőtársai kimutatták, nem megalapozatlan, noha a hazatérő gyerekek iskolai integrációja elsősorban a család társadalmi helyzetétől és társadalmi tőkétől függ.⁴² Az iskolai rendszerek közötti váltáson túl gyakori érv volt az is, hogy a szülők a gyerekek sikeres jövőjének zálogaként tekintettek a befogadó ország nyelvének minél magasabb szintű ismeretére, és ez a lehetőség az interjúalanyok szerint a hazatelepüléssel elveszne. Végezetül felmerült olyan szempont is az egyik interjúban, hogy a szülő nem szeretné a saját gyerekeit kitenni annak az identitáskeresésnek, amin keresztül ő maga átment a saját migrációs történetének megélése közben.

– És hogy látod? Vissza fogsz még költözni Magyarországra?

– Ez egy nagyon nehéz kérdés, mert... én... változó. Tehát van olyan, amikor el tudom képzelni az életemet egy vidéki tanyán, viszont nem tudom, hogy a gyerekeimet már kitenném-e annak az útkeresésnek, amin én keresztülmentem.

Ide kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy a befogadó országban való „meggyökeresedés” gondolata több interjúban is előkerült a hazatérés esélyeinek latolgatása közben. Több interjúalany beszélt arról, hogy Magyarországon nem érzi már otthon vagy otthonosan magát. Ennek kapcsán pedig sokan meséltek arról, hogy milyen nehézségekkel küzdöttek meg a migrációt követő első időszakban, és arról is, hogy viszont a nehézségek leküzdése egyfajta megérkezésérzéssel is párosult. Mások azt emelték ki, hogy a külföldön eltöltött idő hozott magával egy szemléletváltást is, amelyet évek múltán sikerült teljesen internalizálni, és amellyel szemben a magyar mentalitással már nehéz azonosulni. Egy interjúalany például ezt úgy fogalmazta meg, hogy:

Ami nagyon jó tapasztalatom van, az azokkal a magyarokkal van, akik már régóta itt élnek, ebbe azt tudom mondani, hogy nagyrészen ők, hogy mondjam neked, pozitívak.

⁴² Árendás Zsuzsanna – Katona Noémi – Messing Vera: A transznacionális mobilitás hatásai a magyarországi családokra és gyerekekre: Fókuszban a hazatérő gyerekek iskolai reintegrációjával kapcsolatos pedagógus-perspektívák. *Regio*, 2019/3, 115–148.

Azok a magyarok, akik régóta itt élnek, kb. 10 éve, azok pozitívak. Ők már megváltoztak. Igen. Ők olyanok, mintha egy angollal beszélnék.

Többeknél megfigyelhető tehát a transznacionális dimenzióban egyfajta eltolódás a befogadó ország felé, ami párhuzamosan történik a magyarországi viszonylatok és lehetőségek folyamatos újraértékelésével, az azokkal való „alkudozással”. Egy interjúalany például megpróbálkozott felsorolni minden olyan anyagi, politikai és társadalmi szempontot, amiben Magyarországon változásnak kellene beállnia ahhoz, hogy ők a családjukkal hazaköltözzenek. A meglehetősen szigorú kritériumok vélhetően rövid- és középtávon nem fognak teljesülni, ennek ellenére azonban az interjúalany nem kívánta egyértelműen kizárni a hazatérés lehetőségét. A Magyarországra való hazaköltözés elvi el nem utasítása, de a valóságban ezzel a forгатatókönyvvvel reálisan nem számolás értelmezhető olyan transznacionális identitáskonstrukcióként, amelyben a származási országhoz való effektív kötődés egyre gyengül, de érzelmi szempontból ezt a kötődést nem lehet elengedni, míg ezzel párhuzamosan a befogadó országbeli integráció egyre inkább mélyül. Az interjúalanyok a befogadó ország társadalmáról már nem csak mint idegen közegről, „ők vs. mi” dichotómiában beszéltek, hanem gyakran magukat egy köztes helyzetbe, vagy akár a befogadó társadalomhoz közelebb pozicionálták. Ebből arra következtethetünk, hogy a befogadó országban való élettapasztalat elkezd az önkép részévé válni, vagyis a külföldi tartózkodás túlmutat a pusztán praktikus megfontolásokon: identitásalakító hatása is van.

Az a néhány interjúalany, akik reális opcióként fontolgatják a hazatelepülést, viszonylag konkrét tervvel rendelkeztek is ezzel kapcsolatban: egyikük már elkezdte építeni a házat Magyarországon, a másik alany pedig a gyereke iskolakezdéséhez időzítené a hazatelepülést, éppen a fentebb már kifejtett okból: hogy a gyerekek később ne okozzon problémát a két oktatási rendszer közötti váltás.

Következtetések

A kutatás során az Egyesült Királyságban és Ausztriában élő magyar migránsokkal készült interjúk alapján próbáltam jellemző identitásváltozatokat feltárni. Az identitás folyékony és nehezen megfogható fogalom, ezért elemzésemet négy nagyobb tematika köré csoportosítottam, amelyek által a vizsgálat tárgya megfoghatóbbá, elemezhetőbbé vált. Ez a négy téma a migráns egyén befogadó országbeli szociokulturális integrációja, a transznacionális gyakorlatok és diaszporizálódás, a befogadó ország állampolgárságához való hozzáállás, valamint a hazatérési tervek voltak. Elemzésemben arra a következtetésre jutottam, hogy ezen témák által megfoghatóbbá és jobban megérthetővé válnak az új magyar migránsok identitásváltozatai.

A kutatás rámutatott arra, hogy a transznacionális létforma igen változatos identitásstratégiák tudatos és kevésbé tudatos választására ösztönzi a magyar kivándorlókat. Meglepően gyakori, és társadalmi osztálytól, illetve integrációs szinttől független jellemzőnek tűnik, hogy a magyar kivándorlók szoros szociális és baráti viszonyt ápolnak a befogadó országban élő más magyarokkal. A magyar baráti kör tudatos vagy önkéntelen kiépítése és fenntartása jellemző volt azokra is, akik a befogadó társadalomba való mélyebb integrációhoz szükséges erőforrásoknak híján vannak, de azokra is, akik társadalmi státuszuk, képzettségük, nyelvtudásuk és korábbi migrációs tapasztalataik által könnyedén adaptálódnak az új országukhoz. A magyar baráti és ismerősi kapcsolatok ápolása változó okokból következik be: sokaknál ez a (nem feltétlenül tudatos) kezelése a külföldön való boldogulás nehézségeinek, van, aki tudatosan törekedett egy meghatározó magyar kör kiépítésére, illetve olyanok is voltak, akik gyerekek magyar szocializációs terein (magyar iskola, néptánc stb.) ismerkedett és került aztán szoros barátságba helyi magyarokkal.

Elmondható tehát, hogy a kivándorlást követően jellemző marad a magyar társadalmi közeg iránti érdeklődés, annak ellenére, hogy a befogadó országbeli szociokulturális integráció mélysége nagyfokú változatosságot mutatott az interjúalanyok között. A többségi társadalom tagjaival és más bevándorlókkal való szociális kapcsolatok tehát nem feltétlenül akkor válnak szorossá, ha a migráns kilép a magyar etnikai közegből, hanem a legtöbбекnél egyértelműen egymás mellett, és nem egymás ellenében léteznek a magyar és a többségi társadalommal kialakított hálózatok.

Voltak természetesen olyan interjúalanyok is, akik nehezen, vagy egyáltalán nem voltak képesek erős kötődéseket kialakítani a befogadó társadalomban, így szociokulturális integrációjuk gyenge maradt. Esetükben a magyar etnikai közeghez való szoros kötődés, azaz a diaszporizálódás, illetve az intenzív transznacionalizmus így nem pusztán választás, hanem kényszer is. Hiszen általában nem azért nincsenek erős szociális interakcióik a többségi társadalommal, mert nem akarják ezt, hanem azért, mert nincsenek meg azok az erőforrásaik és készségeik, amelyek segítenék őket a szociokulturális integrációjuk elmélyítésében. A gyenge integrációs potenciállal bíró migránsok esetében megfigyelhető erőteljes transznacionális bevonódást Itzigsohn és Saucedo reaktív transznacionalizmusnak nevezi,⁴³ ám megítélésem szerint pontosabb leírást adja a helyzetnek, ha nem reakcióként, hanem kényszerként értelmezzük az etnikai közeghez való erőteljes kötődését ezeknek a migránsoknak. A többségi társadalommal való kapcsolatok intenzitása egyértelmű összefüggést mutatott a migráns személy társadalmi tőkéjével, ugyanakkor a társadalmi tőkéjétől függetlenül is beazonosíthatóak olyan stratégiák, hogy valaki tudatosan törekszik a magyar társaság (és a gyermekek számára a magyar kiegészítő szocializációs közeg) megteremtésére. Kutatási eredményeim tehát azzal tudták bővíteni és árnyalni a migráns integráció és transznacionalizmus szakirodalmát,

⁴³ Itzigson – Saucedo, 2002.

hogy rámutattak: a státuszkülönbségek (társadalmi tőke, képzettség, nyelvtudás stb.) jelentősen behatárolják a szociokulturális integráció és a diaszporizálódás esélyeit az EU-n belüli migránsok körében is.

Az identitásstratégiák egy meglepő és érdekes terepét szolgáltatták a kutatásban az interjúalanyok állampolgársággal kapcsolatos percepciói. Egyértelműen domináns volt az a mintázat, miszerint a befogadó ország állampolgársága kizárólag instrumentális keretben értelmeződik, ugyanakkor ezzel szembeállítva a magyar állampolgárság explicit érzelmi és szimbolikus tartalmakat hordozott az interjúalanyok többsége számára. A két terep közötti legfontosabb eltérést az állampolgárság felvételének körülményei jelentették. Az Egyesült Királyságban az adatfelvétel időszakában még nem voltak világosak a Brexit migránsokra vonatkozó körülményei, emiatt az interjúalanyok bizonytalanok voltak afelől, hogy brit állampolgárság nélkül is maradhatnak-e majd az országban. Ennélfogva az adatközlők többsége már felvette vagy kérvényezte a brit állampolgárságot. Ausztriában nem volt olyan faktor, ami az osztrák állampolgárság felvétele irányába tolta volna az interjúalanyokat. Sőt, mivel Ausztria nem engedi a kettős állampolgárságot, az osztrák állampolgárság felvétele a magyar állampolgárságról való lemondással jár együtt, ami inkább az osztrák állampolgárság igénylése ellenében hat. Ennek ellenére többen voltak olyanok, akik már kérvényezték vagy folyamatban van az állampolgársági kérvényük, és döntésüket azzal magyarázták: félnek, hogy Magyarország ki fog lépni az EU-ból, és akkor ők harmadik országbeli bevándorlókként lesznek kezelve.

A befogadó ország állampolgárságának felvételét ösztönző motivációktól függetlenül domináns volt az a narratíva az interjúalanyok között, hogy az osztrák/brit állampolgárság „csak egy papír”, ettől ők nem lesznek „kevésbé magyarok”. A befogadó ország állampolgárságához tehát nem társítottak identitástartalmakat. Ugyanakkor, ha szóba került a magyar állampolgárságról való lemondás, szinte mindenki egyértelművé tette, hogy a magyar útlevél viszont nem csak egy papír, és annak feladása – Ausztriában, ahol az osztrák állampolgárság megszerzése a magyarról való lemondással jár – komoly érzelmi teherrel járt.

A magyar állampolgársághoz való érzelmi kötődés még azoknál is explicit volt, akik egyébként kozmopolita életmódot folytatnak, és otthonosan érzik magukat a világ bármely pontján. Az állampolgársághoz való viszonyulásban tehát szemléltethető, hogy a magyar kivándorlók számára érzelmileg és szimbolikus szempontból kifejezetten fontos, hogy magyarságuknak legyen egy kézzel fogható bizonyítéka.

A hazatérési tervek elemzésekor szintén felrajzolható egy instrumentalista és egy érzelmi dichotómia a befogadó és a származási országhoz való hozzáállás kapcsán. Nagyon kevés volt azon interjúalanyok száma, akik konkrét és reális tervvel rendelkeznek a hazatelepülésükkel kapcsolatban. A jellemző hozzáállás az volt, hogy a hazatéréssel realiztikusan nem számolnak, ugyanakkor az elvi lehetőségét nem vetik el annak, hogy visszatelepüljenek Magyarországra.

Annak, hogy a hazatelepülést a legtöbben nem tervezik reálisan, elsősorban az eredeti mobilitást is meghatározó gazdasági okai vannak. Ugyanakkor nagyon fontos kiemelni, hogy a jobb életszínvonal mellett, vagy annak folyományaként, az interjúalanyok gyakran számoltak be a külföldi élettel járó életstílus egy nem materiális aspektusáról, amely a migrációs tapasztalatukban fontos szemponttá vált. Sokan ezt az interjúkban úgy fogalmazták meg, hogy Ausztriában/az Egyesült Királyságban más a mentalitás: nyitottabbak, segítőkészebbek és pozitívabbak az ott élők, és ezeket a kvalitásokat hiányolnák, ha Magyarországra visszaköltöznének. Továbbá sokan azt is elmondták, hogy ez a más mentalitás rájuk is hatással van, részükké vált az évek folyamán.

A hazatérési tervek alapján tehát az állapítható meg, hogy a legtöbb interjúalany nem zárja ki az elvi lehetőségét a Magyarországra való visszatelepülésnek, de realisabb az a kimenet, hogy az alanyok hosszú távon maradnak abban az országban, ahol jelenleg élnek, esetleg máshová tovább vándorolnak. A külföldön töltött idő nem csak anyagi és életszínvonalbeli változásokat hozott az életükbe, hanem mentalitásbeli is. Ezt a változást sokan már internalizálták, és ily módon a transznacionális tapasztalat az identitásukra is hatással van, amennyiben Magyarországot mentálisan már gyakran távolabbinak érzik maguktól, míg a befogadó országot otthonosabbnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Benedict: *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies Amsterdam. 1992.
- Árendás Zsuzsanna – Katona Noémi – Messing Vera: A transznacionális mobilitás hatásai a magyarországi családokra és gyerekekre: Fókuszban a hazatérő gyerekek iskolai reintegrációjával kapcsolatos pedagógus-perspektívák. *Regio*, 2019/3. 115–148.
- Bauböck, Rainer: Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism. *The International Migration Review*, 37(3), 2003. 700–723.
- Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.
- Blaskó Zsuzsa – Sík Endre – Ligeti Anna Sára: Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: Társki, 2014.
- Butcher, Melissa: Ties that Bind: The Strategic Use of Transnational Relationships in Demarcating Identity and Managing Difference. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(8), 2009. 1353–1371.
- Dekker, Bram – Siegel, Melissa: *Transnationalism and integration: Complements or Substitutes?* MERIT Working Papers, 2013/071. United Nations University

- Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT).
- Dubucs, Hadrian – Pfirsch, Thomas – Recchi, Ettore – Schmoll, Camille: Je suis un Italien de Paris: Italian migrants' incorporation in a European capital city. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(4), 2017. 578–595.
- Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és transznacionalitás korlátai. *Regio*, 2019/3. 79–114.
- Ehrkamp, Patricia: "We Turks are No Germans": Assimilation Discourses and the Dialectical Construction of Identities in Germany. *Environment and Planning A: Economy and Space*, Volume 38, Issue 9, 2006. 1673–1692.
- Engbersen, Godfried: Spheres of integration: Towards a differentiated and reflexive ethnic minority policy. In: *Identity and Integration: Migrants in Western Europe*. Taylor & Francis Ltd, 2003. 59–76.
- Erdal, Marta Bivand: Migrant Transnationalism and Multi-Layered Integration: Norwegian-Pakistani Migrants' Own Reflections. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 2013. 983–999.
- Erdal, Marta Bivand: 'This is My Home'. Pakistani and Polish Migrants' Return Considerations as Articulations About 'Home.' *Comparative Migration Studies*, 2(3), 2014. 361–383.
- Erdal, Marta Bivand – Ezzati, Rojan: 'Where are you from' or 'when did you come'? Temporal dimensions in migrants' reflections about settlement and return. *Ethnic and Racial Studies*, 38(7), 2015. 1202–1217.
- Erdal, Marta Bivand – Oeppen, Ceri: Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions Between Integration and Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 2013. 867–884.
- Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Blanc-Szanton, Christina: Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1), 1992. 1–24.
- Gsir, Sonia: Do Countries of Origin Contribute to Socio-cultural Integration of Migrants Abroad? In: Weinar, Agnieszka, – Unterreiner, Anne – Fargues, Philippe (eds.): *Migrant Integration Between Homeland and Host Society Volume 1: Where does the country of origin fit?* Springer International Publishing, 2017. 149–172.
- Itzigsohn, José – Saucedo, Silvia Giorguli: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism. *International Migration Review*, 36(3), 2002. 766–798.
- Jenkins, Richard: *Social Identity*. Routledge, 1996.
- Joppke, Christian: Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity. *Citizenship Studies*, 11(1), 2007. 37–48.

- Joppke, Christian: Chapter 7. Immigration, Citizenship, and the Need for Integration. In Smith, Rogers M. (ed): *Citizenship, Borders, and Human Needs*. University of Pennsylvania Press, 2011. 157–176.
- Koikkalainen, Saara: Intra-European Migrants and The Question of Integration: Citizenship In The Lives Of Finnish Migrants In Europe. *Nordic Journal of Migration Research*, 9(2), 2019. 257–273.
- Kovács Eszter: A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/1. 72–93.
- Központi Statisztikai Hivatal: *Demográfiai Évkönyv, 2020*. Központi Statisztikai Hivatal, 2021.
- Ligeti Anna Sára: A földrajzi mobilitás változó mintázatai: Átmeneti elvándorlás, tartós letelepedés és cirkuláris migráció a magyar állampolgárok körében. *Demográfia*, 64(2–3), 2021. 109–135.
- Mikrocenzus 2016 – Nemzetközi vándorlás. Központi Statisztikai Hivatal. 2018. https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_10_nemzetkozi_vandorlas
- Nowicka, Magdalena: *Deskilling in migration in transnational perspective: The case of recent Polish migration to the UK*. COMCAD Working Papers, 112. Bielefeld: Universität Bielefeld, Fak. für Soziologie, Centre on Migration, Citizenship and Development, 2012. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-51035-5>
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Magyar diaszpóra és az anyaország. Diaszporizáció és diaszpórapolitika. In: Kovács Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum. 2020.
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248.
- Pogonyi, Szabolcs: The passport as means of identity management: Making and unmaking ethnic boundaries through citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(6), 2019. 975–993.
- Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 1999. 217–237.
- Recchi, Ettore – Triandafyllidou, Anna: Crossing Over, Heading West and South: Mobility, Citizenship, and Employment in the Enlarged Europe. In: Menz, Georg – Caviedes, Alexander (eds.): *Labour Migration in Europe*. Palgrave Macmillan UK, 2010. 127–149.
- Ryan, Louise: Differentiated embedding: Polish migrants in London negotiating belonging over time. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(2), 2018. 233–251.

- Safran, William: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 1991. 83–99.
- Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38(4), 2012. 631–649.
- Vertovec, Steven: Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(4), 2001. 573–582.
- Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. A nemzeti identitás mintázatai a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján*. PhD disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 2022.

KRITIKA

HORVÁTH CSABA PÉTER*

A Bánság mint tipikus köztes-európai mezőregió a Kárpát-medencében

Jegyzet Kókai Sándor Bánság-kutatásaihoz

Kókai Sándor: *Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2021) – Tanulmánygyűjtemény*. Nyíregyháza–Kiszombor: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 2022. 810 oldal

A hazai tájtörténetírás legismertebb és talán legszínvonalasabb alkotása Fodor Ferenc *A Jászság életrajza* című monográfiája.¹ Ez a tájéletrajz több pusztá geográfiai vagy néprajzi leírásnál: a tájat mint természeti képződményt az emberi társadalom életmunkájának összefüggéseiben, egyfajta szerves organizmusnak tekintve írja le. Fodor könyvét Kókai Sándor történeti földrajzi munkássága közvetlen előzményének tekinthetjük. A Jászság és a Bánság mint Kárpát-medencei középrégiók között szerves kapcsolatot a síksági és folyómenti térszínek tájhasználat, valamint a regionalizáció² felülről irányított térszervezési folyamatai jelentik.

Jelen írásunkban Kókai Sándor legújabb Bánság-tanulmánykötetének³ legfontosabb tanulságaira kívánjuk felhívni a figyelmet, ugyanakkor mindezt korábbi monografikus munkáinak⁴ tükrében végezzük el. Szándékunk szerint nem pusztán

* A szerző művelődéstörténész, filológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem posztdoktor kutatója. E-mail: hcsabapeter@gmail.com

¹ Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Budapest: Jászok Egyesülete – „A Jászságért” Alapítvány, 1991..

² Süli-Zakar István – Csüllög Gábor: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2003. 17–46.

³ Ismerteti: Baranyi Béla: *Kókai Sándor: A Bánság [...], Történeti Földrajzi Közlemények*, 2022/1–2. 193–199.

⁴ Kókai Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918) – A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medencei földrajzi munkamegosztásban*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, 2010. Ismerteti: Nagy Miklós Mihály: *Tudománytörténeti*

szoros tartalmi kivonatolást nyújtunk, hanem a szerző kutatásain keresztül tisztázuk a Bánság helyét és szerepét a köztes-európai térszerveződésben. Kókai 2022-es tanulmánygyűjteménye – formája ellenére – a fodori szellemiségű nagyelbeszélés műfajába illeszkedik, és a „Bánság életrajzának” monográfiáját adja a szerző eddig folyóiratokban és könyvfejezetek formájában megjelent írásából válogatott gyűjteményként.

A szimpla történeti topográfián – mely minden további geográfiai vizsgáldás alapja – túlmutató történeti földrajz mint szak- és segédtudomány számtalan más társadalomtudománnyal (társadalomtörténet, demográfia, kisebbségkutatás, diplomácia- és politikatörténet, geopolitika stb.) van összefüggésben, valamint ezek számára megbízható módszertani és ismeretbeli többletet nyújt, különös tekintettel a különféle számtalan (funkcionális) tér egymáshoz való viszonyulásának kutatására, a térhierarchia rekonstruálására. Kókai már Marosszög-monográfiája bevezetőjében hitet tesz a történeti földrajzi gondolkodásmód mellett: „A történeti földrajzi kutató feladata és kötelessége, hogy az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének feltárását, rekonstrukcióját elvégezze. Ezen belül a prioritás a természeti környezet (az agroökológiai potenciál) és a társadalom közötti kölcsönhatás-rendszer vizsgálata.”⁵ Ebből következően az emberi történelem egésze nem csupán a múlt szociológiája – mint ahogyan azt a történész szakma számos képviselője vallja –, ugyanis „nem érthető meg egyetlen társadalomtörténeti probléma nélkül, hogy a történeti földrajzi hátteret ne tennénk hozzá”.⁶ Annyit talán érdemes e gondolatokhoz hozzáfűznünk: a történeti ökológiai nélkül sem, mely nézőpont a tájhasználat legkülönbözőbb aspektusaira adhat adekvát magyarázatot. Kókai Sándor a Bánság történeti földrajzának megírásakor „német, román, szerb szerzőkkel vitázva [...] leegyszerűsítések helyett komplex és objektív válaszokat fogalmazott meg”.⁷ A történeti tudományokkal foglalkozó szakember, amikor a múltat kutatja, a jelenre tekint: „E könyvben olyan Bánság kép megrajzolására törekedtem, amely lehetővé teszi a különböző korszakok, a Trianon óta különböző bánsági részek, illetve a ma különböző társadalmi-gazdasági fejlettségű területek korábbi közös kritériumainak és eltérő jegyeinek meghatározását.”⁸

Kókai néhány mai szerző nyomán a következőképpen határolja a – szakszerű pontossággal mérve – 28.522 km² területű Bánságot: északon, nyugaton és délen

széljegyzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz. *Közép-európai Közlemények*, 2010/3. 176–187.; Kókai Sándor *A Marosszög történeti földrajza (1718–1918) – A táj- és erőforrás-használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig*. Nyíregyháza–Kiszombor: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 2021. Ismerteti: Nagy Miklós Mihály: Jegyzetek a Marosszög történeti földrajzi feldolgozásához. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2022/1–2. 200–210.

⁵ Kókai, 2021. 3.

⁶ Kókai, 2021. 5.

⁷ Frisnyák Sándor: Előszó. In: Kókai, 2022. 3–4. 3.

⁸ Kókai, 2010. 12.

folyók (Maros, Tisza, Duna) határolják, míg keleti határa a Vaskaput a Marossal összekötő képzeletbeli vonal. „Ez teljes egészében lefedi az 1718–1778 közötti Temesi Bánság területét, és az 1910. évi közigazgatási beosztás alapján a fenti három vármegye [Temes, Torontál és Krassó-Szörény] 39 járását, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városait.”⁹ A Bánság ily módon egy nagyobb alföldi sík és egy hegyvidéki térszínre tagolható. Kókai 2010-es Bánság-monográfiájának egyik legértékesebb eleme a Bánság morfológiájának leírása, a tájkataszter.¹⁰ A Bánság mind természetföldrajzi, mind politikai geográfiai értelemben kapcsoló régió a történelmi Erdély és a Bácska között, ugyanakkor nem kapu régió; a Kárpát-medence déli kapuja és az északra tartó hadi utak és áramlási terek nem érintik.¹¹ A Kárpát-medence dél felől Belgrád, valamint a Szerémség felől nyitott. Kókai Sándor a Szörénység vitatott regionális hovatartozását is tisztázta: noha néhány szerkezeti hasonlóság közte és a két határos régió, a Partium és Erdély között kimutatható, két évszázados társadalom- és gazdaságtörténete egyértelműen a Bánsághoz köti.¹² Kókai Sándor három könyvének egyik legfőbb érdeme a köztes-európai térszerveződés bemutatása: egy korábban a magyar állam- és etnikai térbe szervesen illeszkedő, majd a különféle csapások (a rácdúlások, a belháborúk, a török uralom, majd a háborúkat követő új államalapítás után szintén idegen testként az egykori államtérbe ékelődés) által sújtott térség etnikai/nemzetiségi, közigazgatási és gazdaságtörténeti feldolgozása. Tovább erősíti egyrészt a Bánság különállását, így önálló Kárpát-medencei régióként való ismertetését, másrészt köztes-európai jellegét a keleti és nyugati, a katolikus (és csekély részben protestáns) és ortodox kultúrák közötti kapcsolótáj-jellege, valamint a kulturális és gazdasági-kereskedelmi áramlási terekben való részesedése. A továbbiakban erre a gondolati ívre, másrészt a tájhasználat változásainak bemutatására kívánunk fókuszálni.

A történelmi régió központja, a Béga-parti Temesvár stratégiai, közlekedési és kereskedelmi primátusa az egész késő középkoron végigkísérhető, az oszmán hódítással párhuzamosan a Délvidék legfontosabb erősségévé vált.¹³ 1552-es feladása

⁹ Kókai, 2010. 14.

¹⁰ Kókai, 2010. 18–23.

¹¹ Kókai Sándor: A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszere a XX. század elején. In: Kókai, 2022. 491–502. A hazai úthálózat vázlatos kutatástörténetét és a korológiának mint a geográfia központi módszertani alapvetésének vázlatos historiográfiáját korábban már közöltük: Horváth Csaba Péter: Korológiai jegyzet a Kárpát-medencei reformáció kérdéséhez – A hazai úthálózat kialakulása és fejlődése 1610-ig. *Történelmi Földrajzi Közlemények*, 2022/1–2. 143–163.

¹² Kókai Sándor: Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység. In: Kókai, 2022. 117–134.

¹³ Kókai Sándor: A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920) – A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én tartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza–Zürich: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2004. 159–168. 161.

után a hódoltsági időszakban továbbra is megőrizte közvetítő szerepét mind az észak–déli, mind a kelet–nyugati irányú kulturális áramlatokban.¹⁴ A középkorban és a kora újkor jelentős részében az uralom mindig is területiális jellegű volt. A különféle birtoktestek, közigazgatási egységek centrumában minden esetben egy vár helyezkedett el, ennek birtoklása egyúttal az általa uralt területek uralmát is jelentette. A klasszikus török–magyar várháborúk lezárultáig (1556) a tűzértség hathatós fejlődése miatt azok a várak váltak kulcsfontosságúvá, amelyek nagy területen, laposan, mocsarak ölelésében helyezkedtek el (Temesvár, Szigetvár, Gyula, Lippa stb.). A történelemből tudjuk, hogy a temesvári vár nem tudta betölteni rá kirótt szerepét, sokkal inkább szimbólummá vált: a magyar történelem három gyászos kimenetelű katarzisének részese lett (1514, 1552, 1849).¹⁵

A Bánság területe a középkorban a síksági részekben a magaspartokon és az ármentes térszíneken – a természeti erőforrások bősége miatt – viszonylag sűrűn lakott és magyar etnikai hegemoniájú volt, a Bánsági-hegyvidék az Erdélyi-középhegység legdélibb részeként ugyanakkor még a gyepűvidék részét képezte, és minimális vlach hegyi pásztorkodás jellemezte. A térség gazdasági életében és etnikai térszerkezetében a döntő változást a 16. század eseményei hozták el. A török hódítás előtt a lakosság 70–80%-át a magyar etnikum tette ki.¹⁶ Temesvár eleste (1552), majd a Temesvári vilajet megszervezése és az Oszmán Birodalom közigazgatásába emelése következtében a magyar társadalom északabbra húzódott, ez egyben a felföldi, kezdetben német etnikai túlsúlyú városok elmagyarosodását, valamint az Alföldön és még inkább a Partiumban a Marostól északra a mamut mezővárosok kialakulását okozta. A török balkáni terjeszkedésével párhuzamosan a pravoszláv délszláv etnikum is észak felé vándorolt, elsősorban a Délvidéken és a Duna völgyében a Dunakanyarig, a katolikus délszláv népelemek (elsősorban a horvátok) viszont az Alpokalján telepedtek meg a szintén eredetileg magyar többségű Muraköztől egészen a Fertő-tó mellékéig. E folyamatok következtében a Bánság területén a 16. század végére kialakult, szerb túlsúllyal jellemezhető etnikai térszerkezet a török uralom végéig fennmaradt.¹⁷ A szerbség előrenyomulásával egy időben természetesen új kulturális identitások jelentek meg a térségben, és ez magával hozta a balkáni telepések újfajta tájhasznosítási szokásait, társadalomszerkezetét és mentalitását. A délszláv etnikum vándorlásával egy időben a hegyvidéki térszíneken a szintén ortodox románság spontán migrációja is egyre erőteljesebbé vált.

A Bánság újkori története a Habsburg–Oszmán háborúkat részben lezáró 1718-as pozsareváci békével kezdődik; ekkortól a Temesköz – így az ugyanebben az

¹⁴ Kókai Sándor: Kultúrák határán, metszéspontok a Bánságban (896–1918). In: Kókai, 2022, 419–430. 421.

¹⁵ Kókai, 2004. 168.

¹⁶ Kókai Sándor: A balkáni népcsoportok szerepe a Temesi Bánság etnikai térszerkezetében (1718–2002). *Balkán Füzetek*, különszám, I, 2009. 87–101. 87.

¹⁷ Kocsis Károly: A délvidéki magyarság etnikai földrajza. *Néprajzi Látóhatár*, 1999. 1–36.

évben létrehozott Temesi Bánság – területe is felszabadult a török uralom alól. A pozsareváci béke történelmi jelentőségét nem lehet túlbecsülni:¹⁸ egyrészt a Habsburg-dinasztia keleti expanziójának második üteme lezárult (az első lépés a Jagelló-birodalom megszűntével a cseh és magyar korona országainak a Habsburg-családra szállása volt 1526-ban), másrészt lehetőség nyílt egy klasszikus köztes-európai államkeret megteremtéséhez.¹⁹ Ez utóbbi sikeres vállalkozás lett: pontosan kétszáz éven keresztül állt fenn a Habsburgok vezette dunai monarchia. A Bánság (vagy német nevén a Bánát) „földrajzi és kulturális egységet képez a Bácska és a történelmi Erdély között”.²⁰ A Bácska a Duna és a Tisza közti területen helyezkedik el, északon többnyire homogén magyar etnikai tömbbel, egyre délebbre haladva jelentős délszláv népelemekkel tarkítva. A Bánságtól mind természetrajzi (Duna–Tisza-közi homokhát), mind gazdasági-társadalmi (az etnikai térszerkezet és a tájhasználat tekintetében), mind pedig közigazgatási (Bács-Bodrog vármegye) értelemben különbözik.

Magyarország történetét – hasonlóan a térség más államainak történetéhez – az országalakók, a mindenkori társadalom feje fölött véghez vitt rendszerváltások, ezek következtében az új államalapítások egymásutánosságaként is értelmezhetjük. Ezek a rendszerváltások, államalapítások a tulajdonviszonyok, a politikai és gazdasági erőterek felülről irányított megváltoztatása mellett nemegyszer a természeti és kultúrtáj, valamint az etnikai térszerkezet átalakulásával jártak. Kókai Sándor a Bánság tekintetében nagy körültekintéssel és alaposítással ragadja meg ezt a folyamatot, ismertetve részben a korabeli politikai erőviszonyokat, ugyanakkor munkásságának fő érdeme az újjáalakuló bánsági társadalom gazdasági potenciáljának mérlegelése, az erőterek átalakulása következtében a történeti viszonyrendszerek és az etnikai térszerkezet változásainak nyomon követése és statisztikai módszerekkel történő leírása, mint írja: „Az elemzést a történelmi-földrajzi tér egyes elemeinek (pl. természeti környezet, ökológiai feltételek, demográfiai, etnikai, gazdasági, település-szerkezeti stb.) értékelés után objektív – a korabeli állapotokat tükröző adatsorok, térképek, ábrák, táblázatok – források elemzésével végeztem.”²¹

A 18–19. század a közép-európai agrárkonjunktúra időszaka. Eddig a pontig a magyar társadalom jellemzően nagyállattartó agrárgazdaságot működtetett extenzív legeltetéssel,²² ezt egészítette ki a Tokaj-hegylajai bortermelés, valamint a sókivitel. Egy ország, egy birodalom gazdasági-társadalmi potenciáljának adekvát

¹⁸ Nagy Miklós Mihály: A pozsareváci béke és a hatalmi tér. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2018/3–4. 34–60.

¹⁹ Köztes-Európa fogalmának historiográfiáját, valamint idő- és térbeli kiterjesztésének lehetőségeit korábbi tanulmányunkban már közöltük: Horváth Csaba Péter: Köztes-Európa nyugaton? Vázlat és történeti áttekintés Nyugati Köztes-Európa fogalmának értelmezéséhez. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2021/3. 44–59.

²⁰ Kókai, 2010. 13.

²¹ Kókai, 2010. 11.

²² Szabadfalvi József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, 1970.

mérőszámát a demográfiai mutatók határozzák meg. A török alól felszabadult területeken a spontán bevándorolt délszláv és román etnikum mellett a tervszerű telepítések alapozták meg a jövőbeli erőtereket; ez a precízen megtervezett és kivitelezett telepítés azt a célt szolgálta, hogy minél hamarabb fel kell zárkóztatni a Habsburg-birodalmat a nyugat-európai államok, különösen a Bourbonok Franciaországa gazdasági szintjére. Így volt ez természetesen a Bánság esetében is, azzal az országgal egyébként eltérő Habsburg-birodalmi gyakorlattal, hogy a magyar koronától független területként kezelték: a Temesi Bánságot önálló tartománnyá alakították (1718–1779), és közvetlenül a bécsi kormányszervek (Bánsági Tartományi Hivatal)²³ alá rendelték, ezáltal teljesen figyelmen kívül hagyták a korábbi közigazgatási térszerkezetet. A Bánság ily módon a Habsburg-abszolútizmus „mintatartománya” lett. A Bánság konszolidációjának végeztével a Temesi Bánságot 1779-ben – az 1747-es szlavón és szerémségi rendezés mintájára – megyésítették, és csupán a déli részek maradtak katonai igazgatás alatt, részben véglegesítve a katonai határörvidék területét. Horvátország és Erdély önkormányzati különállása mellett a Bánság volt a történelmi Magyarország harmadik olyan régiója, ahol „az igazgatásban, a területfejlesztésben, a telepítési politikában 1718–1918-ig változó intenzitással regionális elvek is érvényesültek”.²⁴

A növekvő lakosságszám élelmezése, életterének kiterjesztése, valamint az az agrármerkantil folyamat, melynek eredményeként az egy hektár területről betakarított gabona értéke messze meghaladta az ugyanakkora területen termelhető hús értékét, előjelezte a Kárpát-medencei nagy tájtalakító, tájformáló intézkedések leglátványosabbikát, a vízgazdálkodás teljes módosulását.²⁵ Ez a folyamat a mocsarak lecsapolásával kezdődött. A mocsarak, ingoványok jelentős része csak részben jött létre természetes úton: a középkori fokgazdálkodás – ugyanígy más vidékeken a dombvidéki vízgazdálkodás – maradványai voltak, mert az elhagyott, gazdátlan és elhanyagoltá vált fokok egy idő után feliszapolódtak, nem tudták elvezetni a vizet, amely pangása eredményeképp ezek a formák kialakultak.²⁶ Ez a folyamat már a középkori pusztasodás idején megindult, azonban az oszmán hódítás és az ezt megakadályozni igyekvő katonai védművek kialakítása során vált általánossá; a hódoltság korára pedig terebélyes mocsárvilág alakult ki a Kárpát-medence jelentős részén. Ezek megszüntetése nyomán azonban rendkívül termékeny, kiváló termőföldet nyertek az újonnan érkezők, melynek segítségével későbbi egzisztenciájukat megalapozhatták. Ugyanezt a cél szolgálták a 18. századi

²³ Kókai Sándor: Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság. In: Kókai, 2022. 25–46.

²⁴ Kókai, 2010. 296–297.

²⁵ Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest: Országos Vízügyi Hivatal, 1973. 48.

²⁶ Fejér László (szerk.): *Vízeink krónikája – A magyar vízgazdálkodás története*. Budapest: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvtár, 2001. 22.

bánsági folyószabályozások is. A római kor óta nem volt ilyen méretű vízszabályozás a Kárpát-medencében. Hasonló tájformáló hatást eredményezett a fakitermelés is: a fa a 19. század végéig az első számú energiahordozó volt, valamint az ország újjáépítéséhez is rengetegre volt szükség belőle. (A Bükk-fennsík például – többek között – azért ilyen kopár, mert Mária Terézia korában a környék – elsősorban Eger, különös tekintettel az új egyházi épületkomplexumokra – újjáépítéséhez sok fát kellett kivágni.) Ez a folyamat az ártéri erdőket sem kerülte el, a Maros parti ártéri és galériaerdők a környék mezővárosainak és Szegednek jelentettek szinte pótolhatatlan erőforrást.

A természeti táj mesterséges átformálása mellett a Bánság etnikai térszerkezetében is látványos, Európában egyedülálló változások következtek be. A Habsburg-adminisztráció német mintaállamot kívánt itt létrehozni elsősorban katolikus német országalakók letelepítésével. A németiség Bánságba érkezése folyamatos volt a 19. század végéig, az utolsó nagy tervezett telepítési hullám II. József idején ment végbe. A Bánság újjáépítése olyannyira tudatos és megtervezett volt, hogy a települések alaprajzait is előre elkészítették.

Magyarok hivatalosan csak 1737-től létesíthettek saját otthonot a Bánságban, ez alól a spontán áttelepülés következtében a Szeged szabad királyi város hinterlandjaként funkcionáló Marosszög területén létesült dohánykertész telepek jelentettek kivételt; az itteni falvak esetében magyar etnikai többség alakult ki az északra és keletre elterülő nagy magyar nemzetiségű tömb folytatásaként. Ezeket a kisebb településeket a 20. századi erőszakos román és szerb asszimiláció sem érintette.²⁷ Kókai a Marosszöget a következőképpen definiálja: „A Marosszög fogalma alatt [...] a Maros, a Tisza és az Aranka által közre zárt területet [...] értem, amelynek természeti, társadalmi-gazdasági sajátosságai markánsan különböztek/különböznek a történelmi Csongrád és Csanád vármegyéktől, s bizonyos elemekben a Bánság, ill. az egykori Torontál vármegye más régióitól is.”²⁸ Közlekedési szempontból mindig is kitüntetett helyzetben lévő területről beszélünk, mivel már a középkortól kezdve a Dél-Erdélyből a Kárpát-medence centrumtérsegei és a nyugati-délnyugati kereskedelmi zóna felé tartó Maros menti áramlási tér centrumában helyezkedett el.²⁹ A térség nyugati irányba, a Maros tiszai deltája felé lejt, így az emberi megtelepedésre a magaspartok és a magaslatok szolgáltak. Kedvező helyzete miatt már a korai középkortól kezdve sűrű, aprófalvas, a Bánságban egyedülálló településszerkezet alakult ki a területén. A Marosszög a Kárpát-medence belső periferiája: lényegileg Szeged agrárszolgáltató hátországaaként funkcionált, afféle kapcsoló területként, ugyanis Temesvár is Szegeden vagy Aradon keresztül érintkezett

²⁷ Kókai Sándor: Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez. In: Kókai, 2022. 145–158.

²⁸ Kókai, 2021. 9.

²⁹ Blazovich László: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. *Tanulmányok Csongrád Megye Múltjából*, 1998. 51–61.

a fővárossal. Kókai hangsúlyozza, hogy a trianoni határmódosítás nemcsak a lakosság etnikai összetételére, hanem a természeti környezetre sem volt tekintettel: talán a Marosszög az a tájegység, amely leginkább megsínylette a politikai határok önkényes módosítását, ugyanis „a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok torzultak, Szeged déli [...] hinterlandját lemetisztették”,³⁰ ráadásul ez még a Kisantant országainak érdekeivel is szembement.

A kiváló természeti adottságokkal és a növénytermesztésre kifejezetten alkalmas termőföldekkel bíró vidék felvirágoztatásához azonban nem volt elegendő a németiség tudatos és tervszerű betelepítése; ezt később a kormányservek is beláták, ezért további engedményeket tettek más nemzetiségek és etnikumok számára a megtelepedésre. Ennek következtében a Kárpát-medencének, sőt Európának nem volt még egy olyan régiója, ahol tizenhat etnikai népcsoport élt békében egymás mellett. „Szerbek a török hódoltság alatt is laktak a vidéken, 1741 után pedig Szeged környékéről és a Maros vidékéről a Dél-Bánságba húzódtak le, illetőleg 1751-ben a Tiszai Határőrvidék feloszlása miatt telepedtek le Kikinda környékén. 1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra a török elől Olténiába menekült katolikus bolgárok. Szintén az 1740-es években vándoroltak a Karas folyó felső völgyébe a krasovánok [horvátok]. Románok már a XV. században is éltek a Bánsági-hegyvidéken, a XVIII. században szervezett telepítés és spontán migráció következtében a Bánságban mindenütt falvakat alapítottak. A XVIII. század végétől Torontál és Temes megye déli [domb- és hegyvidéki] részén szlovák, a XIX. század első felében Krassó-Szörényben cseh bányászfalvak is keletkeztek.”³¹ A Bánság nagyobb városai ennél fogva soknemzetiségűek lettek, egyik etnikum vagy nyelv sem lett ezekben kizárólagos, illetve egyik sem érte el az 50% feletti számarányt. Ugyanez nem mondható el a telespes falvakról: Kókai Sándor demográfiai és etnikai elemzési eredményei alapján arra a következtetésre jutott, hogy az egyes települések etnikailag homogének maradtak, szinte mindegyik faluban egy bizonyos etnikum 75% fölötti számban volt jelen. Az etnikai vándorlás a nagyobb tömböktől halad mindig a kisebbségi részek irányába, ez a magyarság esetében sem volt másképp: a Maros és a Tisza mint magyar–szerb, illetve magyar–román etnikai határvonal jelentkezett, a magyar népesség elsősorban így a Marosszögben, illetve a Tisza partján dél felé Torontál megyében alkotott részlegesen összefüggő etnikai zónát. A Bánság etnikai térképe ily módon rendkívüli tarkaságot mutatott a dualizmus koráig, etnikai tömbről csak feltételezen és három nemzetiség esetében beszélhetünk: a szerbség Torontál megye keleti és déli részén, valamint a Határőrvidéken, a románság Temes vármegyében és Krassó-Szörényben alkotott többséget, e két nagy ortodox tömb között pedig a katolikus német telespes falvak helyezkedtek el. „Több mint meglepő, hogy a Bánság területén összefüggő magyar–román kontakt

³⁰ Kókai, 2021. 246.

³¹ Kókai, 2010. 57.

zóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata.”³²

A 18. századi alapokon tudatosan újjáépített Bánságban a 19. századra nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi termelés is emelkedett, a régi áramlási terek újjáéledtek, kialakult a ma ismert településszerkezet, amely nagyban megfeleltethető Walter Christaller településhierarchiai modelljének.³³ A pozsareváci békétől a kiegyezésig a lakosság szám megnegyvenszereződött. A nagy telepítési hullámok a 19. századra lezajlottak, innentől kezdve a természetes népességszaporodás – az egykezés miatt ez kevésbé – és a spontán migráció játszotta a központi szerepet. A dualizmus időszakában az etnikai tarkaság az asszimiláció miatt gyengült, a kisebb arányú nemzetiségek a nagyobbakba olvadtak. A térségben a városiasodás gyengébb ütemben haladt, mint a Monarchia más területein, egyes nemzetiségeket az urbanizáció gyakorlatilag nem is érintett (a magyarságot is csak részben).

Kókai Bánság-monográfiájának hiánypótló függelége a Bánsági Köztársaság történetének rekonstrukciója.³⁴ Az impériumváltások és a katalizmaszerű háborúk után természetesen a vesztes fél/felek területén rövidebb-hosszabb ideig anarchisztikus állapotok uralkodhatnak. Nem volt ez másképp a magyar államterében sem: az I. világháború után a Kárpát-medence területén számtalan rövid életű államalakulat állt fenn, politikai földrajzi értelemben jelentős mértékben fragmentálva az eddigi államkeretet; összesen több mint húsz ilyen államszerveződés jött létre 1918–1924 között az egykori magyar állam területén. Hasonló fokú politikai földrajzi széttöredezésre a 17–18. század fordulóján lehetünk figyelmelek, ekkoriban az ország nem három, hanem legalább hat részre szakadt. Ebben az I. világháborút követő folyamatba illeszkedik a Bánsági Köztársaság is. A Bánság területének népszavazás útján történő felosztása a szomszédos hatalmak között nem volt lehetséges, mivel – mint fentebb jeleztük – egy nemzetiségnek sem lett volna 50% feletti részesedése egyik bánsági részen sem. A régió sajátos történelmi kialakulása és fejlődése kialakított egy lokális öntudatot, amelyre lehetett volna építeni, valamint mind gazdaságilag, mind népesség szempontjából egy európai középállam potenciáljával bírhatott volna ez az államalakulat, annak közigazgatását alapvetően a svájci alkotmány alapján szervezték volna meg. Kókai megfogalmazása szerint: „Gazdaságilag egy tökéletesen életképes terület: fejlett ipara, kiváló termőföldje, szakképzett és 2-3 nyelvet beszélő és értő munkaereje, jól védhető természetes határai voltak.”³⁵ A nagyhatalmi – elsősorban a francia – érdek

³² Kókai, 2010. 163.

³³ Christaller, Walter: *Die zentrale Orte in Süddeutschland – Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.

³⁴ Kókai, 2021. 309–318.

³⁵ Kókai, 2010. 309.

azonban keresztülhúzta a bánságiak számításait, hasonlóképpen az összes többi hasonló alkalmi államszerveződés társadalmához.

Kókai Sándor Bánság-könyveinek legfőbb tanulsága az, hogy a Bánság klaszszikus köztes-európai kulturális és politikai, illetve közigazgatás-földrajzi régió. Kicsiben leképezi mindazokat a tulajdonságokat, melyek a mindenkori német és orosz birodalmi terek közötti, hatalmas köztes térséget jellemzik. Átmeneti kulturális régió a Balkán és Közép-Európa, az ortodoxia és a római katolicizmus (és a protestantizmus) között; területén sajátlagos funkcionális közigazgatási térelemek alakultak és szűntek meg (Határőrvidék, vármegyék); az új államalapításokkor, impériumváltásokkor társadalma, gazdasága, belső igazgatása és politikai földrajzi viszonyrendszerei átalakultak; határai ugyanakkor a természetföldrajzi keretek miatt homogének, a határai közt élő etnikum viszont nem.

A kötetek mellett azonban nem mehetünk el bizonyos kritikai él nélkül. A magyar tudományosság, különösen a történeti földrajz művelői számára példaértékű módszertani mintákat nyújtanak, azonban sajnálatos módon – és ez mindhárom kötetről elmondható – a kiadói korrektúra teljes hiányáról árulkodnak. Oldalanként több helyütt értelemzavaró nyelvhelyességi, gépelési hibák rútitják a szöveget, valamint rendkívül szembeötlő a földrajzi tulajdonnevek írásának teljes, szintén értelemzavaró következetlensége. A kötetek függelékében szereplő térképmelléletek rendkívül hasznosak és informatívak, azonban nagyon kicsik, néhol alig olvashatók, a magyarázó szövegrészek rendkívül halványak; ezeket nagyobb felbontásban és mérethez kellett volna a kötetbe illeszteni. A kötetek használatát könnyítené egyrészt egy személynévmutató szerkesztése a bibliofil kutatás megkönnyítése érdekében, másrészt pedig – geográfiai munkákról lévén szó – egy földrajzinév-mutató kötetbe illesztése is, ez a kataszter lényegében a hatalmas feldolgozott anyagra tekintettel a Bánság történeti topográfiájaként is szolgálhatna.

A Bánság és egy kistája, a Marosszög monografikus történeti földrajzi leírása, majd a 2022-es összegző tanulmánygyűjtemény, a „Bánság életrajza” megjelentetése után remélhetőleg számíthatunk majd a szerzőtől e rendkívül változatos történelmi, politikai és közigazgatási földrajzi értelemben unikális középrégió további funkcionális térelemeire koncentráló vizsgálatára. A fentebb idézett, a Szörénység közigazgatási és társadalomföldrajzi hovatartozását tisztázó dolgozata mellett további kérdéseket vet fel a domb- és hegyvidéki, valamint az ezek között kialakult medencetérszíneket magában foglaló táj gazdaság- és társadalomtörténeti elemzése, akár a Marosszög példájára monografikus formában is. Hasonlóan kérdésként fogalmazódhat meg az olvasó számára a legújabb tanulmánygyűjteményt kézbe véve, hogy a katonai határőrvidék kialakulása, fejlődése, majd megszűnése milyen társadalmi, politikai és etnikai változásokat, milyen etnikai térszerveződési folyamatokat serkentett a Délvidéken, azon belül a Bánság térszerkezetében. Mindezen kérdések megválaszolása az elkövetkezendő kutatások feladata, jelenleg nagy köszönettel tartozunk a szerzőnek legújabb kötetének megjelentetéséért.

FILEP TAMÁSZ GUSZTÁV*

„Törökország éppen csak lebeg az időfogyatkozás határán, mint égboltjának kóválygó sasmadarai”^{**}

Elke Hartmann: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Fordította: Reviczky-Balogh Ágnes. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Poósz Lóránd. Budapest: L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021. (Studia Armenologica Hungarica 4.) 273 oldal

1. Állítólagos történészként az a kérdés is foglalkoztat, hogyan zajlik le az a folyamat, amelynek során egy társadalom vagy társadalomtöredék, akár egy kisebb, de adott korszakban véleményformáló csoport által birtokolt tudás deformálódik a közösségi tudatban, vagy egyszerűen kikopik, kihullik – döntő pillanatokban visszaidézhetetlenül – az emlékezetből. Itt még nem is annyira a kalkulálható etikai következmények, hibás politikai döntések, „balítéletek” a fontosak; előbb magát a folyamat technikai (morfológiai?) vonatkozásait szeretném megérteni. Tartok tőle, nem fog sikerülni. A recensázandó könyv magyar olvasata kapcsán első, (megválaszolhatatlan) kérdéseket is fölvető benyomásom: az 1850-es években a magyarul olvasó átlagos pesti és budai értelmiségi könnyen viszonylag komplex képet kaphatott a törökországi viszonyokról, a reformok keresztülvételének szerkesztői akadályairól, példának okáért az évszázad talán legjelentősebb magyar prózaírójának tollából. 1915-ben a budapesti szellemi elit már nem tudta, mi történik az Oszmán Birodalomban, viszont elhitte, amit a hivatalos, a német vezérkar által is megszűrt propaganda hirdetett. Ma a megsokszorozódott olvasóréteg az igen színvonalatlan napi sajtóból és hírportálokból tájékozódik a Török Köztársaság problémáiról. S főképpen nem gondolkodik el arról, hogy az örménykérdés több okból magyarkérdés is egyben. Aki túlzónak tartaná a két nemzet bizonyos történelmi

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Email: Filep.Tamas-Gusztav@tk.hu

** Dobai Péter: *Csontmolnárok. Egy múlt századi magyar regény*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1974, 198.

párhuzamainak emlegetését, az is beláthatja: a magyarságnak örmény tagjai is vannak, köztük olyanok is, akiknek felmenői 1915-ben menekültek ide.

Emlékeztetőül a fenti állítás első eleméhez:

„Nem hihető: hogyha a hatti humajjunt¹ a kormány teljes eréllyel és szeplőtlen jóhiszemmel törekednék is fogan[at]osítani, az valósággal megtörténhessék. Mert ellene szegülnének a törökök, miután e reform által a *Korán*, a mostani török társadalom s a török nemzetnek szupremáciája megsemmisítették. Továbbá ellene szegülnének az európai keresztyének, miután nemzetiségileg van külön céluk a függetlenségre. A józan politikának hódolva sürgetik most a hatti humajjun végrehajtását; mert az erős sérelmi tér, mellyel fölthagyni oktalanság volna. De se az oláhnak, se a déli szlávnak, se a görögnek nem volna kedve a politikai és vallási jogegyenlőség mellett is valami egységes nagy államban magukat fölolvasztani.

Nem hihető: hogyha egy lángeszű és vaskezű szultán fogan[at]osítná is a hatti humajjunt; ha megíratnának a magánjogi és büntetőködexe; szerveztetnék a közkezelés és európai szellemű kormányzat; az adózási rendszer mohamedánra és keresztyénre egyaránt mérné ki a közterheket; az uralkodó mohamedán vallás a keresztyén hit jogait egyenlő hűséggel védné s a szultán armádiája tisztán csakoly összeírási rendszeren nyugodnék, mint a francia vagy belga: nem hihető, ismétlem, még ekkor is, hogy a hatti humajjun a török birodalom heterogén elemeit *bensőleg* is egyesíteni tudná, és a legelső nagy rázkódáskor minden úgy össze ne omlanék, mintha éppen semmi reform sem történt volna.

Nem hihető a keleti kérdésnek az a megoldása is, hogy miután a török birodalom szétbomlása kikerülhetlennek mutatkoznék, a nagyhatalmak akár az osztozás iránt egymással kiegyezkedni tudnának, akár pedig az összveroskodott óriásállam még autonomikus életre képes részeit szervezni akarnák is, képesek volnának rá.

Szóval, minden eddigi megoldás kevés sikerrel kecsegtet.”²

Kemény Zsigmond fő forrása Pitzipios bej, egy feltehetően görög származású, ám az Oszmán Birodalom egysége mellett elkötelezett, azelőtt az 1877-ig, az első országgyűlés megnyitásáig terjedő reformkorszak alapját és névadóját jelentő dokumentum, az 1839-es Tanzimat (a gülhanéi hatti-serif) rendelkezéseit megerősítő és kibővítő 1856-os „reformcsomag” életbe léptetéseért felelős ruméliai bizottság titkára, ekkor éppen emigrációban élő „török alattvaló” a szultánnak címzett röpirata volt. A fenti citátumban emlegetett nemzetek, a románok, „déli

¹ Hatt-i humayun: az 1856-os ottomán reformediktum, amely a krími háborút lezáró párizsi béke előkészítése idején az európai nagyhatalmak nyomására megerősítette és kiterjesztette a korábban kezdett közigazgatási-jogi reformokat, így kimondta a muszlimok és más hitűek törvény előtti egyenlőségét is.

² Kemény Zsigmond: L'orient. Les Reformes de „l'Empire Byzantin”: Par Pitzipios-Bey. Paris, 1858. In: Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajítások. Válogatott publicisztikai írások*. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2014, (Téka) 193–194. Az írás eredetileg megjelent: *Budapesti Szemle*, 4. kötet, 1858, 161–172. Az itteni közlés a 2014-es kötetbeli követi, a szöveggondozási elveket lásd ott.

szlávok”, akiken nyilván a szerbek-montenegróiak és bolgárok értendők (itt most nem érintem a macedónok kérdését, akiknek a balkáni nemzetállamok létrejötte után ugyanaz lesz a gondjuk, ami azelőtt a „felszabadult” nemzeteké volt, sem Bosznia-Hercegovináét), néhány évtizeden belül megteremtették nemzetállamukat (a görög törzsnemzetnek ez már korábban sikerült). Az örmények számára, egyházuk vezetőségében, politikai pártjaik irányítói között – leszámítva a nemzeti forradalmárok egy töredékét – a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedeiben, a világháborúig az önálló nemzetállam megteremtése sohasem vált programmá. Ez nem is lett volna keresztülvihető; részben az örmények több államban való, de már csak az Oszmán Birodalmon belüli szétszórtsága miatt sem. Törökország egyik vilajetjének sem volt tisztán örmény lakossága.³ Korábbi „szórványos” mészárlások (1895–1896, 1909) után 1915-től közösségüket gyakorlatilag likvidálták.

A *Regio* 2021-es évfolyamában az örmény genocídiummal kapcsolatos könyvekről közölt írásomban⁴ arra a következtetésre jutottam: az 1915-ben kezdődő népiirtás nem szervesen nőtt ki az oszmán hagyományból, nem magyarázható a megelőző évtizedek, legalább a 19. század közepéig visszanyúló periódus (a Tanzimat itt is jó kiindulópont lehet) eseménytörténetének, reformoknak, puccsoknak, forradalmaknak-ellenforradalmaknak, a valamiféle sajátságos rendet (is) megtestesítő regionális anarchiáknak az ismerete nélkül, így nekem is állást kell foglaltatnom a konstruált kontinuitás ellen, mely szerint a „törökök” fő kedvtelése az Oszmán Birodalom létrejötte óta az örmények folyamatos mészárlása lett volna. Az anatóliai örmény jelenlét radikális fölszámolására, bár voltak brutális előzményei, az állam fennmaradása érdekében semmi szükség nem lett volna. Tudniillik ha az országot nem radikális (egyébként jórészt nem is török és nem hívő muszlim), Nyugat-Európától az egyetnikumú nemzetállam ideáját is eltanuló forradalmi modernizátorok vezetik éppen. Ami 1915-től az örményekkel történt, józan ésszel fölfoghatatlan, bár szimpla logikával már az ezt előidéző politikai fordulat okait is nehéz megérteni; az elgondolás magvához nehezen juthatunk el, különösen ha

³ Az egykor népes Örmény-felföld, amelynek területén a 12. századtól nem állt fenn örmény állam (egy kisebb örmény királyság másfél évszázadig működött ugyan a 13–14. században, de jóval nyugatabbra, Kilikiában, *nem örmény településterületen*), évszázadokon át nagyhatalmak Róma/Bizánc, illetve az iráni Pártus és a Szászánida Birodalom közötti (olykor-olykor ezek által fölsozott) puffterület, ütközőzóna volt. Később a folyamatos inváziók – arab, szeldzsuk, mongol, oszmán, perzsa stb. – hatására népének jelentős része elmenekült, elvándorolt, az új hódítók új etnikumokat telepítettek be; a térség nyelvben, kultúrában, habitusban évszázadok óta rendkívül kevert volt.

⁴ Filep Tamás Gusztáv: „Akár a megkínzott állatnak, amely kínzói ellen fordul”. *Széljegyzetek az örmény genocídium újabb irodalmához. Regio*, 2021/1., 95–125. <https://regio.tk.hu/kozlemleny/29-evf-2021-1-szam/akar-a-megkinnzott-allatnak-amely-kinnzoi-ellen-fordul-szeljegyzetek-az-ormeny-genocidium-ujabb-irodalmahoz/>

számításba vesszük, hogy a legbefolyásosabb örmény politikai párt, a dasnakoké⁵ 1915-ben szövetségben, sőt, koalícióban volt az Ittihaddal, az Egység és Haladás Mozgalmával, melynek vezetői az armenocídium kiötlői és felelősei lettek; korábban együtt vívták meg a forradalmat az új alkotmányos rendszer megteremtése érdekében. (Az első ilyen korszak 1876-ban kezdődik, a következő évben összeülő parlamentet már az 1878-as orosz–török háború hatására vagy ürügyén fölосzlatták, a másodiknak a kezdőéve 1908.) Nos, az, hogy a népiertás a reformisták forradalmi akciója volt, korábbi, meggondolkodtató, de a magam fejével talán mégsem következetesen végiggondolt előzmények után az adott helyen általam ismertetett könyvek közül különösen Ronald Grigor Sunyé és Vahe Tachjiané alapos olvasása nyomán vált számomra végzetesen érthetővé.⁶ Most ugyanebben erősít meg Elke Hartmann *Örmény élet az Oszmán Birodalomban* című fontos könyve.

Ne tűnjék céliránytalanoknak, ha röviden szólok a magam armenofilijáról mint előzményről; ennek nyilvánvalóan *van* szerepe abban, hogyan értelmezem és értékelem az e témában született könyveket. Rokonszenvem eredete órára azonosítható. 1971. január 12-én kedden este 20.00 óra és 22.45 között közvetítette a magyar televízió Franz Werfel regénye, *A Musza Dag negyven napja* színpadi adaptációját a Győri Kisfaludy Színház előadásában, felvételtől, Gabriel Bagradjan szerepében Nagy Attilával. Néhány évvel később, amikor a könyv is előkerült, kiderült, hogy a színházi előadás nem volt múló élmény. Lassan-lassan, évtizedes kihagyásokkal (tudományosnak nevezhető cél nélkül) végigolvastam-pörgettem a magyar szakirodalom könyvtételeit,⁷ (kései) egyetemvégzésem idején pedig szerencsém volt: kollokválhattam örmény középkortörténetből, egyháztörténetből, művelődéstörténetből, és még néhány armenológiai tárgyból. Mindez nem volt egyéb, mint egyszerű, időnként szenvedéllyé váló magánpasszió, és azért írom ide, mert közvetlen bizonyítéka annak, hogy *olvasatom egyoldalú volt*, és ennek megvolt a maga oka. A török hivatalos álláspontot ismertem, elutasítottam; ha sikerül pontosan föl-

⁵ A párt neve a keleti és a nyugati örményben: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն, illetve Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Elke Hartmannál: Tashnagsoutiun, a régebbi magyar forma: Dasnakcutjun. Ezt csak annak jelzésére írom ide, hogy a témához kapcsolódó neveknek, fogalmaknak máig nincs véglegesült, maradéktalanul elfogadott változata. Az örömdentesen gyarapodó magyar nyelvű armenológiai szakirodalomban sincs egyértelmű, mindenki által használt átírási módszer. Elke Hartmann az átírást magyarázó jegyzeteit lásd könyve 10. oldalán. Magam a nevek és terminusok esetében, amennyiben azok nem szerepelnek másképpen a recenzált munkában, az általam ismert magyar hagyományt követem.

⁶ Ronald Grigor Suny: „*A sivatagban élhetnek, de másutt sehol!*”. *Az örmény népiertás története*. Fordította: Fejérvári Boldizsár. A fordítást szakmailag ellenőrizte: Kovács Bálint. Budapest: L'Harmattan, 2016.; Vahe Tachjian: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Fordította: Mikó Katalin, Szóts Dávid. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Szabó Krisztián. Budapest: L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. (Studia Armenologica Hungarica 2.)

⁷ *Örmény magyar [sic!] bibliográfia magyar nyelven*. Összeállították: Korbuly Domonkos [sic!] – Simon J. Zaven. [Budapest:] Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézet, 1986.

idéznem a magyar nemzeti közvélemény torkán lenyomott 1916-os (és faksimile kiadásban a Szófia Kiadó által 2016-ban újra megjelentetett) propagandakiadvány,⁸ illetve a hasonló szellemű magyarországi sajtóközlemények kiváltotta élményt, megérteni véltem, hogy Goebbels és Zsdanov nem is lehettek olyan eredeti elmék a saját szempontjaik szerint, illetve saját „szakmájukban”. Csodálkoztam, hogy a diktatúra idején még konkurencia nélkül egzisztáló s persze igen népszerű Panoráma útikönyvek sorozatában megjelent *Törökország* című kiadványban talán, illetve valószínűleg (hiszen betű szerint nem olvastam végig) egyszer sem szerepel az a szó, amit kerestem. Aztán ennek okát is megértettem. Szívesen olvastam volna az armenocídiumról tárgyilagos török értelmezést; amikor megjelent egy-egy kultuszkönyv, igyekeztem figyelmesen olvasni,⁹ olyat is, amely, talán szándéka ellenére, arra is utal, hogy a dicső Kemal pasa idejében¹⁰ folytatódott az örmény „árulók” elleni hősi harc.¹¹ Az újonnan magyarul is megjelent szakirodalom jegyzetapparátusaiból kiderül, hogy nemzetközi szinten meglehetősen gazdag irodalma van a térség története e szakaszának, s a feltárásban újabban török szerzők is fontos szerepet vállalnak. A magyar könyvpiacra azonban tudomásom szerint nem érhető el egyetlen jelentős és tárgyilagos török történeti munka sem az örmény genocídiumról, illetve Törökország I. világháború alatti állapotáról. Paradoxon: a török, illetve az oszmán muszlimok az örményekkel való együttélésben tanúsított kedvező magatartásformáinak leírását is örmény vagy armenofil kutatóktól kell várnunk.

Elke Hartmann egyike volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Tanszéke alapítóinak (Kovács Bálinttal és Vahé Tachjiannal), könyve a tanszék könyvsorozatában jelent meg. Ugyancsak Tachjiannal ő hozta létre a www.houshamadyan.org kutatóportált. Az ott összegyűjtött szöveges és képi dokumentumok könyvének is fontos bázisát képezik, a vállalkozás célját és jelentőségét a recenzeált mű 1. fejezetében – már címében ott a sűrített kutatói program: *Kettős rés, hármas híd: a Houshamadyan-projekt és egy poszt nacionalista örmény*

⁸ *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán:* Orbók Attila. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és Kiadvállalata, 1916.

⁹ A legdivatosabbról – Mustafa Serdar Palabıyık: *Megérteni 1915 eseményeit. Törökök és örmények.* Fordította: Pál Laura. Budapest: Szófia Kiadó, 2017 – írtam is a 4. jegyzetben szereplő dolgozatomban.

¹⁰ Fontebb utalt írásomban is kénytelen voltam megemlíteni, a probléma végleges megoldhatatlanságának „garanciája”, hogy a mai török nemzettudat, központi hőse, Musztafa Kemál révén, kontinuu az örmény népi tást levezénylő Itti had elveivel; Kemal maga is e mozgalom tagja volt, és a véres munkát, igaz, egy másik periódusban, az új Törökország megteremtése és védelme során ő fejezte be. Elke Hartmann is utal erre könyvében: „A Török Köztársaság Kis-Ázsiában folytatta elődeinek örményellenes politikáját, megsemmisítette az örmény kulturális örökséget, sőt a történelmi Örményország területén még az örmény élet nyomát is győkerestül kiirtotta” stb. (14.)

¹¹ Can Özoğuz: *A török felszabadító háború történeteiből.* Tasnádi Edit fordítása. Budapest: Napkút Kiadó, 2019.

történetírás dimenziói – részletesen taglalja is; e gyűjtemény fotói adták a fő forrását a „békeidők” oszmán élete örmény vonatkozásait bemutató kötetzáró tanulmányának (9. *Családi arcképek: képforrások a kései Oszmán Birodalom társadalomtörténetéhez*). Ez utóbbi még mostani, vázlatos formájában is perdöntő bizonyíték számomra amellett, hogy kellő háttérkutatással a korabeli fotográfiák alapján finom társadalomtörténeti megállapításokat lehet tenni.

Elke Hartmann nemcsak az örmények érdeklik, társadalmi környezetüktől elszigetelten nem is értelmezhetné helyzetüket: tanulmányai az Oszmán Birodalom 19. századi, 20. század eleji történelméről szólnak. Nem a gyakran (emberileg érthetően) túláltalánosítónak tűnő örmény narratíva képviselője: meg akarja érteni és értelmezni, ami történt. Ugyanakkor más megnyilatkozásaiból (is) világossá válik, hogy célja nem a felejtés (a népiptásé), hanem a kibővített emlékezés: „Szeretném, ha nemcsak a halálunkra emlékeznénk, hanem az életünkre is.”¹²

2. A 19. században untilig hangoztatták, hogy Törökország „Európa beteg embere”; úgy látom, részben azért volt az, mert gyógyszer helyett is mérget adtak be neki. A keleti kérdés megoldása nemcsak összeurópai feladat ekkor, de egyben az egymás ellen hangoló nagy hatalmak különérdeke is, mindegyikük a maga hasznára próbálna kikényszeríteni az Oszmán Birodalom modernizálását. A stabilizálás elengedhetetlen, részben azért, mert a birodalom dezintegrálódását valamelyikük végleg kihasználná, s mert az avult szerkezet a szabadságra vágyó balkáni nemzetek sorsa, jövője miatt valóban Európa gyúanyaga, szétrobbanással fenyegeti a térséget; ez hamarosan bekövetkezik, amikor az 1877–1878-as orosz–török háború következményeként több balkáni nép és nemzet függetlenné válik. (Nem érdektelen talán itt egy magyar szempontot is megemlíteni s a szerző figyelmébe ajánlani: 1849-ben a konvertita emigráns magyar tábornokok és tisztek éppen Törökországban vélték megtalálni azt a fix pontot, ahonnan kiindulva a forradalmak leverése utáni európai, számukra ellenszenves rend fölfordítható.) A följárlott vagy kizsárolt modernizációs megoldások gyakran nem akarták, máskor nem tudták föloldani a társadalom különböző szegmenseiben egymás ellen lappangó, kirobbanásra váró feszültséget, a Magas Portának pedig a meg-megújuló reformfolyamatok során végig számolnia kellett azzal, hogy ami a birodalom fönntartása érdekében az egyik érdekcsoport pacifikálásához elengedhetetlen, abban a másik a saját halálos ítéletét látja. (Elke Hartmann könyvében a 4. fejezet foglalkozik az államigazgatás és az örmények viszonyával: *Hatalomdelegáció és egység: oszmán közigazgatási gyakorlat a keleti periferián*. Ez egyben „visszatérő viszonyítási pontként szolgál” [19.] a többihez, a szerző sok helyütt visszaautal rá.) Felekezetek, etnikumok, nyelvek, életformák, társadalmi csoportok feszülnek egymásnak, akár sokkal erősebben, mint a nagy átalakítások előtt, az ellentétes erők végzetüket

¹² Sako Arian: German-Armenian Historian Warns 'Important Genocide Archival Material Is Being Destroyed in Aleppo'. <https://hetq.am/en/article/32468> (Utolsó letöltés: 2022. december 31.)

vélik beteljesedni, ha valamelyik ellenfelük megkapja a központtól elemi életfeltételeinek garanciáit. Az egyik leküzdhetetlen akadály az, hogy a nem muzulmán milletek (vallási közösségek, önkormányzatok, az ezekbe tartozók nem nemzeti, hanem felekezeti alapon különültek el, azaz az ortodox szlávok és görögök közösen tartoztak egy milletbe, az apostoli örmény egyház tagjai egy másikba, amit róluk neveztek el, de amelybe a koptokat, káldeusokat, etiópokat, jakobitákat is besorolták, a zsidók a harmadikba és így tovább¹³) egyenjogúsítása a muszlimokat fölingerli, egzisztenciális helyzetüket, életvezetésüket nehezíti, programjaikat aláássa, keresztyének és zsidók nélkül viszont a gazdaság és a kereskedelem nem működtethető korszerű módon. Az állam gyönge, a centralizáció végrehajthatatlan a végvidékek, távoli keleti tartományok elitjeinek sérelme nélkül, a hadsereg elavult volta eleve kétségessé teszi megvalósíthatóságát; német katonatisztek, katonai missziók tagjai (az egyiknek az idősebbik Helmuth Moltke is a tagja volt) hiába igyekeznek a fegyveres erőket újjászervezni (a hadsereg reformja lett volna az általános reform alapja),¹⁴ a közigazgatás passzivitása, az egymást keresztező helyi érdekek, a szervezatlenség, a pénz hiánya, illetve rossz elosztása, valamint a korrupció mihamar arra késztesíti őket, hogy csak a saját egyéni hasznukat keressék. (Erről szól a 3. fejezet: *A felülről jövő reformok dilemmája: II. Abdul-Hamid szultán katonai reformja és a német katonai misszió tevékenysége az Oszmán Birodalomban.*) A modernizációra fogékony (vagy arra kényszerülő) szultánok is csak annyit tudnak elérni, hogy a vilajetek külön célokat kitűző csoportjai (ezek közé tartozik a Sztambultól távol önálló létre berendezkedett állami adminisztráció) sakkban tartják egymást – vagy pedig valamelyik a régió ura lesz, s az adót is befizeti, mert van ereje ahhoz, hogy ami kell, elvegye az ott lakóktól. A nagyhatalmak a keresztyéneket elvben védelemben részesítik, csak éppen nincsenek ott, amikor a muszlimok a pozitív diszkrimináció miatti fölháborodásukban a nagyhatalmi ellenőrzést megtorolják, vagy egyszerűen nem hajlandók kikökcementeni magukat korábbi életformájukból. Jól példázzák ezt a nomád kurd törzsek vezetői – folytatják az örmények kirablását, alkalmilag gyilkolnak, erődemonstráció okán vagy egyszerűen paráznaságból örmény nőket rabolnak el. (Egy a sajtó révén európai nyilvánosságot kapó, a hasonló esetek megakadályozására persze alkalmatlannak bizonyuló igazságügyi eljárással végződő esetet dolgoz föl az 5. fejezetet képező esettanulmány: *Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története*). Ez azonban nehezen írható le egyszerű nemzeti vagy felekezeti elmentétként: a törzsi vezetők önkényeskedéseit a földműves kurdok is megszenvedik.

¹³ Az örmény apostolin kívül jelen volt az Oszmán Birodalomban az örménykatolikus felekezet is, európai missziók munkája révén pedig az örmények egy része protestánsná, kis töredéke római katolikussá vált. Erre a könyvben is találunk utalást. Kránitz Péter Pál szíves közléséből tudom, hogy a 19. században katolikus és protestáns milletet is létrehoztak.

¹⁴ A 19. század végén, a 20. elején a reformista katonatisztek szervezik majd a puccsokat, forradalmakat, ők vezetik az országot a világháborúba és szervezik meg a keresztyénirtást.

Másfelől azonban a milletrendszer védelmet is ad, a felekezetekeket s közvetetten az ezeket alkotó, akár épp e periódusban nemzetté váló népeket az állam tolerálja, utóbb nyugati nyomásra a muszlimokkal elvben egyenjogúvá teszi (1909-től bevezetik az általános hadkötelezettséget is, így már nem csak a muszlimokból lesznek katonák), s például az örmény elit, a bankárok, vállalkozók, építészek, jogászok, művészek, vezető értelmiségiek nélkülözhetetlenek a reform szempontjából, közülük viszonylag sokan a helyi, tartományi közigazgatásba, sőt a politikai vezetésbe is beépülnek, az első, 1877-ben rövid ideig működő parlamentben törvényhozók, sőt, alkotmányozók lehetnek belőlük. (A könyv egyik legizgalmasabb része az az adatszerű, módszeres forrásbányászat révén fölépült prozopográfiai tanulmány, amely az első alkotmányos korszak örmény törvényalkotóit és törvényhozóit, az általuk képviselt politikai irányzatokat mutatja be és jellemzi: *6. Oszmán pozicionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői.*) Harmadrészt ez az elit más-más szempontokat érvényesít, más a víziója a birodalom és szűkebb közössége jövőjéről, a többetnikumú birodalom fejlesztésében való részvételének fontosságát különbözőképpen magyarázza. S érvényesül itt a regionális széttagoltság is: más-más tapasztalatokkal s eltérő habitussal bírnak az Örmény-felföldön, a Nyugat-Anatóliában és az Isztambulban élők; utóbbiak közül többen szoros személyi kapcsolatokat ápolhatnak az állam irányítóival, van, akiből például miniszter lesz. A szerveződő nemzeti pártok sem jutnak el odáig, hogy nemzetállamot követeljenek, bár a dasnakok egy része, különösen az I. világháború előtt, érzékeli, hogy közösségük reménytelenül két tűz közé szorult: a cári birodalmában nem kedvezőbbek, ellenkezőleg, időről időre romlanak az örmények életviszonyai. Az ezzel kapcsolatos földoldhatatlan dilemmákról, az oszmán vezetőknek az armenocídiumról szóló döntéséről számol be a 7. fejezet: *Kapaszkodás a végsőig: oszmán-örmény forradalmárok álláspontja Oroszországgal kapcsolatban.* Sokatmondóak ennek köztescímei is: például Kiábrándulás az oroszokból, remény az oszmánokban; Az örmények feláldozása: oszmán döntés a háború mellett; Szkülla és Kharübdisz között; A transzimperiális lét dilemmája.

Az olvasónak ugyan erős a gyanúja: annak ellenére, hogy az egymást követő fejezetek folyamatos arab számozással követik egymást, nem egységes művet olvas, az egyes szövegrészek tematikában, forrásbázisban és -hasznosításban, módszerben meglehetősen eltérnek egymástól (persze mindig az adott célnak, tematikának megfelelően); valószínű, hogy a különböző darabok korábban önálló német tanulmányként születhettek és jelentek meg, s utólag épültek egységgé. A könyvet becsukva (talán meglepő módon) mégis folyamatos történetre emlékszünk vissza, egy olyan rémtörténet a végeredményből visszatekintve sokszor reményteljes előzményére, amely éppen attól válik megbabonázóvá, hogy tudjuk, milyen lesz a befejezés. Noha a szerzőnek egyetlen olyan mondata sincs, amely érzelmeket próbálna felkorbácsolni.

Elke Hartmann határozott állítása szerint az örmény történetírást főképp a genocídium ténye, a törököt pedig annak tagadása egyaránt arra készteti, hogy az Oszmán Birodalom utolsó évszázadát, az együttműködés több lehetőségét nyitva tartó együttélés korszakát kirekesszék vizsgálódási körükből, a nemzetközi szakirodalom pedig nyelvismeret hiányában nem hasznosíthatja az örmény nyelvű kéziratos irodalmat vagy a nyugat-európai nyelveken ki nem adott örmény tudományos eredményeket. Az ő munkásságának egyik legfontosabb ága az elpusztított közösségek fennmaradt dokumentumainak összegyűjtése, közzététele és értelmezése; ezek a források nem azt a sztereotip képet erősítik, amely szerint a végkifejlet csak az lehetett, amit ismerünk. Afféle történetírásnak (nevezzük most szupranacionálisnak) az elkötelezettje, s munkája annak a típusnak a megalapozott apológiája, amely az egykori birodalom összes alkotóelemének szemléletére, szempontjaira támaszkodik, forrásaiból építkezik, s amelyet a 19. században lépten-nyomon kimutatható, gyakran szoros etnikum- és kultúraközi kapcsolatok is igazolnak. Ebbe belefért az örmény mítoszok kritikája is. Sasun régiója részben az ide kötődő, a magyarok által esetleg egyik főszereplője nevére *Szaszumi Dávid* címmel ismert örmény őseposz nyomán, továbbá mert örmény lakói a 19. század végén, a 20. elején mindent elkövettek autonómiájuk megőrzéséért, a függetlenség fellegváraként élt a forradalmárok tudatában. Sőt, ez a mítosz ma is él, noha a sasuniak a szerző szerint már 1915 előtt sem tiszta örmény nemzeti vonásokat, hanem „vegyes formák”-at képviseltek, arab, kurd, iszlám hatásokkal. (8. *Sasun: egy örmény hegyi erőd mítosza.*) Az armenocídium idején pedig az orosz hadsereg lábhoz tett fegyverrel nézte végig, hogyan mészárolják le a lőszerből, élelemből kifogyott sasuniakat.

A magyar kisebbségekkel foglalkozó kutatóknak nemegyszer dörgölik az orruk alá, hogy produktumaik sérelmi jellegűek; az általam ismert esetekben e kritikák éppen a kisebbségek negatív tapasztalatainak, a kisebbségi helyzet problémáinak relativizálására szolgáltak. Gondolom, Elke Hartmann intencióját sokan úgy értelmezik, hogy célja az „integrált történet” megírása. Bár a két helyzet összehasonlítása problematikus, a könyv azt bizonyítja, hogy az efféle történetírás is működhet jól. Ezt példázhatja az alábbi rövid összefoglalás az alapállapotokat bemutató fejezetből (2. *Oszmán-örmények: remények és veszélyek között*):

„Összességében elmondható az akkoriban az Oszmán Birodalomban élő örményekről, hogy szervesen betagozódtak az oszmán társadalmi struktúrába, mégpedig a gazdaság, a kultúra és a társadalom minden területén, városokban és falvakban egyaránt. Akadtak köztük birtok nélküli földművesek, elszegényedett vándormunkások, de feltörekvő középosztálybeliek is, továbbá jólétben élő és befolyással bíró felső osztálybeliek. Egyvalamiben határozottan különböztek az Oszmán Birodalomban élő muszlim honfitársaiktól, mégpedig jogállásukban, mint nem-muszlim kisebbség. Az Oszmán Birodalom iszlám berendezkedésű állam volt, ahol ugyan tolerálták a nem-muszlimokat, de azok alárendelt szerepükben nem vehettek részt sem a politikai hatalomgyakorlásban, sem a katonai szolgálatban. Az örmény

kisebbségi lét tehát nagyobb fokú veszélyeztetettséggel és kiszolgáltatottsággal járt, ugyanakkor – ami oly gyakran figyelhető meg az előjogokból kirekesztett kisebbségeknél – erőteljes szociális dinamika és a modernizáló reformkorszak tett-vágya is jellemző volt rá” (32–33.).

3. Már a bevezetésben tisztázódik tehát, hogy a könyv kiindulópontja és kereke a „plurális” „birodalmi világrend” léte, a vizsgálódás terepe a sokszínűség, az együttélés, „mely [...] ugyan nem volt konfliktusoktól mentes, de mindenesetre változatos volt” (16.). Az így nyert kép sem idillikus, de többféle esélyt rejtett magában. Elke Hartmann kutatásai és eredményei távlatos programra utalnak, és nem arra szolgálnak, hogy kétségessé tegyék a végkifejletet: „Természetesen erre a megközelítésre is árnyékot vet, hogy ismert a történet vége” (uo.).

Egy máshonnan vett rövid idézet; mementó:

„A sivatagban a kiéhezett árvák és gyerekek hatalmas üstöt pillantottak meg, azt hitték, húst főznek benne. Felemelték az üst fedelét, és kiloptak egy húsdarabot. Kisgyerek keze volt.

Az egyik kislány napok óta nem evett, és az éhségtől összeesett. Mögötte állt az anyja és nézte. Főtt hús szagát érezték, a közelből jöhetett, bizonyára egy kisgyerek testét főzték.

– Anyám, kérj belőle egy darabot, nem bírom tovább – mondta a lányka.

Az anya a kondérhoz ment, de hamarosan visszatért, üres kézzel.

– Nem adtak semmit? – kérdezte a kislány. – Anyám, ha meghalok, egy csipetnyit se adj nekik a húsból. Te egyél meg!

És így a még életben levő gyerekek hozzászótkak a gondolathoz, hogy haláluk után megeszik őket.”¹⁵

¹⁵ Nahim (Naim) bej emlékirataiból idézi: Vaszilisz Vaszilikosz: *Ártatlanok vére. (Ötven év mérszárlás Örményországban.)* In: uő: *A falakon kívül.* Fordította: K. Nyirő József. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. 166. A bejtől származó hivatalos táviratok és az emlékirat hitelességét, sőt Nahim (Naim) létét az armenocídium tagadói nem ismerik el. Legutóbb Taner Akçam török történész közvetetten igazolta a dokumentumok valóságghű voltát, illetve az ellenük felhozott vádak tarthatatlanságát. Vö. https://www.armenianpedia-org.translate.google/wiki/Naim_Bey?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hu&_x_tr_hl=hu&_x_tr_pto=sc (Utolsó letöltés: 2022. december 31.)

BARTOS-ELEKES IMRE*

Baloldali válasz az Erdély-kérdésre?

Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2020. 336 oldal

„De vajon egy jó kommunista lehet egyszersmind jó erdélyi magyar?” (6.) – teszi fel a kérdést Főcze János első könyvében. Abból a problémafelvetésből indul ki, hogy a jelenlegi emlékezetpolitikai környezetben Erdély 20. századi történetét többnyire sérelemtörténeti, mitizáló, nacionalista elbeszélések dominálják, és rendkívül nehéz ezekből a diszkurzuskeretektől kilépni. Művében épp erre tesz kísérletet: témája az 1934-ben megalakult Magyar Dolgozók Országos Szövetségének (MADOSZ) története, amely egyaránt szemben állt „Horthyval, a magyar burzsoáziával és a román imperializmussal” (101.), és annak függvényében, hogy a Komintern épp nemzeti-forradalmi vagy népfrontos stratégiát írt elő számára, baloldali válaszokat kínált az Erdély-kérdésre.¹

A szóban forgó könyv alapját Főcze János doktori disszertációja képezi, amelyet 2019-ben az egri Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában védett meg Romsics Ignác irányításával.² Főcze János kisebb tanulmányokban már korábban is foglalkozott a két világháború közötti romániai magyar baloldali mozgalmak történetével,³ azonban a MADOSZ monografikus feldolgozására

* A szerző a kolozsvári BBTE Jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok képzésének hallgatója. E-mail: bartoselekesimre@gmail.com

¹ Nagyon leegyszerűsítve, sarkítva az „Erdély-kérdést” a következő problémafelvetéseken keresztül lehet megfogalmazni: Hogyan viszonyuljon egy nemzeti kisebbség azokhoz a nemzetállami keretekhez, amelyek az I. világháború után kialakultak? Identitásunkat, önmagunkról alkotott képünket mennyire határozza meg az a tény, hogy nem „a többségi nemzet” tagjai vagyunk, attól nyelvben, kultúrában, vallásban és hagyományokban eltérünk? Mit jelentett, jelent erdélyinek és magyarnak lenni Romániában a 20. és 21. században?

² Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a román királyságban*. Témavezető: Dr. Romsics Ignác, Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger, 2019.

³ Kutatásainak egy részét beleépítette a mű egyes fejezeteibe. Például a második fejezet egy részét a *Múltunk* c. folyóiratban megjelent tanulmányára alapozta: Főcze János: Szocialisták Erdélyben. Impériumváltás alatt és után (1918–1927). *Múltunk*, 2020/2. 38–66. A harmadik fejezetben az Erdélyi Krónikában megjelent írására épített: Kommunista diákmozgalmak Kolozsváron a harmincas évek elején. *Erdélyi Krónika*, 2018, Online: <https://erdelyikronika>.

itt került sor először. Főcze könyve beleilleszthető a romániai magyar kisebbség-történet-írásnak a párt- és szervezettörténet feltárását célzó törekvésebe.⁴

A mű címe első hallásra zavarba ejtőnek tűnhet: *baloldali magyar történet a román királyságban*. Egyrészt, a címet olvasva akaratlanul is felmerül a kérdés, hogy miért szükséges politikailag behatárolni bármilyen romániai magyar történetet? Egy nemzeti kisebbségen belül beszélhetünk politikai oldalakról, vagy a kisebbségi helyzet arra kényszeríti tagjait, hogy felülemelkedjenek a világnézeti különbségeken? Másrészt, a könyv címe kettős ellentétre, töréspontra épít: egy világnézetre (baloldal-monarchia) és egy etnikaira (román–magyar), és így máris ezeknek az ellentéteknek, töréspontoknak a történeteire vagyunk kíváncsiak.

A könyv kutatási kérdései három témakört érintenek. Az első kérdései a MADOSZ mint politikai szervezet belső működésére vonatkoznak: mikortól meddig, kiknek a vezetésével és részvételével működött a szervezet? A második a MADOSZ helyzetére kíváncsi a román belpolitika és a nemzetközi élet színpadán: milyen elemekből épült fel a párt ideológiája? Mennyire tudott autentikus válaszokat kifejteni a romániai politikai kihívásokra? A harmadik kérdéskör a párt értékelését illeti: generációs mozgalomként vagy a Komintern külföldi projektjeként kell rá tekinteni? Hogyan helyezhető el a MADOSZ a romániai magyar hagyományban, Erdély 20. századi történetében?

Főcze kilenc fejezetben és egy összegzésben mutatja be a MADOSZ történetét, kutatása során leginkább budapesti, bukaresti, kolozsvári, és csíkszeredai levéltári forrásokra támaszkodott. Művében a madoszos értelmiségiek (például Bánai László, Méliusz József, Balogh Edgár és Demeter János) egyéni életútját rendszeresen követi, így jelentősen támaszkodott a szervezet egykori tagjainak, vezetőinek személyes iratanyagára és a madoszos politikai szereplők által írt memoáriradalomra. Ez utóbbi forrásanyag használata azonban nem problémamentes: megfelelő forráskritika hiányában fennáll a veszélye, hogy a szerző átveszi az emlékiró narratíváját, értékítéleteit, és így ő maga is a madoszos mítoszépítés foglyává válik. Szerencsére Főcze művét nem fenyegeti ez a veszély, művében ilyen típusú források alkalmazásánál rávilágít a madoszosok túlzásaira és elhallgatásaira is. Bánai László például az egyik visszaemlékezésében azt állítja, hogy a MADOSZ által szervezett revízióellenes gyűléseken ötszáz-ezerkétszáz személy vett részt, Főcze viszont finoman utal rá, hogy ez a becslés valószínűtlen. Bánai László unokatestvére, Mayer László a MADOSZ egyik alapító tagja volt, az első titkár, aki fiatalsága jelentős részét rács mögött töltötte a kommunista mozgalomban vállalt szerepe

net/2018/07/22/kommunista-diakmozgalmak-kolozsvaron-a-harmincas-evек-elejen/ (Letöltés ideje: 2022. január 24.)

⁴ Pár példa: Nagy Mihály Zoltán (szerk): *Érdeklépviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009.; György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története – (1922–1938)*. Csíkszered: Pro-Print Könyvkiadó, 2017. Mindkettő a *Források a romániai magyar kisebbség történetéhez* sorozatban jelent meg.

miatt. Az 1942-es váci per idején feltehetőleg együttműködött a hatóságokkal, és Főcze szerint ez lehet a magyarázata annak, hogy „*az 1945 után kanonizált MADOSZ-történetből »kifelejtették« a MADOSZ-alapító főtítkárt*”. (269.)

Főcze János könyvében indokolt a demitizáló forráskritika jelenléte, mivel „*a MADOSZ értékelését valósággal agyonnyomja a második világháború és a Ceaușescu házaspár kivégzése között eltelt, rendkívül bonyolult időszak terhes öröksége.*” (6.) Főcze amellet érvel, hogy torz képet kapunk a MADOSZ-ról, mivel egyrészt a II. világháború után kialakult politikai rendszer örökségének tükrében tekintünk rá, amikor a szervezet egykori tagjai igyekeztek a szervezet, illetve párt két világháború közötti jelentőségét eltúlozni, másrészt mivel az 1945 után kiépült kommunista rendszer negatív megítélése a MADOSZ-ról kialakult képre is hatással van. Ez a tükör azonban torzító hatású, mivel a rendszer kiépülését a MADOSZ nem élhette meg: a szervezet az 1930-as évek Romániájában jött létre, és annak a korszaknak a kihívásaira, problémáira igyekezett reagálni, megoldást találni. Ilyen értelemben, ha Főcze tisztább képet akart kapni a két világháború közötti MADOSZ jelentőségéről, akkor ahhoz előbb le kellett hántania a II. világháború után ráakódott értelmezési rétegeket. A mű szellemiségét meghatározza a *Bevezetésben* megfogalmazott történetírói szemlélet: „*a történésznek arra kell törekednie, hogy az eseményeket és a személyeket egy adott időszakban a maguk jogán és az ismert későbbi fordulatoktól elvonatkoztatva értelmezze.*” (6.) A korszak mércéjével mérve, figyelembe véve a korabeli politikai, gazdasági és társadalmi körülményeket rajzol képet a MADOSZ-ról: Főcze könyve ezért lesz lebilincselően izgalmas. Ennek megfelelően nem becsüli túl a MADOSZ jelentőségét, amikor elhelyezi a két világháború közötti romániai pártpolitikai palettán: „*A MADOSZ csakis úgy értékelhető, mint az akadozva működő, két világháború közötti román parlamentáris politikai rendszer egyik erdélyi magyar törpepártja.*” (292.)

A könyv elsősorban politikatörténeti műként értelmezhető, azonban Főcze ügyesen ismerte fel a lehetőséget, hogy a MADOSZ története társadalom- és eszmétörténeti szempontból is elmesélhető. A harmadik fejezetben például megrajzolja a madoszos értelmiségi társadalmi hátterét: „*multietnikus környezetből származik, vegyes nemzetiségű, vegyes nemzetiségű felmenőkkel rendelkezik, de magyar identitású fiatakként szocializálódik Nagy-Romániában; nemzedéki lázadás részeként, a korábbi politikusi generációval elégedetlenül, ugyanakkor új utakat keresve kezd szimpatizálni a baloldali gondolatokkal.*” (107.) A madoszos ideológiát leginkább a hetedik fejezetből ismerhetjük meg. A szerző kimutatja, hogy ha a MADOSZ és a magyarországi népi mozgalom eszmevilágát összehasonlítjuk, akkor ideológiai átfedéseket fedezhetünk fel, amelyek a következő közös értékek tiszteletén alapulnak: „*a népi kultúra beemelése a polgári művelődésbe, a Duna-medence kis népeinek összefogása a német térnyerés ellenében, a Petőfi-kultusz és a magyar szabadságharcos hagyomány ápolása, a falukutató mozgalom pártolása és művelése, valamint a szociálisan érzékeny állami politikák alkalmazásának*

követelése.” (299.) Erdély kérdése kapcsán azonban a madoszosok véleménye különbözött a népiek álláspontjától, a területi revíziót – mint az Erdély-kérdésre adható lehetséges választ – nem tartották reális lehetőségnek, mivel a revízióban a náci Németország támogatásától függő Magyarország veszélyét felismerték.”

Főcze művében felfedi a madoszos ideológia ellentmondásait, és annak okait. Például ami a náci Németország megítélését illeti, a madoszosok nem mindig képviseltek következetes álláspontot: 1935 és 1940 között a Komintern népfrontos stratégiáját figyelembe véve a faszizmus elleni harcot tekintették a legfontosabb feladatuknak, azonban a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírását követően (igaz, kicsit késve), 1940-ben a Komintern aktuális elvárásaihoz igazodva a madoszos sajtó elnézőbbé vált a nációkkal szemben. Hasonló ellentmondással találkozunk a Duna-medence népeinek összefogását hirdető eszmével kapcsolatban: miközben a madoszosok retorikailag egy német és szovjet államtól független geopolitikai térség létrehozását hirdették, közben nagyon is valószínű, hogy a szovjet érdekszféra Kelet-Európára való kiterjesztésében gondolkodtak. Egyértelművé válik, hogy a madoszosok egy szovjet típusú politikai rendszer kiépítését támogatták.

Amennyiben a MADOSZ-történetben az eszme- és a politikatörténeti szálakat különválasztjuk, érdekes önellentmondásba botlunk. A szervezet ideológiai önképében a romániai magyar dolgozók érdekeinek képviselőjeként jelenítette meg magát, azonban a politikatörténeti szál arról tanúskodik, hogy MADOSZ politikai stratégiája a Komintern külpolitikai érdekeitől függött. Az OMP-vel szemben álló baloldali magyar mozgalom gondolata 1931-ben, a KRP V. kongresszusán merült fel, vagyis a Komintern berkein belül. A MADOSZ 1934-ben alakult meg Marosvásárhelyen, és 1935 közepéig nemzeti-forradalmi szervezetként működött, például ők álltak a gyimesi csángók 1934-es lázadása mögött. 1935-től azonban változott a Komintern politikája, és ehhez igazodva a szervezet 1935 után népfrontos stratégiát követett: együttműködött a Nemzeti Parasztpárttal és a Petru Groza vezette Ekésfronttal, sőt, az OMP számára (miközben pont azért jött létre, hogy megkérdőjelezze annak legitimitását) is felkínálta ezt a lehetőséget. 1940-től azonban szakítottak a népfrontos szemlélettel, és a Komintern elvárásaihoz idomulva újra a nemzeti-forradalmi irányvonalat követték. Ezen a ponton merül fel a kérdés, hogy a MADOSZ-ra mennyire lehet *„baloldali magyar történetként”* tekinteni, és helyette nem lenne-e indokoltabb meglátni benne a Komintern egyik külföldi projektjét? Főcze úgy oldja fel ezt az ellentmondást, hogy rámutat arra: a madoszosok nem láttak különbséget a romániai magyar kisebbség és a Komintern külpolitikai érdekei között, sőt, úgy vélték, hogy a kommunista utópia alkalmas lehet az Erdély-kérdés megoldására: *„az első világháború teremtette nemzetközi rendszerrel szemben sokféle viszonyulás volt lehetséges – és a korabeli madoszosok, illetve erdélyi magyar kommunisták ezt a mából visszanezve akár furcsának ható utat követték.”* (302.) Főcze nyitó kérdésére, miszerint *„egy jó kommunista lehet egyszersmind jó erdélyi magyar?”* (6.), válaszolhatunk igennel, amennyiben

megértjük, hogy a korszakban a madoszosok az OMP politikai elitjétől és az erdélyi magyar társadalom többségétől eltérően látták a közösség érdekeit.

A közösség érdekeinek eltérő felfogásából származik a MADOSZ egyik nehezen feloldható dilemmája: egy etnikai, világnézeti alapon szerveződő politikai párt hogyan képviselheti egy kisebbségi társadalom érdekeit, amennyiben ez a párt nem rendelkezik tömegtámogatottsággal az illető kisebbség körében? Képes-e felmutatni reális politikai alternatívát, megvalósítható programot, amennyiben az elméletileg általa képviselt nemzeti kisebbség nem azonosul ezzel? Az 1930-as évek második felében a MADOSZ rendre ezekkel a problémákkal szembesült: miközben az erdélyi magyar társadalmon belül a területi revízió népszerű, reális jövőképként sejlett fel, addig a madoszosok a népfrontos stratégiához igazodva elítélték Mussolini milánói beszédét, amelyben a Duce a Magyarországnak szolgáltatandó igazságszolgáltatás szükségességéről beszélt. Hasonló problémákkal szembesült a MADOSZ az OMP-vel kapcsolatban is. A népfrontos stratégia jegyében elvileg közelednie kellett volna az Országos Magyar Párthoz, az azonban érthető módon potenciális ellenfelet látott a benne, Moszkva trójai falovaként kezelte. A MADOSZ-t az OMP-hez közeli sajtó ritkán említette, vagy ha mégis, akkor kommunista kapcsolataira helyezte a hangsúlyt, esetleg a román állami érdekek képviseletével vádolta. A kettejük viszonyát ugyanakkor nem csupán antagonisztikus ellentétként lehet megfogalmazni. Főcze művében összehasonlítja a MADOSZ és az OMP 1936-os és 1922-es programját, és arra a következtetésre jut, hogy az több ponton hasonlít: „*Mindkettő a gyulafehérvári határozatokból és a nemzetközi kisebbségi szerződésből indul ki, ugyanazokat az általános szabadságjogokat követelik.*” (144.) A követeléseik közötti hasonlóság oka, hogy mindkettő lényegében elvárásprogramot fogalmazott meg Bukaresttel szemben, ami a román nemzetiségi politikáról fest lesújtó képet: 14 év alatt nem sikerült lényeges előrelépést tenni a kisebbségi jogok terén. A két kisebbségi párt politikailag szemben állt egymással, azonban a román királyság kisebbségpolitikájának kritikája összekötötte őket. Úgy is mondhatjuk: a megválaszolatlan Erdély-kérdésre mindketten hasonlóan próbáltak válaszolni, eltérő formában. Ilyen értelemben a MADOSZ története egy baloldali válaszadási kísérlet története.

A MADOSZ politikai tevékenységének megértéséhez két kulcsfogalmat használ a szerző: *nemzeti-forradalmi* és *népfrontos*. A könyv nagy hiányossága, hogy a mű elején nem kapunk a két fogalomra vonatkozóan világos definíciókat, így a témában kevésbé jártas olvasók csak a szövegkontextusból következtethetnek a politikai stratégiák jellegére. Szerencsére Főcze gazdagon vonultat fel példákat mindkét stratégiára vonatkozóan, így az olvasó a példákon keresztül könnyen megértheti a nemzeti-forradalmi és a népfrontos politika működését. A nemzeti-forradalmi stratégia megkérdőjelezte az I. világháború után létrejött békerendszert, és a törvényes kereteken kívüli akciókat is lehetővé tette (például a gyimesi akciót 1934-ben), míg a népfrontos stratégia tiszteletben tartotta a területi status quót, és

a fasizmust tekintette legfőbb ellenségének, illetve lehetővé tette az együttműködést az Ekésfronttal és a Nemzeti Parasztpárttal.

Főcze János műve bevezetőjében abból a problémából indult ki, hogy a jelenlegi emlékezetpolitikai kontextusban nagyon nehéz egy olyan erdélyi identitást megfogalmazni, amely elhelyezhető lenne baloldali narratívában. Amennyiben a „*baloldali magyar történet*” elmesélését nehéz kihívásnak tekintjük, úgy megállapítható, hogy a szerző ezt a feladatot sikeresen teljesítette. A MADOSZ 1934 és 1944 között működött Romániában, tevékenységének első négy éve egybeesett a román parlamentáris demokrácia válságával/hanyatlásával (1934–1938), majd a királyi diktatúra (1938–1940) és Erdély kettéosztottságának időszaka (1940–1944) korlátozta a párt politikai mozgásterét. Mindvégig a Komintern külpolitikai eszközként fejtett ki tevékenységet, azonban az általa megfogalmazott célok összhangban álltak a helyi baloldali értelmiség értékeivel. A romániai magyar kisebbségtörténetírás gondosan megírt, alapos, precíz politikatörténeti művel gazdagodott. A szerzőnek gazdag forrásbázist felhasználva, alapos forráskritikával sikerült árnyalt képet rajzolnia a Magyar Dolgozók Országos Szövetségéről.

L. BALOGH BÉNI*

Mintatartomány vagy kifosztott terület?

Transznisztria román uralom alatt, 1941–1944

Solonari, Vladimir: *Imperiul-satelit. Guvernarea românească în Transnistria, 1941–1944*. Traducere din engleză de Andrei Pogăciaș. București: Humanitas, 2021. 398 oldal [A csatlósuralom. A román kormányzás Transznisztriában, 1941–1944.]

„Reggel indultunk el gőzhajóval, s déltájban a Bug barnás vizét már a tenger nehéz, zöld hullámai váltották fel.”
Iszaak Babel¹

A „Transznisztria” szó hallatán sok olvasónak talán az önjelölt szeparatista állam, a Dnyeszter Moldovai Köztársaság, azaz a Moldovai Köztársaság Dnyesztertől keletre eső, 1990-ben elszakadt keskeny sávja jut eszébe. Etimológiailag Transznisztria valóban „Dnyeszteren túli” területet jelent, ám történelmileg ezen a Románia által a II. világháború idején elfoglalt, a Dnyeszter és a Déli-Bug folyók által közrezárt – a fekete-tengeri fontos kikötővárost, Odesszát is magába foglaló – régiót értjük. E megközelítőleg 40 ezer négyzetkilométernyi terület egykor a Szovjetunióhoz tartozott, annak felbomlása után pedig, 1991 óta Ukrajna részét képezi. A II. világháború idején, pontosabban 1941 augusztusa és 1944 márciusa között – a tengelyhatalmak hadereje által elfoglalt szovjet területek közül egyedülként – nem német, hanem román közigazgatás alatt állt.

Erről a mintegy két és fél évnyi transznisztriai román uralomról szól Vladimir Solonari könyve, amely első ízben az Egyesült Államokbeli Cornell Egyetem kiadásában angolul jelent meg 2019-ben. Román fordítását két év múlva a bukaresti Humanitas Könyvkiadó adta közre. A szerző 1959-ben született Kisinyovban (Chișinău). Szülővárosa egyetemén végezte el a történelem szakot, moszkvai doktorálása után pedig néhány évig ugyanitt tanított. Az 1990-es években politikusként tevékenykedett: képviselő a Moldovai Köztársaság parlamentjében és az Európai Tanács moldovai parlamenti küldöttségének tagja. Ezt követően az Egyesült Államokban

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: lbalogh1@gmail.com

¹ *Odesszai történetek és más elbeszélések*. Budapest: Magvető, 2022. 127–128.

telepedett le, 2003-tól a Közép-Floridai Egyetem történelemprofesszora. Kutatásai középpontjában a II. világháború időszaka áll, elsősorban az Antonescu-rezim nemzetpolitikája, az etnikai tisztogatások és a zsidóüldözés.

A politika-, intézmény- és társadalomtörténetet ötvöző, majdnem 400 oldalas monográfia három, nagyjából azonos terjedelmű részből áll. Az első a transznisztriai román megszállási övezet létrejöttéről szól, a második a megszállók egymásnak ellentmondó és egymást kölcsönösen kioltó céljait, illetve azok megvalósítási kísérleteit részletezi, míg a zárófejezet azt vizsgálja, miként viszonyult a helyi, de nem zsidó lakosság a megszálló hatalomhoz.² A szerző ugyanis már az elején tisztázza, hogy könyve nem tárgyalja a transznisztriai zsidók és román tragikus sorsát. Mint írja, kezdetben úgy gondolta, hogy ezt a kérdést állítja majd előtérbe, de aztán mégis úgy döntött, hogy inkább a megszállási politikák, a kollaborálás és az ellenállás kérdéseire összpontosít, mivel rendkívüli összetettsége miatt a transznisztriai holokaustt külön vizsgálatot igényel.³

Transznisztria mintegy két és fél éves román megszállása azáltal vált lehetségessé – állapítja meg Solonari –, hogy Románia a náci Németország oldalán részt vett a Szovjetunió elleni háborúban. A román társadalomban kezdetben széles körű egyetértés övezte a részvételt. Azonban csapataik Dnyeszteren túli előrenyomulása, az 1918–1940 közötti román–szovjet államhatár átlépése vitatott kérdéssé vált, és ez árnyékot vetett a későbbi fejleményekre is.

A szerző a továbbiakban megvizsgálja, miként kristályosodott ki a transznisztriai román megszállási zóna gondolata, és az miként valósult meg. Románia keleti területgyarapodásának lehetőségét általánosságban először Hitler vetette fel

² Az 1926-os szovjet népszámlálás adatai szerint Transznisztria lakossága mintegy két és fél millió volt, többségük ukrán és orosz nemzetiségű. A románok száma a 300 ezret sem érte el. Rajtuk kívül 125 ezer német és 300 ezer zsidó lakos is élt ott. L. Deletant, Dennis: *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său*. București: Humanitas, 2008. 181.

³ A transznisztriai zsidók második világháború alatti sorsáról Solonari már korábban írt. L. pl. A conspiracy to murder: explaining the dynamics of Romanian „policy” towards Jews in Transnistria. *Journal of Genocide Research*. Volume 19, Issue 1, 2017. 1–21. A témát részletesen tárgyalja Ancel, Jean: *Transnistria, 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaign. Vol. 1. History and document summaries*. Tel Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, 2003. (a 2. és 3. kötet dokumentumokat közöl); Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (coord.): *România și Transnistria. Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. București: Curtea Veche, 2004. Több mint négyszázötven román katonai levéltári iratot közöl a romániai és transznisztriai holokausztról Trașcă, Ottmar (ed.): *„Cheștiunea evreiască” în documente militare române, 1941–1944*. Iași; Institutul European – Institutul „Elie Wiesel”, 2010. Ugyanerről a témáról német levéltári dokumentumok olvashatóak eredetiben és román fordításban az alábbi vaskos kiadványban: Trașcă, Ottmar – Deletant, Dennis (eds.): *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940–1944. Documentele din arhivele germane*. București: Editura Institutului Național pentru Studiarea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 2007. Erre a kötetre is kiter Horváth Sz. Ferenc a romániai holokausztkutatás eredményeit összefoglaló írásában: Horváth Sz. Ferenc: Újabb publikációk a romániai holokausztról. *Korunk*, 2009/5. 108–112.

a Ion Antonescu államvezetővel való 1941. június 12-i müncheni találkozásán, de a külön megszállási övezet létrehozását maga Antonescu kezdeményezte, miután hadserege átlépte a Dnyesztert. A bukaresti vezetőség a szovjetellenes háború első heteinek felbuzdulásában még a Bug folyót sem tartotta a román terjeszkedés végső határának. Mivel azonban a román külpolitika legfontosabb célja a második bécsi döntés által Magyarországnak ítélt Észak-Erdély visszaszerzése volt, Antonescuék új irányelve hamarosan az lett, hogy Románia nem foglal véglegesen állást a Dnyeszteren túli területi kérdésekben, csak az „oroszk kérdés” végleges megoldását követően. Így Transznisztriát hivatalosan nem csatolták Romániához, bár gyakorlatilag román tartományként kezelték. 1941. augusztus 19-én, amikor még javában folytak az Odessza bevételéért folytatott súlyos harcok, Transznisztriában román polgári közigazgatást léptettek életbe. Kormányzónak egy balkáni aromán emigráns fiát, a közigazgatási jog egykori professzorát, Gheorghe Alexianut tették meg. Ő azonban Ion Antonescunak mint hadseregfőparancsnoknak volt alárendelve, ami szintén a terület jogi státusának ellentmondásos voltára utalt. 1944. január 29-én Antonescu menesztette Alexianut, a polgári közigazgatást katonaira cserélte, és annak élére Gheorghe Potopeanu tábornokot nevezte ki. Ez az időszak azonban nagyon rövidnek bizonyult, mert a szovjet csapatok közeledése miatt 1944. március 15-én az államvezető elrendelte a román közigazgatás visszavonását a Dnyesztertől nyugatra.

Solonari alapvetően két fontos kérdéskört dolgoz fel: a transznisztriai román megszállás céljainak és eszközeinek ellentmondásos jellegét, valamint a helyi társadalom viszonyulását a megszálló hatalomhoz. Ami az elsőt illeti: több alkalommal is kiemeli a román megszállás egymással szemben álló céljait. A megszállók ugyanis – Ion Antonescu államvezetővel az élen – egyrészt fennhangon hirdették, hogy „civilizációs küldetésük” van az „elmaradott” Keleten, ezért egyfajta mintatartománnyá kell változtatniuk Transznisztriát, másrészt pedig (és a háború elhúzódásával egyre inkább ez vált jellemzővé) a tartomány módszeres, teljes gazdasági kifosztására törekedtek. A már említett második kérdéskörben Solonari az együttműködés, az alkalmazkodás és az ellenállás különféle formáit vizsgálja. Kiinduló tétele a helyi társadalom háború előtti és alatti életének folytonossága, ami azt jelenti, hogy a megszállásra adott, egymástól eltérő lakossági válaszokat a korábbi szovjet uralom idején szerzett tapasztalatok határozták meg. Számos egyéni sorsot ábrázol, és cáfolja a korábbi szovjet történetírás sablonos álláspontját, amely csak fekete-fehér színben ábrázolta ezt a korszakot: csak kegyetlen megszállókat és az egész népet képviselő hős partizánokat ismert.

Anélkül, hogy minden fejezetet külön-külön ismertetnénk, emeljünk ki néhány fontosabbnak vélt részletet a könyvből! A szerző plasztikus képet nyújt a transznisztriai román közigazgatás szerkezetéről és működéséről, valamint az egész rendszert behálózó nepotizmusról, korrupcióról. A Romániából érkezett tisztviselők sok esetben rokoni kapcsolataiknak köszönhatték kinevezésüket, a helybeliekhez

képest háromszoros fizetést kaptak, és jövedelmüket sokan közülük illegális úton gyarapították. Általánosan elterjedt tevékenységnek számított a csempészség, a zsarolás, a közjavak elsikkasztása, a megvesztegetés. A közállapotok visszaességét jellemzi, hogy egy odesszai lakos visszaemlékezése szerint a megszállás ideje alatt „kevés pénzért mindent lehetett venni a románoktól, még Richelieu névre szóló útlevelet is.” (119.). Az igazságszolgáltatási rendszert ugyanúgy átszötte a megvesztegetés, a rendőrség, a csendőrség és az alacsonyabb beosztású katonai ügyészek által végzett előzetes vizsgálatok során pedig – a korszakban és a térségben nem egyedülálló módon – bevett szokásnak számított a kínzás. E vizsgálatok azonban sok esetben elmaradtak, mivel Ion Antonescu 1941 őszén parancsba adta, hogy a partizángyanús személyeket minden további nélkül agyon kell löni.

Fontos fejezete a monográfiának a Transznisztria romanizálásának tervéről szóló rész. Ismeretes, hogy 1940–1944 között a román nemzetpolitika legfőbb célja az etnokratikus állam kiépítése volt, amely a kirekesztésen és etnikai homogenizáción alapul. Antonescu úgy vélte, hogy a társadalom minden területét meg kell „tisztítani” a kisebbségektől vagy lakosságcsere, vagy pedig egyoldalú kiutasítások révén.⁴ Transznisztriát is romanizálni szerette volna úgy, hogy a zsidókat és a romákat az Urál hegységen túlra deportálja, akárcsak az ott lakó ukránokat és oroszokat a háború végeztével, helyükbe pedig románokat telepít. Tervét azonban keresztülhúzta a rendelkezésre álló idő rövidsége, a vesztes háború, illetve az, hogy Berlin megtiltotta a transznisztriai zsidók deportálását a Bugtól keletre fekvő, német megszállás alatt lévő területekre.⁵

Mivel az etnikai homogenizálás tervét nem sikerült keresztülvinnie, a bukaresti kormányzat kénytelen volt eltérni a tartomány nagyszámú nem román lakosságát. A korabeli román propaganda fasiszta olasz és náci német mintára „keletinek” és „barbárnak” titulálta őket, akiket „civilizálni” kell. Alexianu kormányzó szerint meg kell mutatni, „hogya a civilizáció, amit mi viszünk [Transznisztriába], elsősorban a tisztaságon és a renden alapul.” (173.) Az államvezető névrokona és helyettese, a külügyminiszteri funkciót is betöltő Mihai Antonescu szerint a románoknak a szigorú, de jóindulatú nevelő szerepét kell betölteniük a tudatlan és ellenszegülő helybeliekkel, azaz „a sztyeppe szláv tömegével” szemben. (Uo.) A hivatalos szölamok szerint Románia az európai civilizáció legkeletibb bástyája

⁴ Az államvezető személyéről magyarul Romsics Ignác: Ion Antonescu. In: Romsics Ignác: *Honmentők / Honvesztők*. [Budapest]: Helikon, 2021. 177–225.

⁵ Transznisztriában a román uralom alatt mintegy 220–260 ezer, köztük több tízezer Besszarábiából és Bukovinából deportált zsidó halt meg a tömeges kivégzések vagy a kegyetlen bánásmód miatt, illetve tífuszban. Deletant, Dennis: The Holocaust in Romania. In: Trașcă, Ottmar – Deletant, Dennis (eds.): *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940–1944. Documentele din arhivele germane*. București: Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, 2007. 30–32.

volt, és Németországgal együtt védte Európát a zsidók ellen, akiknek ázsiai szellemét a szovjet kommunizmus jelképezte.

Az Odesszába bevonuló románokat ugyanakkor elkápráztatta a mintegy 350 ezer lakosú város európai jellege, valamint a szovjet uralom éve alatt hanyatlásnak indult, de azért még mindig gazdag és magas színvonalú kulturális élete. Európaiságukat bizonyítandó, a megszállók nagyvonalúan támogatták ezt a kultúrát, és felkarolták a város oroszul beszélő értelmiségi rétegét, a művészeket, tudósokat, tanárokat, tanítókat, mérnököket, orvosokat. Szembetűnő, hogy ugyanakkor az ukránokat mélyen lenézték, megvetették kultúrájukat, amelyet a parasztsággal és a szegénységgel asszociáltak. Szinte minden ukrán lakosban irredentát láttak, akik saját nemzeti államot akarnak létrehozni. A szeparatizmussal gyanúsított ukránokat meghurcolták, letartóztatták, agyonlőtték, vagy pedig kitoloncolták őket a németek által megszállt övezetbe.

Visszatérve Odesszára, a város nemcsak kulturális, hanem gazdasági szempontból is kivételnek számított abban a tekintetben, hogy bőséges volt az áruellátás. Ez elsősorban a román hatóságok piacbarát politikájával magyarázható, azzal, hogy szabad utat engedtek a vállalkozásoknak, és nem szabályozták szigorúan az árakat. Ehhez hozzájárult az Odesszából deportált zsidók javainak eltulajdonítása, a Romániából való csempészet, valamint az, hogy a Transznisztriában kivételezett helyzetű németek szabadon szállíthatták mezőgazdasági terményeiket a környező falvakból Odesszába. Mivel azonban az „odesszai csoda” csak egy szűk, kivételezett rétegnek kedvezett, de a város lakosságának többségét alkotó munkások és kistisztviselők nehéz helyzetén nem segített, Solonari e „csodát” a világháborút is túlélő mítosznak nevezi.

A román uralom alatt Transznisztriában megélénkült a hitélet, és az ateista kommunizmus éveit után valóságos vallási, pontosabban ortodox reneszánsz következett be. A szerző megállapítja, hogy ebből a szempontból itt jobb volt a helyzet, mint a Szovjetunió többi megszállt területén, mivel a németek csak megtúrták, de nem támogatták aktívan a vallási életet, mint a román hatóságok Transznisztriában. A Romániából küldött ortodox papok misszionárius munkáját beárnyékolta ugyanakkor, hogy vallási téren kifejtett tevékenységüket gyakran napi politikai célokra vagy a román nyelv terjesztésére használták fel, mások pedig különféle kihágásokat vagy bűncselekményeket követtek el. A lakosság többsége az első két évben lelkesen támogatta a vallásosság reneszánszát. Ezt követően azonban már egyre közelebbi perspektívának tűnt a Vörös Hadsereg és ezzel együtt a szovjethatalom visszatérése, ezért a helyiek a későbbi retorzióktól való félelmükben a vallásosságukat ismét csak saját otthonaikban éltek meg.

1943 ősze a transznisztriai román uralom egésze számára is vízválásztónak bizonyult. Solonari többször is kihangsúlyozza, hogy a bevonuló német és román csapatokat a helyben maradt lakosok – köztük az ukránok és az oroszok is – lelkesedéssel fogadták 1941 nyarán. Örültek, hogy megszabadultak a szovjet uralomtól,

és részt vettek a hátrahagyott diverzánsok, a volt kommunista vezetők hollétének felderítésében. Szovjet levéltári források is alátámasztják, hogy ezekben a hetekben valóságos kommunistaellenes hisztéria alakult ki. A harctéren bekövetkezett első szovjet győzelmek nem változtattak a helyiek magatartásán, és még a sztálingrádi csata végkimenetele is inkább pánikot okozott, semmint örömet szerzett. 1943 nyarán és őszén azonban radikális hangulatváltás következett be a lakosság soraiban, és az addig jelentéktelen partizántevékenység is megélenkült. A Vörös Hadsereg térnyerése mellett mindennek legfőbb oka az volt, hogy a román megszállás egyre elviselhetetlenebb terheket rótt a lakosságra, amely emiatt rohamosan elszegényedett. Így például szinte minden mezőgazdasági terméket Romániába szállítottak, alig hagyva valamit a helyi termelőknek. Csak 1942–1943-ban, kilenc hónap alatt 53 ezer vagon gabonát vittek el Transzniszftriából, ami nélkül Ion Antonescu szerint Romániában „rettentő válság” lett volna. (204.) Emellett hadiszákmány címen tonnaszámba küldték haza a legkülönbébb tárgyakat és felszereléseket, a bútoroktól a varrógépeken át egészen a traktorokig. Hírhedtté váltak a „feleslegesnek” nyilvánított odesszai villamosok, amelyek megkaparintásáért valóságos verseny indult meg a romániai városok között. A legsúlyosabb intézkedés, amely végképp elidegenítette a lakosságot a megszállóktól, az 1943 őszén elkezdett ún. 1111-es hadművelet volt, amelynek keretében a transzniszftriai gyárakat és azok műhelyeit szerelték le, majd vitték Romániába. Mivel ennek dokumentációját Mihai Antonescu utasítására a román hatóságok megsemmisítették, az így okozott óriási kárt csak felbecsülni lehet. Solonari szavaival élve: ezzel véget ért a megszállókkal való „idill”, mivel a románok két év alatt sikeresen verték ki a helyi keresztény lakosok fejéből a megígért renddel, civilizációval és kultúrával kapcsolatos illúziókat. (260.) A románokat ezután már csak a kivételezett helyzetű odesszai értelmiségiek támogatták rendületlenül.

Végezetül néhány apró megjegyzés a könyvhöz. A hadba lépés előzményei kapcsán a szerző azt írja, hogy a Németországgal való szövetséget a II. Károly király által kinevezett utolsó kormányfő, Ion Gigurtu, majd pedig Ion Antonescu államvezető választotta, mivel a román vezetés ebben látta az egyedüli védelmet a Szovjetunió folyamatos fenyegetéseivel szemben. (30.) Ez a megállapítás pontosításra szorul, mivel II. Károly Gheorghe Tătărescu miniszterelnökkel már korábban, 1940. május végén, a Wehrmacht nyugati offenzívájának idején döntött a semlegesség feladásáról és a németbarát külpolitikai fordulatról.⁶ Továbbmenve, mint már említettük, Solonari szerint Románia keleti területgyarapodásának lehetőségét általánosságban először Hitler vetette fel, hogy ezáltal biztosítsa Románia széles körű

⁶ Vö. Haynes, Rebecca: *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*. Iași: Polirom, 2003. 137–138.

együttműködését a hamarosan elindítandó szovjetellenes háborúban. (39.) Ezzel az állítással nem értünk egyet két okból sem. Antonescut egyrészt nem kellett motíválni a szovjetellenes háborúban való részvételre, hiszen már a Hitlerrel való első találkozáján, 1940. november 22-én kinyilvánította: akár fegyverrel is harcolna a tengelyhatalmak oldalán „a civilizáció győzelméért”. Nem sokkal később pedig, 1941. január 14-én ismét közölte Hitlerrel, konkrét célzást téve „Oroszországra”, hogy országa kész hadereje segítségével támogatni a tengelyhatalmakat.⁷ Másrészt, ha Hitler valóban csaleteknek szánta Transzniszfriát, akkor ezt inkább azért tette, hogy – Raoul Bossy berlini román követ szavaival – a románokat Kelet felé „tolják”, és így Észak-Erdélyt, valamint a Románia által szintén megszerezni kívánt Nyugat-Bánságot Antonescuék „elfelejtsék”.⁸ Észak-Erdélynek a korabeli román politikai gondolkodásban betöltött központi szerepét Solonari is hangsúlyozza, megállapítva, hogy „Erdély képezte az első számú prioritást.” (40.) Nem helytálló viszont a könyv némileg homályos fejtegetése, amely szerint az Erdélyre vonatkozó román jogokat hangsúlyozó igen éles korabeli hivatalos retorikát az magyarázza, hogy Ion és Mihai Antonescu, továbbá a miniszterek többsége és más magas rangú tisztviselők regátiak, azaz ókiráltságbeliek voltak. (46–47.) Ennek ugyanis ellentmond, hogy Észak-Erdély visszaszerzésének gondolata az egész román társadalmat mélyen áthatotta, és a visszatérés szükségességét az erdélyi román politikusok – köztük Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezetője – legalább ugyanolyan erőteljesen hangoztatták, mint regáti társaik.

Végezetül még egy megállapítás. A kötet összefoglalójában a szerző leszögezi: „A németektől eltérően a román hivatalosságok nem éreztek rasszista gyűlöletet a szlávok ellen, a transzniszfriai parasztsággal szembeni felsőbbrendűségi érzésükből pedig hiányzott a német egyetemes látásmódra oly jellemző »biológiai« aspektus.” (319–320.) Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a korabeli román vezetőség legfelsőbb szintjén azonban – elsősorban Mihai Antonescu nézeteiben – jelen volt a szlávok iránti rasszista gyűlölet. Könyve elején Solonari is hosszasan idéz a miniszterelnök-helyettes egy megnyilatkozásából, amelyben többek között kijelenti, hogy „a nemzetiségek és az államok harcán túl elkezdődött már az [Oswald] Spengler által megjósolt fajok harca”. Következésképpen meg kell törni a „szláv faj” egységét, meg kell semmisíteni a „szláv világot”, csökkenteni kell a „szláv faj

⁷ „Harminc, jól felszerelt és jól harcoló katonából álló hadosztályt képes a közös ügyért rendelkezésre bocsátani” – közölte. L. Ránki György (vál.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államfőakkal*. 1. köt. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983. 15. sz. irat., 239.; Arimia, Vasile et al. (ed.): *Antonescu–Hitler. Correspondență și înțeliri inedite (1940–1944)*. Vol. 1. București: Cozia Ed.–Co., 1991., 9. sz. dokumentum, 72.

⁸ Bossy, Raoul: *Jurnal (2 noiembrie 1940 – 9 iulie 1969)*. București: Editura Enciclopedică, 2001. 52. A követ véleménye egyébként az volt, hogy a magyarok eszelték ki a tervet, és állítólag azt is szorgalmazták, hogy az erdélyi románságot telepítsék át az újonnan megszerzett területekre. E feltételezését tudomásunk szerint nem támasztják alá levéltári dokumentumok.

erejét és biológiai potenciálját, ezt a primitív méreggel teli biológiai potenciált.” (48.) Az már más kérdés, hogy mennyire volt mindez őszinte, mély meggyőződése Mihai Antonescunak, esetleg inkább csak a rá jellemző mértéktelen opportunizmussal pózolt a külvilág előtt.

Mindent összevetve, Vladimir Solonari monográfiája hiánypótló, színvonalas mű, és jó lenne, ha az angol és román kiadás után magyarul is megjelenhetne.

RÁCZ KRISZTINA*

Magunkról másoknak (is): etnikai kisebbségek és társadalmi nem a szerbiai felsőoktatásban

Lendák-Kabók Karolina: *National Minorities in Serbian Academia: The Role of Gender and Language Barriers*. Cham: Palgrave Macmillan, 2022. 183 oldal

Lendák-Kabók Karolina könyve az Újvidéki Egyetem interdiszciplináris társadalmi nemek programján írott doktori disszertációjának átdolgozott változata, amely a rangos Palgrave Macmillan kiadónál jelent meg angol nyelven. A könyv számos értéke közül az első már a címből is kitűnik: három, egymástól független területet ötvöz sikeresen, mégpedig az etnikai kisebbségek kutatását, a társadalmi nemek tanulmányozását és a felsőoktatás vizsgálatát. Teszi mindezt egy olyan országra, társadalomra vonatkoztatva, amely nem gyakran tematizálódik a nemzetközi társadalomtudományban.

Habár az etnicitás és a társadalmi nem egységes vizsgálatának van hagyománya a nemzetközi szakirodalomban, Szerbiára vonatkoztatva Lendák-Kabók szinte egyedülként használja az interszekcionalitás módszerét. A szerző három nemzeti kisebbségre fókuszál: a vajdasági magyar, szlovák és román nők felsőoktatásban megjelenő helyzetét veszi górcső alá, amit azért jelentős kiemelni, mert a témaválasztással elkerüli azt a – sajnos a feminista tudományosságra is gyakran jellemző – hibát, hogy a többségi nemzet hegemon pozíciójából szóljon. Lendák-Kabók így nemcsak a kisebbségi etnikumokhoz tartozó nők tapasztalatainak ad hangot, hanem olyan összehasonlításokat állít fel, amelyben nem a kisebbségi etnikum kerül összevetésre a többséggel, hanem megfordítva: az empirikus kutatás egyes aspektusainál a szerb etnikumhoz tartozók adatait és válaszait arra használja, hogy a kisebbségi nők helyzetével összehasonlítva utóbbiakról vonjon le következtetéseket.

Az utóbbi években egyre több teret nyert a felsőoktatás meta-kutatása: a benünk és a társadalomtudományos kutatások területén dolgozó szinte kizárólag női és szinte kizárólag prekárius pozícióban levő szerzők vizsgálják az egyetemek és kutatóintézetek tudományos munkásainak helyzetét. Ezek a munkák a neoliberális

* A szerző a Belgrádi Egyetem Filozófiai és Társadalomelméleti Intézetének munkatársa. E-mail: krisztina.racz@instifdt.bg.ac.rs

akadémia hozadékaira fókuszálnak, amelyek épp a nőkre és/vagy a fiatalabb egyetemi dolgozókra még inkább hatással vannak, mint a férfiakra és a megalapozott karrierpozícióval rendelkezőkre. A szerbiai felsőoktatásról is készült más, ezzel foglalkozó kutatás,¹ azt azonban, hogy az etnikai kisebbségek soraiból kikerülő hallgatók, illetve egyetemi tanárok és tanárnők milyen esélyekkel indulnak és milyen karriert futnak be, eddig még nem vizsgálták.

A szerző témaválasztása első pillantásra magától adódik, lévén, hogy maga is a szerbiai felsőoktatásban dolgozó kisebbségi nő. Azonban talán épp a téma „közel-sége” miatt ritka választás a szerző saját tapasztalatát ilyen nagymértékben tükröző tárggyal foglalkozni disszertációban, illetve első önálló kötetben. Lendák-Kabók Karolina nemcsak bátran, hanem nyilvánvaló őszinteséggel is közelít a témához, és már a kötet legelején is láthatóvá válnak a legtöbb kisebbségi, tudományban foglalkoztatott nő karrierjének jelentős gócpontjai, amelyek egyszerre buktatók és motivációs források: a család és a nemzeti közösség. A szerző a saját pozícióját az első fejezetben bővebben is kifejti, keretezi a könyvet a Vajdaságról és az ott élő kisebbségekről, valamint a nőknek a társadalmakban betöltött szerepéről és az interszekcionalitás módszeréről szóló résszel. Az interszekcionalitást a nők különböző identitásjegyeinek és élményeinek elismeréseként szokták értelmezni, amelyek eltérő rasszbeli, etnikai, osztálybeli, nemi identitásbeli helyzetükből fakadnak.² Azon felül, hogy azon kevés szerzők közé tartozik, akik az interszekcionalitást egy kelet-európai kontextusra vetítve használják, Lendák-Kabók könyve ezeket nem csupán igazolja, hanem azt is feltárja, hogy hogyan alakulnak ezek a diszkriminációk és privilégiumok, azaz milyen szerepet töltenek be a társadalmi nem és az etnicitás, illetve az államnyelv ismerete a kisebbségi nők felsőoktatási tapasztalataiban. A kötet az interszekcionalitásnak azt az aspektusát emeli ki, hogy az nemcsak egy elméleti-módszertani fogalom, hanem valós következményei vannak a kisebbségi felsőoktatásban részvevő és dolgozó nőkre vonatkozóan. A szerző itt két másik fogalmat is bevezet, amelyek a későbbi elemző részben fognak jelentőséget kapni, mégpedig a „kulturális adózást” (*cultural taxation*)³, amely azt jelöli, hogy a kisebbségi nők az akadémia karrierjük során a többi elvárás mellett azzal is szembesülnek, hogy mentorálniuk kell a fiatalabb, velük azonos etnikumú nőket, és a „kisebbségi komplexust”, amely a kisebbségi identitással rendelkezőknél gyakran megjelenő önbizalomhiányra, alacsony önértékelésre vonatkozik.

¹ Delibašić, Balša – Pudar Draško, Gazela – Fiket, Irena (Eds.): *Univerzitet između meritokratije i patrijarhata: žene i moć danas*. Beograd: IFDT, 2018.; Ćeriman, Jelena – Fiket, Irena – Rác, Krisztina (Eds.): *Žongliranje između patrijarhata i prekarizata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: IFDT, CELAP, 2018.

² Davis, Kathy W.: Intersectionality as a critical methodology. In: Lykke, Nina: *Writing academic texts differently: Intersectional feminist methodologies and the playful art of writing*. New York: Routledge, 2014. 17–29.

³ Tierney, W. G. – Bensimon, E. M.: *Promotion and tenure: Community and socialization in academe*. New York: State University of New York Press, 1996.

A második fejezetben a szerző általánosan ír az oktatás szerepéről a nők életében, majd kimondottan a nem nyugati felsőoktatásban dolgozó, illetve kisebbségi nők helyzetéről szól, különböző, főként régióbeli országok példáit hozva fel. Kiemeli, hogy a munkahelyi és családi gondoskodói szerepük miatt a nőknek kétszer akkora erőbefektetéssel kell dolgozniuk a férfiakra szabott akadémiai szférában, ráadásul a balkáni országokból származó oktatók és kutatók hozzáadott nehézségekkel küzdenek az angol anyanyelvű kollégákkal szembeni hátrányuk⁴ és a szűkös intézményi keretek miatt. Figyelmet érdemel a fejezet azon érve, miszerint a tudományban, főként a társadalomtudományban dolgozó nők gyakran magától értetődőnek tekintik saját hátrányos helyzetüket és a kétszeres munkát, amit a karrierjükbe fektetnek. Aavik⁵ nyomán Lendák-Kabók kifejti, hogy a kisebbségi nők számára az etnikai identitásuk szinte mindig fontosabb, mint a nemi, hiszen a nemi identitással járó pluszterheket természetesnek veszik. Bár erre explicit nem tér ki a szerző, a könyvet végigkíséri az az olvasói benyomás, hogy a kisebbségi identitással is hasonló a helyzet: főként a felsőoktatásban dolgozó kisebbségi nőkre jellemző, hogy elfogadják, természetesnek vélik a strukturális hátrányokat, például a nyelvi nehézségeket, amikkel a pályájukon indulnak, és ami gyakran később is meghatározza tudományos életútjukat. A fejezet a nyelv és az agyelszívás szerepeit is górcső alá veszi, taglalja az okaikat és következményeiket, illetve azt, hogy az államnyelv (nem) megfelelő ismerete hogyan hat ki a hallgatók életpályájára.

Az ezt követő fejezet rendkívül gazdag adatokkal mutatja be a szerbiai magyar, román és szlovák kisebbségi középfokú és felsőoktatást, illetve a nők részvételét az egyetemi oktatásban Vajdaságra, pontosabban az Újvidéki Egyetemre vonatkozóan. Ez a fejezet mindhárom etnikum tekintetében részletes áttekintést nyújt a kisebbségi nemzeti tanácsokról, illetve a kisebbségi oktatással foglalkozó egyesületekről és szervezetekről, kitérve a felsőoktatásban nyújtott támogatásokra, lehetőségekre, ösztöndíjakra. A pontos és részletes leírások, táblázatok nemcsak kiváló háttéranyaga a könyv érveinek, hanem értékes adatokat nyújtanak más felsőoktatással, anyanyelvi oktatással, nemek közötti egyenlőséggel foglalkozó kutatásokhoz is.

A könyv további részei a szerző empirikus kutatásának eredményeit taglalják, amelyek két részből állnak: az egyik a magyar, román és szlovák tannyelvű középiskolás diákok körében végzett kérdőíves kutatás, a másik pedig kisebbségi egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készült interjúk, amelyhez a szerző összehasonlításként szerb nemzetiségű és férfi adatközlőkkel készült interjúkat is elemez.

⁴ Acker, Sandra – Armenti, Carmenti: *Sleepless in academia. Gender and Education*, 2004. 16(1). 3–24.; Blagojević, Marina: *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. ISIFF, 1991.; Blagojević, Marina: *Knowledge production at the semiperiphery*. Institut za kriminološka i socio-loška istraživanja, 2009.

⁵ Aavik, Kadri: *Intersectional disadvantage and privilege in the Estonian labor market: An analysis of work narrative of Russian Speaking Women and Estonian Men*. Doctoral Dissertation. Tallinn: Tallinn University Press, 2015.

A negyedik fejezet kiindulópontja szerb társadalomnyelvészek azon állítása, miszerint az anyanyelvükön tanuló kisebbségi fiatalok, főként az etnikailag homogén településeken élők, gyakran nem megfelelő mértékben ismerik az államnyelvet, ami ahhoz vezet, hogy nem tudnak a többségi társadalom felsőoktatásába és munkaerőpiacára beilleszkedni.⁶ Lendák-Kabók könyvének nagyon fontos értéke, hogy nemcsak alátámasztja ezt, hanem ennek a felvetésnek a miértjére is keresi a választ, mégpedig kisebbségi pozícióból, külön tekintettel a nemek közötti különbségekre. A középiskolás diákok körében végzett kérdőíves kutatás egyik fontos, és egyben lesújtó eredménye, hogy összehasonlítva a nyugat-európai országokban élő első- és másodgenerációs bevándorló fiatalokkal, a vajdasági etnikai kisebbségi származással rendelkező diákok felsőoktatási hajlandósága kisebb. A kérdőívek eredményei azt is számszerűsítik, hogy a megkérdezett egyetemre készülő középiskolások 40%-a tervez külföldön, azaz az anyaországban továbbtanulni, ami több mint amit a korábbi kutatások kimutattak. Ennek az elvándorlásnak az okait taglalja a könyv ötödik fejezete.

Amíg az eddigi vajdasági kisebbségekkel és nyelvekkel foglalkozó kutatások szinte kizárólag az anyanyelv ismeretére és az anyanyelvű oktatásra fektették a hangsúlyt, Lendák-Kabók az államnyelv ismeretét, illetve annak hiányát elemzi. Ez nagyon lényeges és időszerű fókuszváltás, hiszen kevés vajdasági kisebbségekkel foglalkozó tanulmány fest ilyen pontos képet arról, hogy a meglévő oktatási rendszer és tágabb értelemben vett intézményi struktúra, a szerb állam kisebbség- és oktatáspolitikája, és az Európai Unióhoz tartozó anyaországok által kínált lehetőségek milyen következményekhez vezettek. Az interjúk során az egyik fő témaként felmerülő nyelvi nehézségeket a szerző az adatközlők önbevallása alapján alacsony, közepes és magas mértékűként sorolta be, és elemezte az államnyelvvé váló tapasztalatokról szóló narratívákat. Mindez, ahogy Lendák-Kabók kiemeli, nagyban hozzájárul a személyek önértelmezéséhez, etnikai identitásuk megéléséhez és a többségi nemzethez való viszonyukhoz, és nemtől függően eltéréseket mutat. A szerző kitér még három más jellegű különbségre is a narratívákban: a humán és társadalomtudományi, illetve a természettudományi területen dolgozók közötti eltérésekre, az „etnikai enklávékon”, azaz a kisebbségi közösségek számára fenntartott tanszékeken belüli (például magyar, román és szlovák nyelv tanszék, kisebbségi nyelveken működő tanítóképző főiskolák), illetve az azon kívüli, többségi szerb nyelvű tanszékeken dolgozók közötti különbségekre, valamint a kisebbségi és a többségi identitással rendelkezők közötti eltérésekre. A hatodik fejezet, a tudományos pályán dolgozó kisebbségi nők narratív stratégiáit elemzi a nemzeti és nemi identításra vonatkozóan. A szerző itt külön foglalkozik a kisebbségi nők egyetemi döntéshozói pozícióival, azaz a hajlandóságukkal és lehetőségeikkel,

⁶ Filipović, Jelena – Vučo, Julijana – Đurić, Ljiljana: Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, 8(1), 2007. 1–20.

hogy ilyen szerepet vállaljanak. Ezen a téren is jelentős nemek közötti különbségek láthatók, illetve egyenlőtlenségek vannak a kisebbségi és többségi etnikumhoz tartozó egyetemi oktatók hozzáállásában is: a kisebbségi nőknél jelen van mind a kettős (munkahelyi és háztartásbeli) teherviseléssel összefüggő motivátlanság, mind a kisebbségi komplexus; és az utóbbi erősebben van jelen a kisebbségi nők narratíváiban, mint a kisebbségi férfiakéban. Fontos adalék ebben a fejezetben, hogy a szerző azt is vizsgálja, a többségi nemzethez tartozó oktatók hogyan látják kisebbségi kollégáikat és hallgatóikat. Lendák-Kabók arra a következtetésre jut, hogy habár a felsőoktatásban dolgozó kisebbségi nők nem érzékelik a nemi és etnikai identitás és a vele járó hátrányok interszekcionális következményeit, a saját közösségükhöz tartozó intézményeken kívül mindkettő obstruálja a döntéshozói szerepvállalás motivációját és lehetőségeit.

A könyv zárófejezetében megfogalmazódik, hogy a szerb nemzetiségű adatgyűjtők mennyiben látják a kisebbségi hallgatók és oktatók nehézségeit az oktatás és a karrier során. Válaszaik arra utalnak, hogy bár tudomásul veszik ezt a hátrányt, a rendszert teszik felelőssé érte, mert szerintük az anyanyelvi oktatás lehetősége fenntartja az államnyelv nem megfelelő ismeretéből eredő hátrányokat. Ezzel az érveléssel tulajdonképpen figyelmen kívül hagyják a nyelv identitáskomponensét, mind az anyanyelvre, mind az államnyelvre vonatkozóan. Lendák-Kabók könyve éppen ezért jelentős: mert a nyelvet, az etnikai és a nemi identitást együtt, egymás kölcsönhatásában vizsgálja, és ez a hármas perspektíva végig jelen van a kutatásban. Ugyanakkor a három aspektust nemcsak önmagukban értelmezi, hanem komplex belátásokat ad a hatalom, a diszkrimináció és a privilégium működésébe a vajdasági mikrouniverzumban, de következtetései fontosak lehetnek, és mindenképp vizsgálatra érdemesek más többnemzetiségű közösségekben is, Európában és azon kívül.

A részletes és átfogó kutatás szinte minden a témához tartozó kérdésre kimerítően válaszol. A néhány felmerülő kérdés inkább további kutatások alapja lehet, mint hiányosság. Az első a privilégiummal kapcsolatos: lévén a három vizsgált kisebbség anyaországa EU-s tagország, amely lehetővé teszi a diaszpóra számára az állampolgárság, illetve egyéb beneficiumok megszerzését és az anyaországban való továbbtanulást, felmerül a kérdés, főként a magyarajkú diákok kapcsán, hogy mennyiben járul ez hozzá kismértékű motivációjukhoz, hogy elsajátítsák az államnyelvet; magyarul: nagyobb lenne-e a hajlandóságuk, hogy megtanuljanak szerbül, ha nem lenne lehetőségük az anyaországban tanulni? Ehhez kapcsolódva azt is érdemes lenne más kontextusokkal összevetve megvizsgálni, hogy mennyire általánosíthatók a szerző által felvázolt tendenciák a nem kelet-európai és nem EU-s anyaországgal rendelkező kisebbségekre. Végezetül, az európai kontextuson is túllépve, izgalmas lenne tudni, hogy hogyan vélekedik mindezekről a kérdésekről egy nem-európai és nem régióbeli perspektívával rendelkező kutató, aki a felsőoktatás, az etnicitás, a nyelv és a társadalmi nem problémáit más lencsén keresztül nézve elemzi.